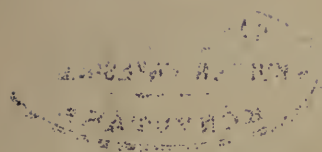

D

3 1761 03570 4311

44/2.

IV. 1892
12 **Utazási**

R A J Z O K

Némethonban,

keleti tenger körül

látott, 's érzett életképek szerint.

Hrabomaz...

Második Resz.

Utazás éjszak felé.

Tengeri út.

A' szerző' tulajdona.

KASSÁN,

nyomatott ELLINGER ISTVÁN' betűivel.

1837.

Méltóságos

SZÉPLELKI és ENYICZKEI

BÁRÓ

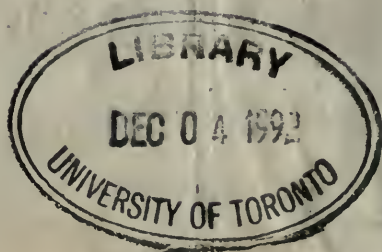
MESKÓ ZENAIDE

KISASSZONYNAK,

jeles nevendékének,

tisztelettel ajánlja

A' SZERZŐ.

LIBRARY

DEC 04 1992

UNIVERSITY OF TORONTO

I.

Anhalt herczegségek, 's Magdeburg.

Wolfenbüttel, April. 6-kán 1831.

Anhalt' földje.

Naplóm' minapi soraitól fogva sokféle tapasztalással gazdagultam. Azolta folyvást utazgatok. Időm villám-ként elsuhan; a' nagy világ' soknemű tárgyai ha más-kép nem is, kitérítőleg enyhítik bumat. Erősen érzem a' jótékony szétvonulást, majdnem kelleténél nagyobb mértékben; eszméim igen is ki felé irányozódnak, apró jegyzéseken kívül még azolta tapasztalásimat nem emlékesíthettem. Itt egy pár nyugnapot tartván, pótolom a' hiányt. Ime tehát utam' első két hete.

Szándékom szerint elhagytam Hallet mult Mart. 20-dikán. Egyedül indultam utra, gyalog, a' magdeburgi uton. Halle' untató siksága az első mértföldnél emelkedik, 's helyt-ád a' *Harz* hegység' keletre kinyuló végső, de e' tájon már csupán apró dombokban észrevehető ágának. *Mokrl* az első falu. Körülötte egy utász szövetekezett hozzám. Erősen politizált. Valóban e' tájon felette kifejlődött az értelmesség, habár a' közönségeseknél még eddig csak felületességben. Ebédem igen nyájas fogadás nép által adatott. A' nap' történeteire

II. Résx.

nézve még itt egészen Halleben van az ember, akademikusok, 's az ő kitünő cselekvényeik foglalják el leginkább a lakosokat eszméleteikben; vendéglőim váltig a bajvívásról értekeztek.

Egy kissé nyugtalanított az egy hónaptól fogva igen borús időjárás. De, mintegy biztatva, hogy elemém' derülése is annál előbb mosolyoghasson, első napom' délutánja igen szép leve; épen, midőn *Anhalt'* földje előttem szélesen kiterült. Nem sokára megláttam *Bernburgot*, *Anhalt-Bernburg* herczegség' fővároskáját. Napnyugodtakor értem el, nem nagyon lankadva, ám-bár Hallehoz $5\frac{1}{2}$ mértföld e' város. Bizonyosan a' póstamérföldek is kisebbek ez országokban, mint nálunk. A' herczegség' határa csak a' fővároska előtt egy mértföldnyire, *Unterpeussen* helységnél kezdődik. A' porosz utak' nyárfái helyett itt medgyfa-sor pártázza az utat. Majdnem egész Anhalt ben esik Poroszországban. Bernburgból még az nap ált akartam a' csak egy órányira, de Szaale' tulsó partján fekvő *Nienburgba* menni. El-ijesztettek a' vizöntésekkel. Azért megháltam.

Csinos városka volna Bernburg, de melléknevének a' „főnek“ hallásakor egy nagyobb birodalomból jövő mindig mosolyogni kénytelen, még előbb, mint egy pesti polgár, ha Modort vagy Rustot látogatja. Igaz ugyan: a' köztársaság' czélja itt is szintugy elérhető. Ki fog tehát egy Anhaltot is kevesebbé országnak mondani, mint egy orosz birodalmat?

Bernburg' belső városa Szaaleközben fekszik. A' folyam' keleti ágán szép hid viszen ált, mellynek azonban csak egy része boltives. A' hídfein egy szép kapu nyílik a' városba, melly felett Amadaeus herczeg' mejj-kepe. A' gyalogokat kötelező három fillér hidván nem régiben töröltetett el.

A' város domboldalon fekszik; éjszakra, Magdeburg felé lejtőzön. Ez oldalról tetszetős látszatu. Még többet mutatna, ha egy kis növényvilág által környékeztetnék, valamint Cóthen 's Desszau testvérei. De ezeknél élénkebb, mert azon nagy országuton fekszik, melly a' közösülést Lipcse, Halle, Magdeburg, Braunschweig, Hamburg városok között fentartja.

Az uralkodó herczeg nem itt, hanem *Ballenstädt*-ben lakik, a' Harz hegység tövében. Ottan veret pénzt is, minden esztendőben 10 ezer ezüst garasost, tisztább anyagból mint a' Poroszok.

A' fogadóban hallottam először az alföldi német nyelvet, de csak idegen szekeresektől. *) Már a' fogadói cselédek sem értették őket. Nálunk igen terjedelmes azon hiedelem, hogy Németországnak, az ugy nevezett *Birodalomnak* minden táján egészen ugyan azon

*) Nagyobb különbözéssel eltávozik ezen ugy nevezett *Plattdeutsch* a' Meisenből eredett felső szász szőejtéstől, a' könyvekben bevettől, mint a' déli Németeknek, a' Bajoroknak, Ausztriaiaknak, 's magyarországi németeknek nelyve; ámbár birtoka azéhoz közelebb esik, 's ámbár beszélői a' felső Szászokkal minden más tekintetben rokonabbak, mint emezekkel; 's ámbár közöttök a' határvonalak jobban összevegyülnek, lassankénti áltmenettel. Már Magdeburg' körén laposnla' falnsiak' szőejtése, Brannschweig' környékén homályossá kezd lenni az idegenek' számára; Bréma 's Hamburg' vidékén, Holsteinban egészen érthetetlené válik. A' legigazibbnak tartott német nyelv, az ugy nevezett Hochdeutsch kissébb körre szorul, mintsem a' német könyvek szerint ítélve hinnók. Városokban az igaz mindenütt divatozik, Béctől Rhenusig, Alpeseektől az éjszaki 's keleti tengerekig, sőt még tovább is. Ezt városi, az alföldi Szászok' nyelvét falusi testvéreknek lehetne nevezni.

nyelven beszél minden ember. Pedig már Halleben említették több esmerőseim, olyanok, kik soha német hazájok' határin még túl nem voltak, hogy nem értik az alföldi német nyelvet, egész éjszaknyugotti Német-hon' nyelvét. Altaljában sokféle tájszélást veszek észre, egymáshoz nem nagy távolságban, nagy különbözőssel. Már most nem ütközöm meg annyira, haa' magyart sem értik meg tökélyetesen, kivált a' falusiak, 's az asszonyok.

Mart. 21-kén dél előtt nagy kerüléssel, *Neu-Gattersleben* falun ált, a' Bernburghoz általellenben eső szaaleparti *Nienburgba* értem, minekutána egy pár óra alatt három országot érintettem: két *Anhaltot* 's *Prüssziát*. Későn tudtam meg, hogy a' kiöntéseken ladik ált-hordja a' gyalogolókat. *Rosenhagen* tiszttviselő úr olly szivességgel fogadott, hogy örömet eltökéltem egy pár napig Nienburgban mulatni, 's egy kirándulás után Magdeburgba, 's körére, oda még egyszer visszajönni. R. úr Justitz-Amtmann, olly forma, mint nálunk egy szolgabíró, Nienburg-Amt vagy is megye' 12 falui' törvényes 's politikai kormányozásában első személy. Azon ritkák közé tartozik, kiknek már első látása bizodalmat önt belénk, kiket néhány pillanati esmérkedés után szeretnünk kell, kik, bár váljunk meg tőlök örökre, elfelejthetlenek maradnak előttünk. Családjával együtt mindent elkövetett, hogy nála bétérésemet nem kevésbé hasznossá, mint mulattatóvá tegye. Rendkívüli sziveségének köszönhettem, hogy Magdeburg' környéke egy azok közül, mellyekkel ez utamban legvilágosabban megismerkedhettem.

Nienburg a' Szaale' 's Bode' egyesülésöknél épült. Hajdan Mönch melléknevet viselt, minthogy szerzetesek' jószágá volt. Herczegi kastéllyá változott klastro-

ma még áll. Kis város, de lakosai szorgalmas földmivelők, gabonakereskedők. Sok gabona szállítatik itt le Magdeburghoz, 's odább. Egy dunakörnyéki szülöttnek meglepők az itt látott számos vitorlás hajók, melyek azonban Nienburgnál fellyebb nem igen jönnek. A' Szaale csak itt lészen hajókázható, kevéssel Elbébe ömlése előtt, melly *Szaulhornnál* egy magánosépületnél, Nienburghoz alig három órányira történik, sok felé bolyongó tekervények után. Egy ide való hajó (*Szaalekahn*, kisebb mint az *Elbekahn*, Schiff nevet egyik sem visel) felszed 120 *visplig* menő terhet, mintegy 1600 mázsát. Évenként mintegy 9 ezer vispl adatik itt el. Egy vispl' ára ekkor Nienburgban 55 — 60 ezüst tallér volt. Cöllnben a' Rhenusnál 104. A' Szaalén most csak komp viszen ált, melly az 1825-ben szétpattant *láncz-hid'* maradéki között mozog. Rémitő eset volt ezen elpat-tanás. Épen inneplés tartatott rajta. Tele volt néppel. Vigság zajlott köröskörül. Egy kedves népdal énekelte-tett, 's midőn ennek: „*Heil, heil*“ szavai harsognának, egyszerre rémitő roppanás, — 's a' hid, és majdan több ember' élte nem vala többé. Több mint 300 a' vízbe merült, 54 bele vezett. Alig van Nienburgban egy ház, melly még ma is ne siratná e' rettentő napot. Egy zsidó leány keze' fejénél fogva bonyolódott a' hid-láncz' töredékébe, rémitőn ordítva lebegett egy darábig a' levegőben, közel a' parthoz, 's úgy nyomatott agyon. A' kastély' népe látta a' szörnyű jelenetet. R. úr csak néhány pillanattal előbb jött le a' hidról, 's még észre vette: mint hanyatlott a' hid egyik felére, 's mint bil-lent fel egészen. Még más nap is halásztak ki holt tes-teket. Szivrepesztő lehetett az 54 elveszettnek egyszer-re történt eltemetése. Valóban igen kétes hatalom-

mal dicsekedhetik e' mivészetes járma a' vizeknek, a' lánczhid, ha csak úgy nem fog tökélyesíteni, mint a' gőz-erőnivek.

Megnéztem Rosenhagenék' társaságában a' várkastélyt, az egykori klastromot. Pusztá a' négy szögöt képező téres épület. Sem belseje sem külseje nem igen árulná el minden nyáron benne mulatozó fejedelmi vendégét, a' kis országnak takarékos uralkodóját. Előszobáiban rend nélkül hevernek számos képek. Pallózata is a' középkorra, templomokat 's klastromokat a' mienknél különbeket alkotóra emlékeztet; még egészen ép, úgy nevezett estrich, sima felületű gipsz. A' kastéllyal egybe függ a' vártemplom, roppant goth épület, belőlről még többet mutató. ámbár még mind eddig nincs, 's alkalmasint nem is lesz béfejezve. Oszlopai' czifrázata mindeniken más. A' templom az evangyelico-lutheranusoké, ámbár a' nép többnyire reformatus. Semmire azonban nem különbözik már most az oda lent álló reformatusokétól; 's épen most készül a' két protestans fő nyáj' egyesülése a' herczegségben, példájára a' szomszéd Bernburg testvérnek, 's egész Prussziának. A' kastély' kapuja mellett egy toronyban kintozta egykor halálra Nienburgnak egy ura a' klastrom' apátját.

Egy párszor körülsétáltuk a' mezőséget is 's áltkel-tünk a' Szaalén. A' környék Neu-Gattersleben 's Bernburg' dombjaitól fogva éjszagnak csupa síkság. A' városka' délnyugati oldalán a' herczeg egy kis szőlőt ültetett, de a' mint R. úr mondja, inkább a' szegénység' foglalatatoskodtatása végett, mint ön mulatság' vagy haszon' reményében. Azonkívül, ide nem messze két roppant D betűt is, tavasszal illatozót találni, csupa rózsabokorból.

Számosan lepte a' földeket az úgy nevezett *turnipsz*, veres répához hasonlító, sertést hizlaló növény.

Sok sajátsága van az anhaltiak' tájszólásának is. Illyen a' Fulle, a' latin ampulára emlékeztető palaczk, vagy bouteille, továbbá: Quas, tékozlás, 's a' tót maradék pomele, lassan. — A' repülő hidat itt is, mint az egész tájon fließende Brücke-nek nevezik.

Egész Anhalt' czimszine világos zöld-fejér, mint szász királyságé. A' három herczegség' katonasága hajtókára különbözik egymástól. Desszaué' halavány pirost visel, bernburgé' füzöldet, cöthené citrom sárgát.

Rándulás Cöthen, Desszau, Rosszla, Zerbst, 's Magdeburg városokba. Látogatás Hahnemannnál. Rosszla' népinnepe.

Népinnep 's hódolás készült Rosszlában, Cöthen' herczegségnek Elbén túl eső megyéjében. Kár lett volna elmulasztanom, annyival inkább, minthogy magyar hazánkon kívül illy inneplést még nem láttam.

Mart. 23-kán d. e. 11 órakor megindultam. Szép ültetményeken keresztül juték, erősen havazó marcziusi délest, Cöthenbe. Itt reám nézve fő nevezetesség vala, Hahnemann, a' róla nevezett orvosi iskola' szellemdús alapítója. A' könnyű tapodásu téglá-trottoirral kirakott főutszából, egy mellékutza' sarkán becsavarodván, lakásához értem. Ajtaján kopogtatván, hamar bécsochtattam, mint magyar. Különös barátsággal történt az elfogadás, minthogy, a' mint előtte is tudva vagyon, Felsőges Urunk' tartományiban H. systemájának legszámosb követői vagynak. Nem tartottam azért üres

tisztelkedés' jelének, midőn mindjárt eleinte nemzetem' fiait avval dicsérte, hogy nevezetes mértékben bírnának gyakorlatos érzéssel. A' kisdéd, de tömött természetű, piros képű, göndör ősz haju öreg szorgalmas irogatásba merülve, szürke köntösbe burkolva ült karszékében, asztalkájánál. Előtte nagy halom papiros között látszott egy üvegben, buzalév-szüredék' tápláló ereje miatt különösen kedvelt itala. Főképen örült azon említésemnek, melly szerint ő a' Gyógyászságban annak nézethető, minek *Wegscheider* Halleben a' Theológiára nézve. „Csak“, ugymond, „ne kevernének ellenkezőim személyes gyűlölködést a' tudomány' vitáiba. Fájdalmasan kellett ezt nekem is tapasztalnom, azért vonultam ide. Épen Halleben esmérnek felette sokan félre. Én pedig“ folytatá „nem a' hir' zászlói alatt harczolok, hanem csupán az igazságért, 's hogy ez által az emberiség' jóltévői között emlegethessenek. A' mi igaz, az egyszersmind jótékony.“ Emlegette tudományának béavatott barátjait. Legszerencsésebbnek tartja közöttök *Stapfot* *) Naumburgban, 's *Mühlenbeint* Braunschweigban; a' magyarhoniak közül *Forgót*, **) *Müllert*, *Balogot*. Helybeli viszonzaira nézve említette egybeköttetését a' megholt herczeggel, kinek udvari orvosa volt.

H. érdemeit, béavatatlan lévén, meg nem ítéldtem; de azt bizonyosan állíthatom, hogy miolta az ő tudománya követőkkel bir és gyakoroltatik, az eddig

*) Később a' férjfiával is megismerkedtem, Naumburgban, 's szívesen megegyeztem mestere' dicsérésében.

**) Jeles hazafi, ki nem csak körében, hanem az egész hazában is jóltévője volt az emberiségnek. Sajnálkozva érthettük mindnyájan, főképen kik személyesen esmértük, mult 1835-d. esztendőben kínos sinlődést felváltott halálát.

fenállott orvoslási mód is nevezetesen egyszerűsített. Még azokat is szorgalmasb vizsgálódásra ingerelte, kik ellenkezői maradtak. Főképen azon tekintetre nézve sejtek nála szellemdús nézeteket, minthogy ő a' természeti erőknek azon kihatásait igyekezett az orvosi tudományban alkalmazni, mellyek a' durvább tömegeket, mint könnyebben észrevehető, 's kihatásában előbb felszámítható alapot megvetvén, a' finomabbak' mediumában dolgoznak. E' szerint ő különös figyelmének szemügyre vette az effluviumokat, 's azoknak kihatásait az organizált testekre. 'S valóban, nevezeteselek lehetnek az illy kihatások. Tapasztaljuk az illatokban. Mennyi változásokat szereznek egészséges ember' testében is, hát még betegében, hol olly csekély másfelől az illy behatást netalán eltörölhető visszahatás! II. az illy befolyások' mivoltát, 's törvényeit igyekszik tapasztalásai' munkálatiban kilesni; igyekszik azok között az orvosi tudomány' számára bódításokat tenni, a' felfedezett törvényeket a' gyógyítás' módjára alkalmazni. Őt e' szerint némileg a' gyógyászat idealizálójának lehet tartani. Azonban mi módon hagyják az eddig alkalmazott orvosi esmeretek ezen érdemes theoriát alkalmazni, az más kérdés. Ez ugyan, ugy látszik, még eddig nem igen diszlott. Meg kell még is jegyeznünk: a' hibás alkalmazásnak sokszor nem annyira az alapul vetett nézet, mint inkább az alkalmazók okai. De legyen bár hibátlan mind az alkalmazás mind az alkalmazó, még sem lehet a' nem diszlés' esetében mindig hibásnak tartani az alapelvet, minthogy számtalanszor létezhetnek a' theoriában számos nézetek, törvényszerintiek minden tekintetben, a' nélkül, hogy a' gyakorlatban elfogadhatók volnának, 's a' végrehajtás' próbakövén megállhatnának.

Én azonban beavatlan létem mellett is, bátorkodom állítani: hogy II. tudománya, ha meg nem állhatna is, mint systema a' Gyógyászat' körében; nem fog ő az orvosi tudomány' öszves alkatjában, mint haszontalan sarjadedék, meddön elaszni, hanem mint általjában mindén genialis, nézeti alkat, idővel megbékélend az egésszel, hozzá, mint hasznos rész, egészítve simulón.

Hahnemannt látván, nem igen időztem többé Cöthenben, minthogy még más napra el akartam érni Rosszlát. Csak a' herczégi lakvart tekintém még meg. Nagy rak-tári épületnek látszik, semmi diszt sem mutat, egyéb hogy árakai kövekkel czifrán ki vagynak rakva. Rajta három torony, 's kapuján 1670-d. esztendő olvasható. Őrei a' pälczát is fegyvernek nézik, le kellett tenni kezemből a' bémenetkor.

Szerettem volna még, ha időm engedné, az irgalmas szerzetnek itteni telepedését megtekintni, különösen, minthogy egy magyar tagja is vagyon, pater *Julius*. Minap egy irományon manupropriás név aláírása tűnvén szemembe, eltaláltatta velem az író' magyar létét. *) Mostanában hat an vagynak a' cötheni irgalmasok, 's csak benszülöttek vétethetnek ápolásuk alá.

Havazás fogadott, 's ugyan az kísért ki Cöthenből. Hó lepte mindenütt a' vidékét, midőn estvéli 7 órakor Desszauban eső *Rosenberg* faluba érkeztem. Tanyám csak falusi dorosma vala, de a' jószivü gazdaasszony' nyájassága, és az estvét ott töltő társaság hamar elfelejtették velem szálásom' falusi jegyékét, tulajdonképen azon utas rettegető képzelmet, melly alatt magyar ha-

*) Ezen kis magyaros jegy által esmerte meg mindjárt Halleben is mult ősszel az egyetemi titoknok, egy njonnan érkezett akademikus társam' honját.

zánkban, kocsmákat, kivált nagyobb országutaktól félre esőket képzelni megszoktunk. A' vendégek, rajtam kívül mind helybéliek, olly érdekes szócserével töltötték az estvét, a' mellett magok tartásában, 's az egyszerű gyalog vándorral bánásban olly szives illendőséget tudtak mutatni, hogy ettől fogva már épen nem idegenkedem gyalog utazástól éjszaki német földön, 's széteszlatom, míg e' tájokon utazandom, magános gyalog utazónak szégyenül nem válható félelmemét falusi fogadók eránt. Már 10 óra tájban kívánt csendesség környékzett, 's csak futólag zavarta a' jámbor házi nép' nyugalmát egy lovas csapat. A' Rosszlába szándékozó cötheni herczegnek előre küldött lovai 's udvari cselédjei jövének, éji nyugalmodokat velünk egy fedél alatt tartandók. Más nap

Mart. 24-kén hólepte ut vive *Mosigkau* 's *Allen* helységeken ált. Amaz a' leghosszabb falu, melyet eddig Németországban láttam; magyarországi sváb telepedéshez hasonlít. Csupa kert az egész környék. Mindenütt mosolygott felém, még a' havon ált is, az emberi szorgalom által szépített természet. Csudálkoztani volna, a' környéknek e' szépsége mellett a' városnak még olly távol létén, ha előre nem tudnám Desszaunak e' szép díszét. Még gyermek koromban hallottam felőle, jó atyámtól. Az országut' bészegésén kívül jobbra balra kerteszi leg ültetett facsoportozat között halad 'gyalogok' számára külön ösvény. Nem egyedül mint országkerülő' gyanus szabaditéka üzetik itt a' gyalogolás, minekutána az ő ösvényére szintugy, mint az országutra, fordítatik gond, keskenyebb fasor' ékes zöld pártája által, melly között húzódik.

Desszauban sem sokat időzhettem, ha jókor akarék érní Rosszlába. Csak azt mondhatom róla; egészen megfelel környékének. Nyolczadfél ezer lakosaival nevezeteseb vala előttem, mint sok más négy-öt akkora város. Gavallér utszája valóban gavallércsinosságu. Futólag megtekintém a' vár' körét, egy igen jeles parkot. A' sebes Mulda' partjai körül terül el. A' vár sokkal jobb izléssel készült, mint a' cőtheni; fedele lapos, emelete kettő, rajta menykőhárító. Homlokzatán olvasható: Carol. V. Rom. Imp. 1530. Hozzá általellenben két-két boltivü hid viszen ált a' Muldán. — A' magánosok' házainál csinosabbakat még Drezdában sem láttam. A' kis városnak több palotanemü épülete vagyon, mint Hazánk' első rangu városainak. *) Még jobban tetszett e' szép külszin, mulatásom' egy pár órája alatt is már tapasztalván a' benne lakók' nyájasságát.

Gyönyörü verőfény váltotta fel a' havas nap' előzőjét. Már délfelé sehol sem látszott hó, de annál számosabb csinosan öltözött desszaui nép, a' Rosszla felé vivő uton. Inkább sétálónak látszottam magam előtt is, mint utazónak. Csupa ligetek között víve utunk töltésen, Mulda- 's Elbe-hosszat, majdan mind a' kettőnek hidjain, annak dobogóján, ennek repülőjén. *) A' repülő kivételkép ingyen járt e' nap. Máskor 9 fillért fizetett minden átkelőért. Dobogó előzőjét, az álló fahidat a' zivataros 1806-d. esztendőben égették fel Poroszhon' hátráló vitézei.

*) Legalább majdnem több, mint még az 1820-diki Pestnek.

*) 1836-diktól fogva Elbén is ujra álló hid vagyon.

Mindjárt Elbén túl fekszik *Rosszu*. Kis város, alig számlál 3—4 ezer lakost. Feje ugyan, de csak egy kis megyének, ugy nevezett tisztartóságnak. Azonban akármi vármegyénkhez beillő fénnel innepelte hódolását. A' fejedelem délutánra váratott. Igen csinosan öltözködött nép lepte el az utszákat; kétféleképen uniformázott lovas polgárság lovagolgatott fel- 's alá; sokan közülök arannyal 's ezüsttel himzett ruhában; még a' falusiak is lóháton, szokott, de tiszta posztóruhájokban. Szerte hullámozott a' kis város' rendkívüli népsége; déltájban majdnem minden ház tömve volt. Öröm ragyogott az egymással találkozó régi esmerősök' arczaín; bizodalmas közeledéssel köttettek új esmeretségek. Közlekenyebb ilyenkor még a' magába zárkozott is. Alkalmasint a' vendégek' nagyobb része már ezen bévezetésben éldelte az inneplés' nagyobb részét. Ebédemet csupa *schulzék*, falusi birákkal körülült asztalnál költöttem el. Délután egy órakor minden ember a' révhez tódult, a' Desszau felől közelítő 's majdan a' repülő hídra szállt hercegi párt, 's udvarát elfogadandó; — közöttök majdnem fél Desszau. Egy kocsiban ült a' herceg 's hercegné, amaz katonasága' formaruhájában, mejjén öt rendczim; emez, egy korához képest még szépnek mondható asszonyság, égszinü selyem ruhában, ezen violaszinü bundával. Az idvezlés' tolmácsolását a' megye' directora tevé, mindjárt a' kiszáláskor. Nyájasan válaszolt a' herceg, örömét nyilatkoztatván, hogy országos directiója illy hű szolgát bizott meg. A' városkába két győzelmi kapu vive, gyalogfenyő koszoruból alkotva, e' felülrásokkal: „Willkommen,“ 's „Dem neuen Herrscherpaar, alte Treue!“ Szakadatlanul zengett a' muzsika. Szívéből látszatott jönni a' hercegi párnak

rendkívüli leereszkedése, valamint a' sokaságnak is szakadatlan harsányozó éljene. Minden falusi község küldöttjeit külön maga elibe hívatta a' herczeg, minek-előtte a' városba bémenné. Furcsa jelenetet szolgáltat-
tak a' jámbor *dornburgiak*, kiket, bár közvetetlen a' kapunál állottak, fen szóval mindenütt kerestek; még furesább a' kölcsönös zavarodás, midőn megtaláltattak.

Megesmerkedvén az inneppel, nem láttam szükség-
gesnek, elvárni béfejezését, hanem utamat folytattam, már most Elbe' jobb partján, éjszaknyugottnak. Ek-
kor jöttem először *Csehországtól* fogva, tehát több mint
öthónap után, erdőbe,*) fenyvesbe. Falut egyet értem: *Jütrichaut*. Itten kutya által történt megtámadtatásom
szinte először tapasztalás a' maga nemében, miolta Né-
metországban járok, sőt miolta magyar hazánk' határit
elhagytam.**) Magyar faluinknak ezen ugató lakosai,
's természeti rendőrsége igen kellemetlenné teszik gyak-
ran az egyedül járást.

Szép gyümölcsfa sor között vive azután utam. A'
torkosságot négy ezüst garas büntetéssel fenyegetik óvó
táblái; tetemesb gyümölcsrablás 2 héttől fél évig tartó
fékházi büntetéssel boszultatik. A' hol már illy bizo-
nyos a' boszulás, ott alkalmasint erősen fog korlátol-

*) Ván ugyan éjszaki Némethonnak is több erdeje, de épen
a' szász királyság, 's porosz-szász tartomány, melly-
ben ez időpontig jártam, legszegényebb e' tekintetben.
Ellenben Hallehoz nyugottra a' Harz felé, Jenához délre
majdnem sűrűbb az erdőség, mint magyar hazánknak
fára leggazdagabb vidékén.

**) Innét azután Holsteinig ismét sehol sem tapasztaltam
illy idvezlést.

tatni a' lopásnak e' neme, melly számtalanok gyakorlatos moráljában legfellyebb csak gyengeségek közé számíttatik. *)

Zerbsti vár. Fejedelmi sirbolt. Fekház. Fűrészfogadás.—Főtemplom. Luther-cranachi biblia. — Leiczkau. Gomorin. Königsborn.

Még napnyugodta előtt elértem Zerbstet, Desszau' birtokát. Sikságon fekszik, valamint az egész Anhalt föld, Ballenstädt' környékét kivéve. Majdnem legnagyobb a' három herczegség' minden városkái között, de látszólag sinli egy kihalt családját, az itten székes Anhalt-Zerbst fejedelmi házat. Áll ugyan még messziről szembetűnő nagy kastélya, meg van mindedig a' kastély' szép kertje, de üresen hangzanak vissza falai; ritkán mosolyog kertjének szép növényi világa új gazdájára. A' városon is a' gyönyörű tavaszi est' ellenére holtak' csendje lebeg. A' mennyire egy tekintetben nem hasznos a' Németek' nemzeti élete' fő fájának sok névre 's nemzetre daraboltatása; annyival kedvezőbb a' törzsök' egészének sok külön vált apró hajtása az egyes tagok' magános éltének; ha t. i. az így mozgó élénkséget igazi nemzeti lét' helyettesének nézhetjük. A' hol különben kereskedés sem virágzik, ott az egyes tag, 's főképen annak fő idege, a' fejedelem' székes városa, birja néhány csepjét az egészben már eltörpített 's elbágyasztott nemzeti létnek. Ide tartoznak Németország' több apró városkái. Sokat köszönhetnek csekély népessé-

*) Illy szigorun boszultatik a' fa' sértése (Baumfrebel) hesszen földön, 's méltán.

gökhez képest még is nagy csinososságukra nézve a' fa-
laik között lakó fejedelmi udvaroknak. Így Anhalt föld'
városai, így egykor Zerbst, 's Wolfenbüttel, most
annál pusztábbak.

Egyéberánt Zerbst osztozik a' vidék' hasonló nagy-
ságu városkáinak minden megkülönböztető tulajdonsá-
gaiban. Csinosan épült; utszái egyenesek, házai majd-
nem mind egyenlő nagyságuk, két-három emeletesek.
A' váron kívül még egy roppant épületet mutat, a' *fék-
házat*, épen ellenkező végén a' napkeletin. Amazt még
ezen estve megtekintettem. Belseje még most sem egé-
szén kész, 's alkalmasint nem is fog többé elkészülni.
Csak déli szárnya van még butorozva az ollykor itt mu-
lató desszaui hercegi család' számára. Alkotása szabály-
zottabb, mint a' deszauié; kár hogy zuhogó Muldában
nem tükrözheti magas alakját. Butorai között legneve-
zetesebb azon bölcső, melly az Oroszok' leghiresebb as-
szonyi uralkodóját, II-d. Katalint még mint zerbsti So-
phia hercegi csemetét ringatta. Öt-negyed rőf hosszu-
ságu, aranyzott angyalfejecskékkel. Csudálom, hogy
eddig valami orosz muzeum' számára nem kívántatott.
A' legdélibb szoba' padlózata sok ezüst sujtások' ereivel
meghatott ebénfa. Láttam az uralkodó desszaui ház'
most élő tagjainak minden szobáit, az uralkodó hercze-
gét, bennök a' többek között egy zongorát, ezen Spon-
tininek, Kalkbrennernek. 's több másoknak hangmiveit;
több arczképek között II-d. Katalint, mint hajadont.

A' várkapolnai orgona' sipjai ezüsből öntettek.
Az alatta lévő *sirboltban* nyugszik a' kihalt anhalt-
zerbsti fejedelmi ház. Illy sirbolt kettősen enlékeztet
a' mulandóságra. Az ő néma lakóinak sora bé van fe-
jezve. A' halál itten innépelni látszik, minekutána egy

nemzetséget egészen martalékává tett.; minekutána egy százados emberi életfát gyökerestől eldöntött. Látszatos nyugalma annál inkább kitünteti hatalmát. A' még ki nem halt nemzetségek' gyökere még az élet' körében van, a' levagdalt ágakat új sarjadékkal pótoló; de ott a' gyökér is levonatott az enyészet' örvényébe, 's az egész életfa örökre eltűnt. Hat emléket számláltam a' sirboltban, fele colosszalis nagyságu, 's felette pompás. A' többiként senkitől nem háborgatva nyugszik itt a' fejedelmi ház' legutolsó sarjadéka is, Friedrich August, minekutána élteben soha nem mert itthon lakni azon álképzelmény miatt, hogy megölettetik alattvalóitól. Nem egyedül ezen szerencsétlen hiedelemben sinlődött; esmeretes volt különbségéről, főképen Felséges Urunk' vitélő népe előtt, kinek hadi munkálatiban gyakran részt vett, sokféle furcsa variatioval, p. o. Luxenburgban, hol a' sok halált lövelő ágyukat egy ön keze által igazgatott törpe pajtással szaporította. — A' legpompásabb koporsó II-d. Katalin császárné' atyjáé. Erősen megvan aranyozva, rajta egy merő aranyas lebeg, 's az egész ugyan aranyoroslányon nyugszik.

Fogadásom' háznépének tónja szembetünőleg quakeri. Közötte ültem ugyan a' vendégházban, 's patriarchalisan együtt vacsoráltunk mindnyájan, de olly csendességben, hogy muzeumban se irogathattam volna mélyebb békével le a' nap' tapasztalásait. A' gazda nagy virágkedvelő, még vendégháza is tele volt Flora' kellemes szülöttjeivel. A' frauendorfi kertészujságot olvasva. Illy fogadókban kellemesen kipihenteti lankadt tagjait a' gyalog vándor, 's ujult erővel folytathatja ismét útját, mintha csak sétálásait ismételné. Ha nem tudnám is, hogy még van Zerbstben látni való, örömet

kinyújtottam volna pihenésemet éji nyugalomra. A városháznál tartatnak némelly nevezetességek, azokat kívántam megtekintni. Meg is láttam más nap

Mart. 25-kén: először a' roppant *Miklóstemplomot*, azután a' városházat. Annak nem régiben történt megújítása 80 ezer ezüst tallérba került. Kár, hogy hangja siket. Négy bójárása vagyon. Benne látni a' hercegi széket, magasan, meghintve czimerekkel; ennek alatta az udvarnokok ülnek; jól hátul, mintegy rejtekben a' városi tanácsnokok, talán hogy azok, kik a' tanácsnak itten folytatott ülésekor Morpheus' időn kívüli látogatásának hódolgatnak, szokott időtöltésekben annál kevesebbé zavartassanak; vagy hogy ha megrovatnának, magokat a' szónoki széktől messze esett ülésükkel menthesék. Az egyik bójáráshoz általellenben ércztáblán látható *Fabricius Sámuel* anhalt-zerbsti general-superintendens' emléke, ki itt 1570-ben halt meg. Eleinte azt hittem: hogy ő volt légyen a' híres theologus, de ez majdnem egy századdal későbbben élt.

A' városházán látni a' többek között egyikét azon *három bibliának*, mellyek Luthernek 's több egykorúinak kézírásával birnak. Cranach híres festésznek [pedig számos képmiveivel diszeskednek. *) A' könyv nagy folio ála-ku, és pergamenre van nyomva, hátul olvasható bizony-sága szerint: „*3u Wittenberg durch Hans Ruff MDXLI.*“ Három darabból áll, az első a' prófétákig terjed, a' harmadik az új testamentomot foglalja magában. Mindenik kötet' táblája, egy nem bibliai képet, sárga rézből öntöttet mutat, belől, jobbra; az első lut-

*) A' másik kettőt is láttam, azolta, egyiket épen Wolfenbütteleben, hol naplóm' e' része készült; a' másikat is még azon év' végén Gothában.

herét, a' második bölcs Friedrichét, a' harmadik V-d. Károly császáráét, — ez utolsóét bizonyosan csak udvariságból. Mivészí fő díszé, Cranach' számos festvényei, fél-fél fol. nagyságuak, az egyes lapokon találtnak, rendszerint minden szakasz' elején. Sajnáltni lehet, hogy nem fordítatíkn több gond, e' jeles régiség' megóvására. Rozzant szekrényben hever, mindenféle holmíkn között, tarka rendetlenségben. Luther' 's Melanchton' kézírásai többnyire együtt bele vagynak kötve. Többre tudta méltatni, mint birtokosai, orosz general *Suchtelen*, midőn 1813-d. esztendőben ítt táborozván, ezer aranyat ígért érette. Csudálni lehet valóban, hogy rá nem állott ílly vásárra a' város, ámbár épen akkor pénz' szűkében sínlődék. Még szebb vala a' kedvelő' mérséklettsége, kinek bizonyosan kezében lettek volna ezer aranyánál sokkal olcsóbb eszközök, célja' elérésére. —

Tíz óra tájban utamat Magdeburg felé folytattam. *Leiczkau* helységígn nagy fenyves, azután pusztá posványos rónaság, semmí csinált út. A' jobb utnak' keringve keresése, a' süllyedős föld, ígen kifárazstának. *Gomorín* csínos városkán túl, messze terült mély homok nagy folyam' közel létét, az Elbét gyanítatta volna velem, nem tudva ís. Nem csak a' mí Dunánkknak van kíetlen homokos környéke, ha síkságon terülhet kí. A' mélyen süllyedős homokhalmok között számos tócsák. Ítt környékezett ez utamban először unalo, 's ezt nevelték Magdeburgnak egész délután majd látott, majd ísmét eltűnt, 's ímég estve ís nagy távolságban elhomályosult tornyai. Késő estve értem *Königsbornba*, a' városához még míndígn egy jó órányira. Azonban ítt ís, mínt Zerbstben, hamar elfelejtette velem lankadásomat, a' fogadósnak, háznépének 's vendégeínek szíves-

sége. Az Elbe' homokos sivataga' néma csendjét hamar élénk szóváltás cserélte fel, meglepő nem csak a' pusztának 's népetlennek látszó tájhoz, hanem a' társasághoz képest is. Csupa falusi földmivelők, 's politizáltak, közöttök különösen egy közép koru férjfiu, olly szemebetünő érdekvéttel 's egybefüggőleg, hogy több ízben alig nyomhattam el bámulásomat. Valóban nincs egy nap, midőn nem juttatná eszembe valami, hogy Európának legcivilizáltabb népe között járok. 'S még is mi mély a' régibb jelenetekből jövő benyomás! Még mindig szoknom kell azon ámbár semmi ellenmondással nem surlódó ideához, hogy egy szerény együgyűségben élő 's együgyűnek látszó földmives is ollykor mással 's másról is képes beszélni, mint egyedül ökreivel, ökreiről, 's a' mellett *még is hű alattvaló 's szorgalmas jobbagy maradhat.* Még szüntelen meglep a' szűk életkőrön így kiható eszmélet' mutatkozása, az eke' jámbor vezetőjének millió eszes állatot kormányzókról okoskodása, az utászok' 's gens d'armes', köz rendőrök' szábjából hallott ütközeti tervek' rajzolgatása. 'S a' meglepés nem annyira körülöttök, mint másutt tapasztalt éles ellenzéken erősülhet! Tiszta ruhában járnak itt a' földmivelők is, sokan már városiakban. Valóban ezeknek csak neve emlékeztet némelly életsorsosaikra, kik felett ők a' szellemi életnek olly nemesülésével emelkedtek. A' kaput' 's pantalonban, kerek kalapban szántóvető embert illy munkával jó szeszélyből mulatozó urnak kell gyakran néznem; városiasan öltözött, tiszta szóejtéssel beszélő leányát sokszor majdnem kisasszonynak szólítom; 's nem csuda, — midőn olly tájakon jártam-keltem már, hol egy kaputba-pantalonba bujt, 's ha utaz, esinosb kocsiba ülő, lovát tisztán felszerszá-

mozó, szebb pipából dohányzó, másnak bátran szemébe néző idegen hamar tekintetes úr névvel czimeztetik, 's a' mellett lelkének még is gyakran olly kevés világossággal tekintetes tündöklését tudja bizonyítani. De azt is érzém e' tapasztalásim között: inkább a' közel lévő kivétel által igazgattatunk gyakran, mint a' messze derengő szabály által. Mennyit olvastam már gyermekkoromban: minő becsületben tartatott a' régi kor' miveltebb népeinél a' földmivelés, hogy vittek honszabadító dictatort, ügyesen uralkodó királyt eke mellől; 's még is nem szünök csudálkozni. ha a' jelenlétben is talállok egy hadvezérnek, országlónak beillő földmivelőt.

Egyéberánt úgy találok: mind ezen eszmélő falusiak' látköre, a' mennyire érdeklésük más népekre is kihat, sokkal inkább nyugott, mint kelet felé világosul. Mind csak Francziaországról, Britanniáról, 's legfellyebb ezeknek kihatása által közelebb érintett népek' állapotjáról okoskodnak, míg a' keletről vagy semmit, vagy fonákságnál jobbat ritkán említnek. Mindnyájan örömet beszélnek 's hallanak ugyan tőlem magyar hazánkról; de jönnek bár Afrikából, nem találnék setétebb esmeretlenséget honom eránt. Még csak azt se tudják, minő nyelvünk vagyon, azok, kiknek pedig annyi nyelvrokonaik osztoznak mindennapi kenyerünkben. Többnyire azt hiszik: nyelvünk a' tótnak kevés sajátssággal bíró ága. A' königsborniak azt is állítják: romlott német nyelv. Valóban kész voltam azt is hinni, hogy e' jámborok valami *pesti* vagy *hegyallyai* bálban voltak, 's ott hallották a' német szónak számos törtetőit, kik azt hiszik: hogy a' *bál* *tánczának* 's *nyelvének* egy eredetűnek kell lenni. — Fogadómhoz nem messze egy szép nemesi jószág fekszik. Nem rég megholt birtoko-

sának árverés alá jutott hagyományából gazdám a' több-
ben között egy pamat irományt mutatott. Szivesen meg-
engedte, hogy meghányjam. A' jeles író *Rezevicznek*,
Magdeburg' klosterbergi gymnasiuma' igazgatójának egy
levele tűnt szemembe. Jó atyám volt nála egykor, azért
annál többre becsültem 's örömetebb elfogadtam a' vele
megkínáló fogadás' szivességét.

*Magdeburg. Fellegvára. Magyar ivadéku
vámos. Játékszin. Dohány- 's borkereskedők.
Confirmatio. Dom. Kellemes est Mühlingenben.*

Mart. 26-kán d. e. 9 órakor értem be *Magdeburg-
ba*, porosz-szász tartománynak legnagyobb 's legneveze-
tesb városába. Kelet felől vive hozzám utam Königs-
bornból, szép magas töltésen. Pompásan tündökle előt-
tem a' reggeli nap' fényében, számos magas épületei-
vel, tornyaival, bástyaival. Keleti szélén eső fellegvá-
rán menne keresztül az út, de újabb időkben körülötte
tekervényesen huzódva vihet csak be a' városba, 's a'
vár elzáratott minden koesi, minden idegen előtt. A'
város előtt egy óranegyedre találkoztam *Bährens* hallei
academikussal. Biztatott, hogy kapok engedelmet a'
nevezetes védhely' látogatására, 's azért csak előleges
megtekintésnek tartottam bémenetemkori szemlélését,
midőn a' fellegváron kívül az egész várost körülvevő kü-
lönbféle erősségi részlegeket, a' sokféle csigázatban szét
huzódó; 's még is egy pont' erejét középítő bástyá-
kat, közöttük a' sok ágakban folydogáló Elbét szemlél-
gettem, 's hidjain járkáltam. Olly örömet szerettem
volna meglátni a' fellegvárat, mellyről gyermekkorom-
ban *Trenk'* mesés önbiographiájában annyit olvastam.

Egy ifju hadnaggyal beszélgettem fogadómban a' meglát-
 hatás eránt. Ziegler fő őrnagyhoz, már a' fellegrvárban
 lakóhoz utasíta. Felkerestem mindjárt ebéd után ez
 urat, 's kérelmem kereken megtagadtatott. Senki más
 nem nézegethet itt, válaszoló, — de elég udvaris han-
 gon —, egyéb, ki a' királytól, vagy ministereitől alá-
 irt engedelmet felmutathat. Visszahuzódtam, minden
 visszautasítás' daczára, — még is fellegrvárból. Elbe-
 hosszát járkáltam, a' vár' nyugati oldala alatt. Sok
 csatornára van itt szelve a' folyam. Egyikük olly kes-
 keny, hogy csak egy hajó hasíthatja egyszerre vizét.
 Épen arra mentemkor vonták fel a' rajta keresztül vivő
 hidat, hogy álbujhasson a' vizi szorgalmasoknak egy
 lebegő hajléka. Innét part-hosszat jó messze elandalog-
 tam, egészen a' város éjszak-keleti széléig. Itt épültek
 a' kereskedők' raktárai. Amott a' fegyver zörög, itt a'
 fegyvert leginkább rettegő életmódnak, a' kereskedés-
 nek élénk mozgalma. Némán bolyongtam a' zsibongó
 partokon, mind addig, míg körülöttem Roboczki nevet
 szólítatni nem hallottam. Andalodásomban májdnem azt
 hívém eleinte, hogy valami magyar falusi esmerősöm ál-
 tal szólítatom. Megfordulok, 's ekkor veszem észre:
 egy ott álló vámoshoz intézteték a' megszólítás. Olly
 magyaros vala a' név' hangzása, hogy nem igen szoká-
 som szerinti kandiságtól megszálva, a' megszólítást is-
 mételném, kérdvén a' nyájas vámost: ha magyar e?
 Nem, felele ez, de atyám volt az, debreczeni születés.
 Hamar megnyílt az esmeretség mind kettőnk' részéről,
 ápolva neveink' hasonlósága által. mert debreczeni, 's
 debreczenies ajákak csakugyan az én nevemet is ha-
 mar Roboczkira változtatják. Honfitárs létünk' érzel-
 me erősebb a' külföldre szakadtak' maradékánál, mint

az itthon élők' jelenidei nemzedékénél. Hamar megjelentem ez esmeretség által Magdeburg' raktárpiaczi andalgásim' közép pontját, 's több észrevételeim' támaszát. Egy illy regényes színü esmerkedés, légyen bár még olly improvizált, mindig elegendő, hullatni az idegen' dermedező egyedül létének jégvárját.

Még azután a' hosszukás hasábot képező város' közepén, a' nevét méltán viselő széles-uton andalogtam. Elmentem a' Vallontemplom mellett, melynek tornyán a' csucs felfordított fél óra kereket képez; láttam a' két-két tornyu Jánost 's *Katalint*. Ennek egyikébe nagy nehezen feleresztett az egyházfi, minekutána értésére adtam, hogy ingyen nem kívánom fáradságát, ámbár eleinte igen vonakodott. Magdeburg' tornyai tilalom' ingerlő pontjai az idegeneknek. Kiterült alattam az egész város, sok nemü bástyaival, sánczaival; éjszaki szélén a' *csil-lagsáncz*, és *Shanhorst* erősség; délkeletre a' fekvésére épen nem igazi *fellegrvár*; bele láttam mindenikbe, a' legártatlanabb szemekkel, mellyek valaha tilos katonai pont felé hadi tudomány' tekintetéből intéződhetnek. Vezető, az egyházfi, gyanusan kíséré minden mozdulati-mat, nem lett volna tanácsos észrevételeimet papirosra tennem. Hogy annyiszor kell hárulni komor gyanakodásnak mind arra, a' mi idegen! Magdeburgban különös vegyületben találni a' kereskedői nyíltságot 's a' hadi életben gyakran olly szükséges gyanakodó szint.

Estémet a' *játékszinben* töltöttem, egy nem sokat mutató'épületben. Egészen a' többi házak' sorában fekszik, 's azoknál semmivel sem mutat többet. Belől sem igen téres. A' népes porosz-szász tartomány' három kormánysházájában nincs valamire való theatrom. Nem csak mi vagyunk e' részben hátra. Boieldieunek: „a' két éj“ czi-

mű darabját játszották, alkalmás ügyességgel. A' mely csendet semmi, még tapsolás sem szakasztá felbe, ám-
bár türhető-játék hallatott. Mulafozásában is csendesebb
a' Német, mint más; p. o. az Olasz, 'kömoly' célra
gyűlt társaságban. Páholy kevés van Magdeburg' já-
tékszinében; több az ugy nevezett' mellékpáholy, szűk,
's félszakos háromszögre szorult kétreczek. — Népes asz-
tálnál vacsoráltam. Két kereskedő szomszédim nyájasan
beszéltek vélem; nem kereskedő honfitársaik' példá-
jára, — a' magyar-borról, 's azután a' nem régen kép-
telen leszált finom varinašról. Méltó valóban megjegyez-
nem, 'hogy Amerikának e' finom illatos dohányja most
itt olly olcsó (fél tallér, két huszas), mint nálunk
a' közepszerű honi termés; midőn pedig Amerika Né-
metországhoz csak egy kicsinyt esik közelebre, mint ha-
zánk. Valóban szomorú tapasztalás, 'hogy két fő ter-
mékeink: jeles dohányunk, 's a' Tokaji hegyein teremő,
a' nevét méltán viselő borkirály, már német földön csak
nevökről lévén esmereteseek, a' kereskedésnek rendes
tárgyai megszűntek lenni. Rőfhosszuságu táblákon ol-
vasom a' fogadóknak nyomtatva sok megkapható finom
borok' neveit, nem csak Európának; de tengeren túli
földeknek is leghíresebb bortermő tájairól; 's csak ma-
gyarországit nem, még tokajit sem. *) Illy messze
visszataszítottunk fájdalom, e' tekintetben Europa' kö-
zépletétől 's igazi magvától, mellynek pedig újabb
időkben szellemi köréhez vonatni kezdünk. Egész szász-
földön, hazánk' széléhez legfellyebb 90 mértföldnyire
előbb kapni nyolcz 's tizszerte tetemesb távolságból e'

*) De még azután Némethon' leghíresebb kereskedő váro-
saiban sem!

két nevezetes terméket, Maderából 's Amerikából, mint Magyarországból. Szomorú dolog valóban. Mintha más nap sütné darab időtől fogva földünkre, vagy másképp érlelné szőlőnk' édes nedvét a' naphév.

Következő nap, Virágvasárnap reggelén, a' templomokat látogattam. Protestans város lévén Magdeburg, 's a' protestans isteni tisztelet' tartása' módjához itt mindenütt a' szigorú német rendszeretés járulván, 8—9 templom közül egy vasárnap keveset lehet megnézni rendező szemet-szurás nélkül, ha csak idegenek' természeti szabadalmához nem menekszünk, melyet ismét a' Német olly szives engedékenységgel megesmér. De nekem ez nap erre sem kelle hivatkoznom. Épen több templomokban *Confirmatio* tartatott, 's ekkor, a' mint tapasztalom, sokkal inkább elnézik a' közben történő járás-kelest, mind a' mellett, hogy e' szent cselekvény különös innepélyességgel megtartatik. Először a' francia templomba igyekeztem, hogy legalább mondhasam: láttam francia isteni tiszteletet is. Itt legkönnyebb ürességet találtam ez nap. Már a' templomot is alig leltem meg, szép nevű utzában (tükörhid) fekvése' ellenére. Hasztalan számoltam az illy alkalomkor kalauzul szolgálható sokaság' mozgásának hasonló irányára, magam egyedül léptem be a' félre eső, magyarországi városi protestans társához hasonló tornyatlan istenházba. A' lelkeszt 's magamat beleszámlálva az egész gyülekezet 10 férjfi-, 's 7 asszonyból állott. A' francziás képalkató a' papon 's még kettőn kívül mások nem igen tüntetik már ki, legkevesebbé az asszonyok. Elenyészik nem sokára a' Németországba menekedett Hugennották' sajátsága. Kipárologja Magdeburgba szakadt kis gyülekezetök is azt, mi benne a' környék-

zet' élénk sokaságához képest idegen. De hogy ne is
 vegyülhetnének szívesen öszve azokkal, kiktől nyomoru-
 ságuk' idején befogadtattak, kik által új hazát nyer-
 tek? Hogy ne bucsuzhatnának szívesen el régi szoká-
 saiktól, még a' régi haza' nyelvétől is, midőn éppen ez
 emlékezteti őket leginkább azon rettentő embertelenség-
 re, mellynek gyűlöletes surlódása által régi hazájokból
 kimarattak? Egyéberánt a' szent cselekvényben szokat-
 lan, 's a' nyelven kívül semmi vonszó részleg nem mutat-
 kozott. A' lelkesz egy jámbor képű, de unalmas beszé-
 dű öreg, igen nehezen akadályoztathatja meg hallgatói'
 képzeletében az unalom' áltruházását felséges tárgyára,
 az Istenről hirdettetett változhatlanságra, midőn úgy is
 e' fogalom földi tekintetben, földi viszonyainkra alkal-
 mazva a' halandók előtt gyakran olly unalmas szokott
 lenni. A' kántor, ki a' szónokszék alatt ül különös
 székekben, kietlen éneklésével kihatott az orgona' hang-
 jain, erős fülgyötrelmet szerzön. — A' templom előtt,
 ugyan azon udvarban egy házon olvastam: *Friderico*
Impitulate in favorem pauperum coloniae gallicae 1712.

Megnéztem ezután a' széles-uton fekvő német re-
 formatusok' templomát (amaz is eredetileg reformatu-
 soké), 's a' roppant *domot*. Amaz szinte tornyatlan, de
 belől jó izléssel van épülve, a' mennyire t. i. ez lehet-
 séges a' karzatos templomokban. Már első tekintete
 mutatja, hogy olly felekezeté, mellynél szent szavazat
 az isteni tisztelet' fő része, hogy rendezésében e' cselek-
 vény, különös tekintetbe vétetett, de egyszersmind, a'
 mennyire lehete, a' rendezés jó izléssel párosítatott. Szé-
 pen el van intézve a' karzat, hogy belőle mindenün-
 nen könnyen a' szónokszékre irányztassék a' látás. Az
 egész még igen újnak látszik. — A' domban éppen con-

firmatio tartatott. Gyülekezete igen nagy számmal volt, 's még is elfért a' roppant épületben. Szónokszékéről kevélyen nézeget le a' fekete sas. Tisztelem, de nem ide való. Mintha vallási symbol volna, mintha keresztnek volna helyettese. Isten előtt nincs rangi különbség. A' keresztény hit nem nemzetiséghez kötött hit. — A' templom' eleje (das Schiff) most javítatik tetemes költséggel, 's fáradozással. 202 ezer ezüst tallért adott már reá a' király, valamint cölni catholikus társára 101 ezerét. 'S még is még felényire sem végződött a' javítás. Tele van belseje óriási hálóként minden felé terjengő 's emelkedő állásokkal. Hány milliók' szent áhitatossága emelkedhetett már itt elejétől fogva Istenhez! Ez a' legnagyobb templom, melyet eddig német földön láttam. Külseje is megfelel ujulása után látható belsejének. Csak két idomtalan tornya nem illik hozzá. Ezekre is kezd már lehelni az ujjá szülő javítás. A' Catholikusok' templomán kívül egyedül a' dom kíméltett a' harmincz éves háboruban Tilly' dühössége által, ámbár épen ő benné gyilkoltatott meg a' szerencsétlen népség' egy része. Roppant voltát képzelteheti hat nagy bolthajtása, melly csupán keresztet képező hátuljának egy része. Két nagy felét kőkarzat választja el egymástól, olly régi, mint maga a' templom. Sokat veszt ugyan ez által a' belső, nem mutathat egy egészet, 's nem csuda, ha némellyek' óhajtása szerint most szét bontatnék. A' koronaherczeg' kívánságára hagyaték csak meg. Több sirboltjain kívül legnevezetesebb I-só Otto császáré. Carrarai márványtáblával vagyon béborítva. Nem régiben felbontatván a' sir, kő- 's ebben elefántcsont-koporsó találtatott. Fa rostélyzatát bronzsal fogják elcsereálni. Egykor ezüstből volt; Tilly rabolta el,

Tilly, ki Otto' utódjainak thronjáért harczolt. A' fő oltár' jaspis-borítékát két tonna arannyal hasonlítják a' megbecsülés' mérlegében, az egész dom' épülését 13-mal. Mivészi tekintetben legnevezetesebb Ernst püspök' sirja, a' 15-dik századból. 15 évig dolgoztatót rajta maga a' püspök; csupa érczből öntetett. — Örülhetnek Magdeburg' mostani fiaí 's leányai, hogy Teczel bünbo-csátó czédulás szekrényét 's még inkább, hogy rossz demonjoknak, a' kegyetlen Tillynek fegyvereit, egy fél-rőf hosszúságu vas buzogányt, melly egyszermind pisztoly volt, — birtokosa' tulajdonságának jelentékeny symbolját, 's ugyan annak hajlékony pikkelyekből készült vaskesztyűjét egy félre eső zugolyban tarthatják, mint valami közönséges régiséget. Igen segíti a' dom' szembetüntetését a' keleti oldalán terjedő nagy piacz; mellyen egész ezred katonaság könnyen elérhet. Nevezetes régiség a' városház előtt a' domban eltemetett Otto császár' szobra. 1691 évszám van rajta, de a' szobor' eredetijével egy időből valónak tartatik. Nem életnagyságu, de magas lábtón görög templomka alatt áll.

Szerettem volna még megtekintni *Guerike* Ottonak, a' magdeburgi fél gömbök' feltalálójának sirját. Sebestény templomban volt eltemetve. De, megszűnt istenház lenni e' templom, gypaju tartó raktárrá változtattott, 's ekkor éppen töltve vala.

Déltájban kijöttem Magdeburgból. Unalmas, de jól mivelt a' táj. A' népnek ismét más szőejtése. Két mértföldnyire *Dodendorf* falun ált még a' Bernburg felé vivő nagy országuton maradtam. Azután délkelet felé betértem, hogy ismét Nienburgot érhessem. *Kis-Mühlingen* bernburgi faluban *Rosenlagen*éknak szinte igen szives jószívü esmerőseinél tartottam az éji pihenést.

Két kellemes nefelejtskéik akár hová beillenének Saxonia' falusi Flórájának diszmutatványai közé. Holdvilágnál méne ki estvéli után az egész társaság egy dombra, látni a' falusi ifjuság' mulatozását. Illy csendesen vigadás földmivelői osztálynál reám nézve még eddig hallatlan vala, kivált ha tekintetbe veszem, hogy semmi vigyázás által nem tartattak szemén a' vigadozók. Ném láttam körülöttök éltes embert, 's még is minden a' legnagyobb illendőséggel ment végbe. Mulatságuk' nem is a' szász falusi nép' míveltsége' jegyékét mutatta. Különbféle fordulatn, cotillionhoz hasonlító tánczot jártak, némán minden muzsika nélkül. Mintha valami rémes, de szelíd villiket láttam volna a' holdfény által megegyező czéllal világított téren. Általellenben a' második dombon hasonlókép néma, de már óriásoknak látszó csoport, három magas szélmalom mintegy leskelődön látszaték kelepelni. Mellettem egy idyllérzelmű társaság, gazdánknak vonszó háznépe elfelejthetlenné tévé a' nap' estvéjét.

Gross-Salze, Schönebeck.

Gross-Salze, és *Schönebeck* só készítő helyeket kívántam a' következő nap' megtekintni. Csak $\frac{1}{2}$ órányira esnek Mühlingenhez. Egy hosszú, $\frac{1}{4}$ mértföldnyi, tehát 6000 lábra nyuló, messzűnen üvegháznak látszó roppant épület, az úgy nevezett *Gradirhaus* köröskörül szembe tűnik a' vidéken, 's bizonyos távolságról valami dús gazdag falusi' pompás kastélyát képzelteni. Magassága 60 láb. Egybefüggésben áll vele a' *Gradirwerk*, melly a' vizet csatornáknak magasra felszívja, 's az épületen végig folytatja, úgy hogy a' használandó sós csermely-

hez így sokkal kevesebb költséggel juthatni, 's a' királynak tetemes summák megkíméltetnek. *)

A' gradírház nagy faágasokból, két sorban futókból áll. 444 illy ágast számláltam két felől, 's közöttök még számos oszlopot. A' két sor között egy csupa kökény rőzséből szerkezett bástyán szűrődik 's csepeg le a' sós víz; alszáll az éjszakin, felszáll a' délin. A' rőzséhez kökény tüskét kell venni, minthogy pupos, 's nem szerez annyi záradékot (weil es böckerig ist, und macht nicht so viel Sperrungen.) Tetején az épületnek karzat fut, 's ezen három szélmalom matólál, éktelenen kinyulva a' síkságon, számos vidéki társai között is szembetünők. A' víz' emelkedését segítik az 1-ső 2-d., 3-d. esésre, mellýnek magassága már 84 láb. Középe mellett helyzetett két toronyban a' sós vizet forraló gőzűst, rémítón zörgő gőzerőmiveivel. 300 láb mélységű kútból hajtatik fel a' víz, 60 lóerőt kipótló mozgonnyal. Minden ütés egy *hubnak* mondatik. Ott vagyon egy hupszámláló is. 12 óra alatt 7—8000 hubot tesz a' mozgony. Az üst 20 láb hosszú, 10 szélességű. Szabályzója igen fontos segéd; ez mutatja: mennyire lehesen gőzzel terhelni az üstöt, veszély' valószínűségénélkül. Körülötte alig lehet a' forráságot kiállani. A' gőz maga fűtés gyanánt szolgál. Hosszu vashenger hozza az üstöt egybeköttetésbe a' mozgonyokkal. Csupán áltmé-

*) Illy nemű készülétekkel gyűjtik a' sót Prussziában mindenütt, így láttam azután *Dürrenbergben*, *Merseburg* 's *Lipese* között; *Cösennél Naumburg*' táján 's *Greifswaldban*. De egyik se mulja felül a' gross-salzeit. — Ha kósót találnak, mint p. o. *Ertfurtnál*, függőleges lyukat ásnak rétegeire, azt vízzel megtöltik, 's úgy merik a' feloszlátott sót azt eredetileg száraz kútból.

rője 59 hüvelyk. Minden esztendőben 20 ezer tereh ső jön' öszve, mintegy 8 tonna. A' szívatyu-rudak gyakran 300 mázsa terhet emelnek egyszerre. A' *Sohle*, vagy is sós víz által minden 20' esztendőben megemésztetik a' nagy vashenger, úgy hogy rongyonként hullatja gyakran anyagát. Leszáltam egészen a' *schachtba*, melly a' föld alatt sziklába van vágva. A' benne forgó szívatyu igen könnyen magához csiphetné a' vigyázatlanul körülötte forgolódókat. Ez által jönnek a' két torony' erőmivei egybeköttetésbe. A' nyert soda végtére föld alatt a' majdnem fél órára fekvő *Schönebeckbe* küldetik, 's ezen könnyű szállításban áll a' kincstár' legtetemesb nyeresége. Az erőmivék sok tekintetben nevezeteseek, már csak azért is, hogy annyi fát megkímélnek.

A' sónak illy móddal bánása által annak sokkal nagyobb olcsósága eszközölhető. Így adhatnak *Reuss* földjén 140 fontot 2 ezüst forintért. Ezt olly porosz sóhivatalnoktól hallottam, ki a' mieink közül is látott néhányat.

Az előtt *Anhalt-Cöthen*' herczegének is volt sókészítője, *Güstenben*, *Gross-Salze*hez nem messze. De minthogy nem hajta be nyereséget, abba hagyatott. He-lyette most a' porosz királytól veszi sóját, *Salze*ből, egy szerződés' következtetésében, minden időre fele áron.

Gnadau. A' Herrnhuterek.

Délután *Gnadau* felé ballagtam, megtekinteni a' *Herrnhutereket*. Három igen különbféle, de a' maga nemében mindenik igen érdekes tapasztalás egy napra. Minden felé csinos faluk mosolyogtak a' ligetes síkságon, de mindenikben egy komor alak, ócska kormos

templom. E' részben Ausztria, 's részből mi is, felette felülmuljuk a' Szászokat. Nálunk a' templomokra szál gyakran sokszorozva a' jámbor magányos hajlékok által sokszorozottan nélkülözött fény, szász földön csak kormos külsőjök által tűnnek ki a' csinos magas falusi házak közül. Nevezetes, hogy az épület' apró derekánál nem igen magasabb tornyaik e' tájon mind nyugatra néznek, *) szintugy belől a' szónokszerék, a' templom' hátuljából. A' *Kirche Körche* változattal mondatik ki, — 's a' sárga répa, (Ausztriában itt-ott Murken,) Mohrrüben. **)

Kisdéd, de sok tekintetben tizszer-husszorta nagyobb helységéknél nevezetesb falu *Gnadau* a' *Herrnhuterek'* telepedése, Barby' szomszédságában, Elbe körül. Kívülről egy igen csinos, ámbár kicsiny, ferdőhez hasonlító. Hogy nem régi telepedés, azt is mutatja. Nincs a' környékiekhez hasonlító kormos temploma, de van kastélynak beillő több nagy épülete; nem disztelenítetik semmi nyomorú hajlékkal, de ismét kiterjedésének csekélysége kizár minden városihoz beillő alakot; nincsenek körülötte nagy városok' környékét ékesítő kertek vagy parkok, 's még is az egész helység csupa kerti lakhelynek látszik. Ez Gnadau alakja kívülről. Az egész körrajza is igen eltávozik minden társaitól. Négyszögöt, közepén kies sétány' fasorával hasítottat képez. Különösen szemembe tűnt két nagy épülete; a' mint nem sokára megtudám, a' Brüdern- és Schwesterhaus. Ezeket kívántam először is megnézni. Koczogtam 's hamar beeresztettem. A' fiatalság éli ezekben, nemi különb-

*) Thüringiában 's Hesszenben már nem.

**) Thüringiában Möhren.

ség szerint, a' virító kor' napjait. Kérésemre hamar előállott a' házi kulcsárné, egy csinos herrnhüter nő, megmutatni az intézet' látható részeit. Munka- 's hálóterem mindenkiben külön, de közösen ugyan azon nem' nevendékinek. Alól az egyikben az egész gyülekezet' közös imádságháza. Minden nap' délestén isteni tisztelet váltja fel a' kiszabott ideig tartó munkát, 's a' nap' gondoljai sétálás, vagy kedvélyes együttléttel fejeztetnek be. Van az imádságházon kívül tulajdonképeni templom is, egy kisdud külön álló csinos épület. Tornyáról sem lehet már mondani, a' mi minden más e' vidéki templomoknál alkalmazható, miképen az alattok épült templomtól csak annyiban különböznének, hogy ennél másfélszer keskenyebbek, másfélszer hosszabbak, 's annak mellette keresztül tétetnek, minekutána fedelök is legalább egy széles régi galambházat. a' templom' kormos fedelénél semmiben nem csinosabbat képez. Van lelkészök is, ki *Liturgikusznak* mondatik. Text a' predikációra szabad választástól függ, 's *Losung* nevet visel. A' nagy teremben látni a' gyülekezet' nevezetes tagjai mejjképeit, a' gróftól *) fogva szinte két, tudja Isten minő szerecsenig. Az új esztendő' virradóját megelőző éjt térden állva, buzgólkodva töltik. A' helység' fogadójában minden héten két gyűlés tartatik, hasonló a' nagy világ' előkelőinek soireeihez, 's itt a' vidéki tagok, a' szomszéd helységekben elszóródva élők, de mások is, kiknek tetszik, szorgalmasan megjelenni. Sajnálom, hogy meg nem várhattam ez igen érdekes gyülekezések' egyikét, épen ott létem' napján előfordulót. Szembetűnőt a' tagok' külsőjében általjában véve nem

*) Így nevezik a' Herrnhüterek gróf Zinzendorfot, felekezetök' alapítóját.

találni; ha csak annak nem vesszük a' tartós léleknyugalmat, melyre azonban az egész nemzet, kinek keblében a' felekezet támadott, annyira alkalmas. Most csupán a' nőneműeken lehet külső egyformaságot, fejviseletit észrevenni. Mindegyike hálósapka nemű fejkötőben jár, alól szinte megfeszített színű szalag által leszorítottban. A' szín' különbözőzése kort jelel, nem rangot, mert a' Herrnhuterek, mint minden apró felekezet, szigorú republicanusok. Így p. o. gyenge leányoknál piros e' szalag; veres a' 20 éven túl haladottaknál; világos-kéket visel a' hölgy; fejéret az özvegy. Nálunk bizonyosan ²/₁₈₈-ad része szépeinknek protestálna az illy clavisu ranglépcsőzés ellen, 's amaz évaleányoktól sem várhatnának szives olvasóim különbet, ha oda nem tesszem, hogy a' Herrnhuter atyák bölcs előre látással az illy ellenmondást támasztó félelemnek elejét vevék. Nem marad ezeknél pártában semmi szűz; — mindenik férjhez adatik, — a' tisztes anciennitás szerint. Nőszhet ugyan minden ifju, férjesülhet minden szűz, szabad tetszés, 's bevett keresztény szokás szerint, — de, — itt a' szabad választás' hosszú kötele, — nem azt kapja a' legény, kit netalán szive, vagy kémlelése választana; hanem kit a' nép' atyái szántak számára. Ügyes gyakorlatba hozták a' Herrnhuterek a' providentia' theoriáját.

Nem könnyű a' Herrnhuterek' characterét részrehatlatlan ítéllettel rajzolni. Ámbár még nem váltak el forma szerint a' közös protestans nyájtól, melynek keblében támadtak; ámbár első látszatra mindenben hivek maradtak annak szertartásihoz, 's a' nemzetnek, melyben még eddig kizárólag találtatnak, leginkább szembetűnő tulajdonságaihoz; még is közelebből nézve mind a' ket-

tő tekintetéből igen eltávoznak a környékezők lényeges, vagy nem lényegesnek nézett gondolkozásától. Már a népérzelem, melly őket mint egy igazán elkülönzött felekezetet, mint egy különcz-testületet nézi, igazolja e véleményyt. Nem szaporodnak ugyan külsőképen proselytákkal, sőt fogynak is számra; egész Gnadauban alig vagynak 200-an, de annál többen kezdenek érzeményeikkel öszhangozni darab időtől fogva éjszaki Némethonnak, főképen Prussziának lakosai között, az ugy nevezett *Pietisták* 's *Csendesek*. A' herrnhuterséget létrehozó elv egykor nagy terjedésre fog szert tenni, legyen bár ez a' mostanítól különböző alakban. *) Mély csend uralkodik mindenfelé; a' Simonisták' egyik alapelve, a' szorgalom, itt nem ujság. Szembetűnő mind a' két nem' virító arcz-szine; majd minden lyánkaik legalább tetszetősek; ki általjában az éjszaki német szépség' mintájának kedvelője, ide jöjjön, nem fogja megbánni.

Hogy nálok is találni árnyékzatot, pedig eleget, az sem tagadható. Képmutatásukat hallottam emlegetni a' környéken. De nézzünk egy kicsinyt félre a' hideg prózától jármolt kor' alapos sinórmértékétől; higyük el, megemlékezve létünk' jobb irányzatu mutatkozásának, az érzetnek olykor majdnem minden hidegvérünél meg-megpendülő idegeire; 's nem tagadhatjuk: a' Herrnhuterek életbe hoznak számos érzelmeket, melyeket mi legkegyelmesebben megítélve is csak thea-

*) Ezt bizonyítja Menczel, német literatúrájában, a' 2-d. kiadás' 220 — 235-dik lapjain. Sőt meri állítani: egykor a' keresztény anyaszentegyház' mindkét fő ágának életnedve bele fog vegyülni e' felekezetbe, még eddig figyelemre sem igen méltatottba.

tromi lelkesedésnek, vagy lágyabb idegzet^{*)} érzéki megpendülésének tulajdonítunk. Én valóban Gnadauban sokra kezdék figyelmezni, mire nézve az előtt hideg közönbőséggel tekintettem. *)

Vissza Nienburgba.

Estve érkeztem vissza, Szaale-hosszat, *Kalbe* városkán ált, a' már esmeretes *Nienburgba*. Mint családtagja, fogadtatám jó Rosenhagenéktől. Örömet szives marasztásoknak, egy pár napot szántam kinyugvásomnak, és senki édesebben nem pihent e' héten, mint én, illy jó embereknél, utazásom' e' szakaszának, Magdeburgba száguldásomnak végrehajtása után. Időnk pillanatként haladott. Mindent elkövette vendége' hasznos mulattatására a' ház' ura, az igazi német férjfiui characternek egy tökélyetes typusa, 's méltó tiszteletet érdemlő példánya. Átala jutottam a' tájnak pontos megismeréséhez. Mint nagy barátja a' porosz nemzetiségnek, sokat beszélt e' nevet viselő országról, annak népéről, a' nép' különféle viszonyairól, egyes részeiről, 's azoknak helyzetiségéről. Illy esmeretségek több tapasztalás' birtokába juttatják az utazót, mintha hetedszaka andalogna a' nagy városok' nyilvános helyein, sziveket annál zártabbakat mutatókon.

Egyik délután a' Cóthen felé vivő utnál *Grimsleben* major körül (itt *Borwerf*) látszó svéd tábor' helyét te-

*) Azolta kivált Menczel' literatúrája' olvasása után még méltóbbnak ítélem minden lelkes gondolkozó' figyelmére e' kis felekezetet, 's azon elveket, mellyeknél fogva keletkezett; azon körülmények' tekintetéből, mellyek között alakult.

kintettük meg. Hármaz földszánczal vala körülvéve. *Banner* szemlélte belőle több hetekig a' tulsó parton tan-nyázó császári vezért *Gallast*. Nem messze a' tábor' helyéhez egy domb még most is *Haringnak* neveztetik, a' sirját alatta talált svéd generaltól. Grimsleben herczegi allodium. Egy Amtman ül benne, fejedelmi haszonbérllő, nem tisztartó, mert ő tart a' mi tisztartóinknak megfelelő Verwaltereket. Illy módon kormányoztatnak e' tájon minden allodiumok, többnyire mind haszonbérllőknek lévén kiadva. Illy haszonbérllő birja p. o. Halle körül a' több mint 70 faluból álló *Giebi-chenstein* koronaherczegi uradalmat, alkalmasint a' legnagyobb allodiumot Prussziában, — Oberamtsrath czim-mela' mostani. Grimsleben maga nem nagy jószág, csak 52 (Hufe) hold földje van, 's még is 5500 ezüst tallér haszonbért hajt be évenként. Esmerős lévén Rosenhagen úr Grimslebenben, meglátogattuk *Salmuth* Amtman urat. Közbe jöve Bernburgból egy orvos, dr. *Piper*, igen bő beszédű, 's ugyan azért sok alaptalant beszélő ember. Háboru' hírért hozta, egész bizonyossággal állítván, hogy öt hét múlva Bernburgban lesznek a' Francziák.

Majd az egész nienburgi határban találtatnak elszórva holmi apró kerek dombok, nyilván nem természet' művei. Egyikök nem régen felnyittatván, belsejében durva négyszögű tábla nagyságu kövekből készült boltozat találtatott, ebben egy hamveder, de nem római formájú, a' hamvederben pedig egy kis kupa, millyent azolta Ascherslebenben a' fazekasoknál láttam. Legalább két ezer esztendőök lehetnek maradványaikkal e' sirboltok. A' Rómaiak' hamvedrei nem ilyenek, nem is terjedett idáig uralkodásuk, a Németek soha sem égették halottaikat; alkalmasint vendus előkelők' sirjai lehettek e'

halmok. Embernagyságot felülmúl egy-egy kőtabla. Több illy halmok' felnyitását az itt legelő juhok' urai nem engedik meg, félvén a' legelő' felturásától; azt az egyet valami nemes úr nyitatta fel. Hatalmasabbak itt a' juhok, mint az egész Archaeologia. Nem szabad e' szerint a' régiség' mezején egy kis részt világítható fátylának is meggyújtani, hogy a' jelenkor' néhány gyapjas teremtményei kényelmesebben legelhessenek.

Szemlélgettük végre a' nienbürgi révben horgonyozó hajókat, itt ha még olly nagyok is, csak *Kahn*, 's nem *Schiff* nevet viselőket. Mind igen keskenyek, kivált hosszúságuk' tekintetében, alkalmasint a' gyakran szűkre szoruló partok miatt. Vitorláik, főkép ha ki vagynak feszítve, még mindegyre szemhetűnő jelenetül szolgálnak az én számomra. Főképen meglepők, ha a' parthoz bizonyos távolságra, hol a' víz nem látszik, erdők 's ligetek közül egyszerre kifejejélenek. Nagy különbség van a' Szaaléről 's azután az Elberől nevezett hajók között. Ezek mind nagyságra felülmulják azokat, mind vitorlai öszvelegőkre tökélyetesebbek. Bővebben felvettem napi jegyzéseim közé a' kettő közötti különbséget; itt is említném; de megvallom, félek a' Takelwerk, Rahmzeug, Fockstange, 's több illyeseknek nyelvünkre fordításától.

Bucsurét Nienburgtól. Ilberstätt, Aschersleben, Hoym.

Mart. 31-kén váltam meg ismét jó Rosenbagenéktől, már most odább, éjszaknyugottnak, *alsó Szászhon* felé indulandó, 's a' 20 — 25 mértföldnyi kört képező magdeburgi száguldásomra sokkal nagyobb más, ugyan

körbe menő út' pályáját vonandó. Elfelejtethlen marad szivemben nienburgi jóakaróim' lekötelező barátsága, erántam, kit még ez előtt néhány héttel nevéről sem esmertek, 's alkalmasint ez életben soha többé nem látandnak. *) Könnyes szemekkel eresztettek el magoktól az áldott lelkek. Julius fajok elkísért Cöthen' földjén eső *Ilberstättig*, hol *Schröter* lelkésznel, egy szives vendégszerető aggregénynél ebédelénk. Schr. úr az idyll életnemü protestans lelkészeknek tükélyetes példánya, ha nem volna nőtelen. Pedig mind külső jóvolta, mind bizodalmat élesztő szelíd természete, 's egykor alkalmasint csinos sudaras termete gyanítatják, hogy tőle függött volna, nem tartozni az aggregények' sorába. Jeles miveltséget, 's ritka tudományt még ritkább sors' kedvezése szerint egyesít szép földi értékkel. Nem várt vendégeit gazdag ebéddel, 's az ebédnek hasonlókép ritka fűszerével, egy helyesen hevenyezett tudós asztali beszéddel fogadta. Az ész 's értelem' különbségéről, azután alkalmi adatván egy ügyes uszkár' furesasága által, a' személyt tárgyazó szeretet 's a' dolgok eránti hajlandóságról értekezett. Schröter egy szeretetre méltó gyakorlatos bölcs. Nagypéntek lévén, az nap confirmálta gyülekezete' nevendékeit, de a' gyónást, az egész szomszéd porosz-szász tartomány' példájára, Husvéthetfőn tartja. Itt *Wolfenbüttelben*, hol e' sorokat írom, ma volt a' vizsgálat, 's jövő szombaton (Husvét utáni elsőn) a' confirmatio.

Délután odább indultam. A' csinált ut még *Aschersleben* előtt, a' porosz határon elmúlt, 's e' jókora városhoz, egy dragonos ezred' tanyájához, csak göröngyös

*) Még kétszer ismételttem azolta látogatásomat, különös meghívásukra.

mezei ut viszen minden felől. Prussziában se' mindenütt honos a' jó ut. Még eddig a' *Lipcséből Magdeburgnak*, 's azután *Halberstadton*, *Wolfenbüttelnek*, *Braunschweignek* vezetön kívül *Halletól* fogva e' nevezetet érdemlőt nem találtam. Magyar hazánk' nyugotti részében illy kiterjedésű földön már most több a' csinált ut. 'S azután még is mennyiszer hányják szeméinkre e' részben is a' hijápyt! Tisztelet az éjszaki Németek' magas műveltségének. Meg kell valóban esmernem a' külső jólétnek is náluk nagyobb egyenlőséggel kiosztatását; de az egész' tekintetéből egymás' ellenébe állítva, 's öszveszámtva a' kölcsönös hiányok' göröngyeit, bizvást mondhatjuk: a' kényelmes életet jobban mint nálunk, legalább úgy, mint a' mi tehetőseink, nem esmerik. Még városaik is csupa faházakból állanak, ámbár ismét az is igaz, hogy városaiktól faluik koránt sem különböznek olly nyomoru külsővel, mint nálunk. Itt Wolfenbüttelben az egykor fejedelmi lakvár is, alapzatát kivéve, csupa fa, ámbár messziről faragott fakoczkákból készült oszlopzatai eléggé színlelik a' faragott kőből alkotást. Szintugy a' híres könyvtár' épülete is hátul már rogy, 's pompásnak látszó rotondája darabonként hullatja ékeségét, mellyel igazi minémüségét szemnek egykor eltakarta.

Utam Ascherslebenig dombokon ment, azután magas sikon. Az ascherslebeni tavat csak egy 60 esztendő's földképen láttam. Jóféle szántóföldeknek, vagy tőzekmetszének engedett helyet e' lecsapolt víztömeg.

Négy óráig erősen gyalogolván, érkeztem setét estve *Hoymba*, Anhalt-Bernburgnak egy kis falunemű, de még is élénk 's csinos városkájába. E' délután egy végben ismét három ország' földjén jártam, két anhaltén 's

prussziáén. Hoymban nem sokára esmerkedtem két oda való akademikus társaim által számos jó emberekkel, 'p. o. a' fő lelkésszel (Oberprediger) 's a' polgármesterrel. Ez is hiv typusa a' régi szilárd értékében tisztán megmaradott német characternek, de korszellem szerinti mivelődés' vegyületével, annál nagyobbra becsülhetővel, minthogy polgármester úr dupla mester, becsületes timár. Vándorló fiának uti naplóját közlé velünk, egy valóban nem közönséges, 's a' szerző' rangjához képest érdekes rajzot. Hol már mesterlegények is utazási rajzokat készítnék; 's azokban nem csak a' mindennapi élet' jeleneteit jegyezgetik, hanem keblek' homályos mélyébe is be-betekintgetnek, 's ez ifjuként abba szokatlanabb eszméleteket hintegetnek; ott bizvást el lehet mondani az egész népről, ha bár még eddig majd minden korban csak néhány választottjai ragyoghattak, — hogy léte' nemesb részét már e' földi bilincsek között kezdi uralkodtatni, hogy szellemi életet él, hogy igazán miveltnek nevezethetik. Különösen szépen leírja azon ifjuegy látogatását a' *Schneekoppen*, Silesiának e' legmagasb hegyén. — Mérséklettebb leve bámulásom a' timári család' szép miveltségén, minekutána több hoymiakkal is esmerkedtem. Pedig többnyire az egész helység csupa mesteremberekből, 's közöttök kevés kitünőn gazdagból áll. Ha műhelyeiket észre nem vevém, többnél azt hittem volna: nagy város' előkelő polgárainál vagyok. Sok zongorát is készítnék, 's talán, minthogy olly könnyen hozzá juthatnak, azért annyi közöttök a' muzsikához értő, több, mint a' szász földnek tőlem eddig látogatott egyéb hasonló nagyságu 's tehetségű helységekben. Az ifjuság kitünőleg szalas, izmos, alkalmasint a' hegyibb, tehát erősítőbb levegő miatt. — De

különös, hogy mind e' mellett a' nőnem épen nem bir kellemes arczonatokkal, midőn pedig tiszta levegő a' test' szépségére kedvező befolyással mondatik lenni. Nagyszombatot 's Husvét' első innepét töltvén Hoymban, még közelebbi alkalmam vala több rendű esmerkedésre. Egy-két izben együtt láttam a' templomban a' gyülekezet' színét. Igen szembetűnő az asszonyok' fejviselete, *Spurren* nevű képtelen magasságu, fodros perkaillból készült fejékesség, melly hátul két felől az erősen bodrozott fejkötő mellé állítatik, magasan fel-felé állón, mint egy granátos süveg. Halberstadtig látni ez éktelen ékességet, tehát a' Harz hegység' éjszaki körén. Talán e' miatt látszanak Hoym' leányai a' valóságnál is rutabbaknak. Majdnem minden megyében talállok illy szembetűnő viseletet a' szépnemen, egymás között is majdnem annyira különbözöt, mint eltávozót országuk' tájainak e' részbeni szokásaitól, hol a' férjfiak hasonlón felvén a' mindig közönségesb franczia izlésű viseletet, a' nőnem természetesen kevesebbé marad, mind falukon, mind városon a' réginél. Honnét jó e' nagyobb ragaszkodás a' régihez, épen azok' részéről, kiknek öltözete egyéberánt mindig inkább ki van téve a' divatszesz' változékonyságának, mint a' férjfiaké? Talán onnét, hogy ők koránt sem járnak annyit a' külföldön, mint férjfiak. Különös minden esetre, hogy a' világpolgárságra annyira hajlandó Németnek épen szépneme mulja felül öltözeti állandósággal a' mienket, midőn ismét a' mi nemzetünk, — legalább még eddig, — 's nyugotti szomszédainkhoz képest, a' világpolgárságnak épen ellenzékét mutatja, mint nemzeti caractere' egyik fő jegyékét.

Egy helytelen szokásukat, a' helység' közepére, templomjok' körébe temetkezést épen most, Aprilis' 3-dikától kezdve, szüntetik meg a' hoymiak. Ki tehát e' részben a' mohos régiség' vak tisztelője, siessen addig meghalni, vagy ha fél a' haláltól, gondolja meg, hogy ez is csak olly vázkép az ő számára, mint az ujítás, mind a' kettő elkerülhetlen, 's válassza a' két rosz közül a' kisebbet.

Egy házban magyar köszöntéssel fogadtattam. Az öreg kántortól, egy igen szives, jókedvű öregtől jöve e' kedves hang. Komornok volt egykor Bernburg' fejedelménél, 's urával megjárván országunkat, kapozott némelly magyar szavakat. Ő is, mint sok más ez utbéli barátságos vendéglőim, magyaros reggelivel, egy pohár borral fogadott. 'S nem esekély értékű valóban az illy szivesség, ha vesszük a' szives kinaló' állapotját, a' bornak e' bort nem termő vidéken drágaságát, 's azonban az itt megszerezhető nemes nedvnek különösen jeles voltát. A' legolcsóbbnak, a' mit árulnak, majdnem egész éjszaki német földön három huszason kél bouteillája. — Majdnem mindenütt közönségesen bevett szokás, Husvét' innepét holmi süteményekkel emlékesíteni. Szalonnás lepények készítenek itt ez alkalomra, — az én nagy gyötrelmemre, 's a' jámbor hoymiak' többszöri csudálkozására, miért hogy a' szalonna' kedveléséről esmeretes Magyarok' egyike a' kedvelés' helyett irtózást mutat e' részben?

Ide való akademikus társam, Mook úr, ugyan az, ki Halleben egész télen velem egy fedél alatt lakott. Tisztes ősz atyjának köszönhettem illy sok tapasztalás' birtokába hozó hoymi látogatásomat. Megjártuk a' szép tágos urasági épületeket is, megtekintettük *István* 's *Hermine*

fels. fő hercegeink' anyai házát, az ugy nevezett *Princzenhausot*. Kár lenne, ha már létező terv szerint vendégfogadóvá változnék e' szép épület. Megnéztük az urasági kertet is, abban *Hermine'* nyugalmát. Megesmerkedtem az uradalmi tisztekkel. Rendkívüli szíves-ségök' jeléül egy egész estvére vígan puncsoló társaságot gyűjtének a' jövevény' kedvéért. Az egyik tiszt-tartó Schier ur, magyar huszár tiszt testvéréről, annak nem régi itthon létéről, 's két tős gyökeres magyar huszár legényeiről emlékezett.

Husvét' délutánján szép tavaszi napon bucsuztam a' jószivű hoymiaiktól, jó darabig egész társaság, által kísértetve. Vígan haladván *Quedlinburg* felé, már öt órakor láthattam ennek csinos népét, innepló köntösökben sétálgatót.

II.

Quedlinburg és Halberstadt.

Quedlinburg' Brühlje Tája. Siketnémák' intézete. Régiségek.

Quedlinburg, egykor szabadékos stifti város, most porosz birtok, a' Harz' tövénél fekszik. Az idáig terjedő szász síkság itt váltatik fel közvetetlen hegység által. Messzűnen szembetűnő vára, 's vártemploma, az egykori *Dámastift*, már hegyen áll, egy elszigetelt sziklán. A' város hiven viseli a' szűk korlátok között szorzkodni szerető középkor' képét. Minden a' legnagyobb kímélést, 's fősvénykedést a' szabadságban mutatja, ha csak a' különféle színekre idylli mód szerint kifestett falházak' ide 's tova hajlongását, 's a' házsorok-

nak az egyenes vonat' sinórmértéke alól minduntalani kicsapongását szabadság' szeretésének nem tulajdonítjuk. Itt is hamar szert tetteni hasznos esmeretségre. *Jacobi* ifju philolog hordozza meg. Először is a' várhegyre mentünk fel. Az egykori apátság' épülete a' hozzá mellékelt tisztes *Münsterrel* igen hasonlít Merseburgi testvéréhez, mind oldalain hosszat nyúló sok apró tűzfalával, mind tornyaival, mind nagy sikra néző, csak egy kevéssé magosb', 's egy oldala felé zárt láthatáru fekvéssel. Itt lakott 's itteni sirboltjában lelte végnyugalmat a' madarásznak elnevezett *Henrich* császár, magyar elődeink' vérangyala Merseburgnál. Mindjárt az apátság alatt kezdődik a' város, attól csak egy nem igen nagy tér által elválasztva. E' téren kiálltatott ki császárnak a' vár' fejedelmi lakója, a' monda szerint, épen előtte azon háznak, mellyben 7 századdal későbbben egy más nemü fejedelem, a' jeles költész *Klopstock* született. Már e' monda szerint is elerőtlenül azon igen közönségesse lett hiedelem, melly szerint *Henrich* épen akkor, midőn megválasztaték', madarászással mulatozott volna. Mellette fekszik hitvese *Mathilde*, Nagy *Otto* császár' leánya, *Quedl* kedves kutyájával, mellytől nevét kapta a' város. Talán a' *quedlinburgi*aknak e' határon túl üzött loyaltitása adott alkalmat a' példabeszédre: ura miatt megbecsülni a' kutyát. A' mult században itt élt 's halt apátnő (*Äebtissin*), *Königsmark* grófné, *Szász Móríc* jeles tábornok' anyja nem hamvazott el, muniává változván a' sirbolt' tiszta léghuzama által. Néhány esztendővel ez előtt egy rémítő módon halottá lett teremtménynek is akadtak amához nem messze maradványára. A' mostani kulesár' atyja, az utolsó apátság' komornok, vagyonát akarván a' rabló *Francziák* elől

a' vár' alsó boltozatának falába rejteni, kalapáccsal egyszerű lyukat ütven, a' lyukon túl egy befalazott rejtékre bukkan, ebben egy asszonyi tetemre, a' rejték' közepén kiterülve. Hogy létezhetek valaha képök' hasonmását így kinzó emberek!

A' temetőt is szemlélgettük, s mindjárt odább, ugyan a' város' délnyugati szélén a' várhegyhez nem messze a' *Brühl*. Amabban a' ravatalnak egy különös nemét láttam a' sirhalmokon, de csak a' régiebben. Kőből vágva a' sir' ormát képezik fekvőn. *) A *Brühl* most már csupán nevében jelent itt posványtságot, mert jelenleg szép liget, a' lakosoknak kedves sétahelye. Különös diszére fog válni, közepén készülő emléke Klopstoknak. **) Egy rundella már kész, ennek elibe léssen a' költő' szobra állítva.

Mindjárt Brühlhez nyugottra partosodik a' Harz felé eső vidék. *Quedlinburg'* erre eső szomszédja, a' Braunschweighoz tartozó *Blankenburg* fejedelemség, már egészen hegyi tartomány. Melly igen szerettem volna utam' délre hajló karimáját e' nevezetes tájakra kiterjeszteni! De fel kelle hagynom szándékommal. Pedig Harz hegységnél természetes állapotra nevezeteseb' tája Németország' tellyes hasonfelének nincs. Itt kezdődik a' német felföld, ennek éjszaki tövénél, épen *Quedlinburg'*, *Halberstadt*, *Hildesheim* városoknál húzódik azon természettől kijelelt vonal, melly, valamint hazánkat, egy hasonló német földet két egymástól sok tekintetben különböző hasonfélre elkülönözi. Hegyes vidék itt is; mint

*) Azolta vettem észre illy forma ravatalokat *Hegyallyán*, különösen *Mádon*, *Tällyán*.

**) Sirját Altona mellett Ottenscen láttam. Lásd e' rajzokban „Hamburg” cikket.

mindenütt, mind földjének, mint népének tekintetéből sokkal többfélekép ingerli az utas' figyelmét, mint a' sik. 'S még is mind eddig hegyi utat német földön nem tehettem, ha azon kis rándulást ki nem veszem, mellynél fogva 10 esztendővel ez előtt Steierhon' fő városát Gréczet látogattam. Hallom: többféle sajátsággal bír még Harz' népsége. Legszembetűnőbb én előttem az, hogy, a' mint mondják, sokkal hátrább van miveltségben a' sikságnak, hol most utazgatok lakosainál, míg nálunk, legalább közsorsu honfitársainkra nézve, épen a' felföldön terjedettebb már a' csinosulás. De ne tévesszük szíves olvasóink' türelmes figyelmét messzebb e' tárgyra, ha ugy is eredetijét nem lattuk.

Más nap, April. 3-kán a' szenvedő emberiségnek egy nemes szívű ápolóját, *Hauer* urat 's az ő *siket-néma* nevendékeit látogattuk. Példás türelemmel, majdnem egészen magára hagyatva vezeti *Hauer* ur intézetét. Csak a' koronaherczegtől 's annak hitvesétől kap bizonyos segedelmet, 50 's 30 tallért évenként; a' már 150 tallérra határozott gyámolítás a' kincstár' részéről ez idén elmaradt. Csudálni lehet valóban, hogy midőn Prussziában épen most jeles szorgalommal ápoltatnak minden közhasznu intézetek, ezeknek egy nevezetese több figyelemre nem méltatik, 's magát feláldozó alapítója körül nem hallatszik a' buzdítás' serkentő szava, az erőnek, legyen bár még olly ön kebelből merített, mindenkori sokszorozója. Most 28 nevendéke vagyon. Érzékeny ragaszkodást mutatnak mindnyájan jóltévőjök eránt, élénk figyelemmel csüggnék minden jelentő mozdulatain, 's a' mi legörvendetesb, 's az oktató vas' szorgalmának legszólóbb bizonyossága, néhányan már tago-

zott hangokat is adnak; sőt az egyik olly értelmesen beszélt, hogy megérthetném.

Végre a' városházon tartott régiségeket néztük meg, p. o. egy tölgyfából készült hombár, vagy disznóhidas formaju erősen megrasalt ketreczet. Ebben tartották hajdan fogva a' 9 quedlinburgiak gróf Regensteint, egy félelmes rablót, minekutánna tőle sok méltatlanságokkal illettettek. Kikeresett nemű bosszuállás, alkalmasint megalázására számítva egy fuvalkodott ellenségnek, ki magas születése' ellenére nem szégyenlé a' legelvetemedettebb népsalak' életmódját üzni, ki mind e' mellett mejjén az esmeretes: *honni soit qui mal y pense* jelszavat viselni nem átalotta. É' szavakat viselő emlékpénze, sugártaraju sárga rézsarkantyuja, nem különben az elfogás' könnyítésére elibe kihányt spanyol lovagok, fulánkös három águ vasak, mint a' nevezetes kalitka' méltó attributumai, oda vagynak mellékelve. Tudományos régiség egy *Sachsenspiegel* a' régi Szászok' törvénygyűjteménye, mint egy 600 esztendő's codex, olly tisztán írva, 's a' sorok' arányozott tömötséggével rendelkezve, mint ha nyomtatott könyv volna. Czimét így olvastam: *Sassenspiegel und wickbele (?) recht*. Látni egy kézlakatot is, patkányfogóhoz hasonlított. 'S végre egy pár szörnyű ökörszarvat, a' mint hiszik e' vidéken először elejtett ökörét.

Sok bástyatornyai voltak hajdan Quedlinburgnak. Még valami öt áll. Rendre mind lerontatnak. Még az nap délután *Halberstadba* áltmentem.

Hannovera, April. 13-kán 1831.

Wolfenbütteltől fogva majdnem egy hétig nem jegyezgettem utazásom' jeleneteit máskép, mint csupa czim-

rövidségü töredékekben. Nincs arra mindig egy könnyen érkezése az egyszerű gyalog vándornak, soha a tapasztalás elfoglalóbban nem bilingssel bennünket a valódi élethez, mint az illy nemü utazgatásban; ki pedig csupa szemfűl, az az szüntelen tapasztal, ki az életnek külsőképen is minden nap, de minden órán más meg más jelenetjeit látja eszméi előtt ellebegni, az maga is, legalább a szemlélés közben egészen ki felé fordul munkásságával, a jeleneteket együtt éli, de más felől azon szempillantásban legfellyebb árnyékolva rajzolhatja csak, hevenyében le nem festheti. Azonban meg-megnyugszom időről időre a nagyobb városokban, 's ott alakítom rajzokká egyes észrevételeim' vázlatait. Illy nyugponton vala harmadnapig *Wolfenbüttel*, illyen most *Hannovera*.

Halberstadt. Templomai. Dompiacz. Spiegelberg. Gleim' sirja.

Halberstadt sokban hasonlít *Quedlinburghoz*, valamint polgári állapotjára, ugy arczyonatira nézve is. Csak utszái szélesebbek, 's piaczaí, téresebbek. Kőházat is tud néhányat felmutatni, kivált nagy utszájában, Magas sikságot képező fő tére már környékező magános épületeivel együtt is igen tetszetős, a' dom 's Boldogasszony roppant templomokra nézésével legszebb városi tér, mellyet eddig ezen utamban láttam. *) Amaz még magdeburgi társánál is többet mutat, külső diszét nem ugyan annyira nagyságát tekintve. Mellékreszeit, ugy

*) De utam további folytában Bréma' dompiaczát, Hamburgban az Alster' környékét, 's főképen Kopenhágának két fejedelmi palotáira néző téreit ennél még sokkal pompásabbnak találtam.

nevezett hajója' két oldalát, a' prágaihoz hasonlólag czifra, 's regényes roppant facsoportozatot mutató goth ivezetek koszoruzzák. 1181-ben kezdték építeni, de még csak 1491 ben szentelhették meg. Időt szeretett venni építéséhez a' középkor. Egy koru vele a' hasonlókép tetszetős Mártontemplom, a' térhez nem messze; de még idősb a' Boldogasszonyé, 1005-ből. 'S azért annál nevezeteseb, hogy e' templom a' goth építési módnak egész német földön uralkodása alatt, még is római izléssel, nem ugyan a' régi szerint épült. Négy gömbölyeg tornyai. A' Vas vármegyei Szombathelyen nem régiben épült cathedrálhoz hasonlít. Kár hogy pusztán áll. Ormozatján függ egy kard, Birtokosa, egy lovag, orozva döfte vele ált ellenségét, kivel a' párviadal' szabályai szérint becsületesen kellett volna megvívnia. A' kardra száradott átoknyomának tartották egykor, hogy alatta a' földön soha fű nem nő. Természetesen, ha megvizsgáljuk a' helyet, mert a' kardról lefolyó rozsdavíz, mint érczmaradék, előli a' kerti föld' termesztő erejét. Megvallom, itt kedvem lett volna a' babona' csalatásában maradni, 's a' növényi erő' előlését az alávaló gonoszságot boszuló átoknak tulajdonítani. A' setéség' korában illy ártatlan babona még jótékony fáklya gyanánt világíthatott, 's vétket fékező ovó táblakép fenyegetődhett.

Nyájas nyár 's hársfasorok lágy kellemet járultatnak az említett dompiacz' nagyneműségéhez. Közepén a' rúna nemű úgy nevezett *hazugkő* (Lügenstein,) a' mese szerint úgy hajítatott oda az ördög által, dühösködvén ezen félelmes negativum, hogy annyi szép templom épült Halberstadban. Egy ördögre nézve azonban még nem igen nagy hatalom hirdető dühösködés. Egy

darab kővel annyi sok szép roppant művet agyonhajítani, ördögnek is igen sok, ha csak azon jelentőséget nem sejtjük a' mese alatt, hogy oktalan dühösködés szinte a' különben lehetséges ellentállástól elmozdíthat erőseket is, még az ördögöt is. Alkalmasint valami pogány áldozó oltár lehetett, mellynek az igaz Isten temploma tétetett ellenébe. Pompás épület az egykori püspöki lakvár is. Halberstadt minden tekintetben erősen hirdeti, hogy egykor papi város volt. Most látszólag üres, annyi roppant épületei' arányzatában, a' benne tanyázó katonaság nélkül még pusztább lenne. *Sándor császár* nevet viselő dsidas ezred' tanyája Halberstadt, és a' szomszéd Quedlinburg.

A' városházon itt is, mint több éjszaki német városokban, a' colósszalís Rolandszobor.

Drezda után német földön léteemtől fogva, itt találtam a' catholikusok' legtetszetősb templomát. Régi épület, de torony nélkül.

Még Halberstadt is a' nagy éjszaki német síkságon fekszik, ámbár már tövében a' Harznak. Valóban, ha szép természetet kedvelemre emlékezem, 's az előmből ötlő emberi alakokra nem eszmélődöm, unalmasnak kellene tartani tájék' tekintetéből ez utazásomat. Csak Halberstadt 's Hildesheim körül érintettem meg a' Harznak éjszakra kinyuló vég ágait, hogy egy kissé emelkedettebb helyzetre juthatván, téresebb látkör nyilhasson körülöttem. Mindenütt tornyokba kellett mászkálnom, ha vándorságomnak csak néhány órányi pályáján kívántam leéltetni egy áltnézést. Volna ugyan e' tájnak egy óriási szét nézője, az ősz *Brocken*, Harz hegységnek, 's egész éjszaki Németországnak legmagasabbra nyuló pontja. Messze tekint a' sikon, e' több ha-

sonló magasságu társainál még magasabbnak látszó óriási alakjával. Már több naptól fogva zárja be előttem a' déli látkört, nagy hatalommal. Hijában kerülgetem szinte Quedlinbürgtől fogva; alkalmasint nem fogom többé olly közel is látni. *)

April. 5-kén két szíves ifjn' kíséretében a' *Spiegel-berget*, Harznak Halberstadthoz csak fél órányira eső tövét látogattam. Több gyümölcsösön 's kéjhelyeken kívül Spiegelberg Báro' nagy telepedéssel büszkélkedik Pinczéjében. Egy bacchusi óriás találtatik, de üresen, mint a' nála kevésse kisebb tatai társa Komárom vármegyénkben. **) 1594-ben épült. Az üres edény 636 mázsát nyom. 93 tölgy dorongokból áll. Magassága mind két dongájánál tesz 16 lábat, 2 hüvelyket. Beleférne 161 fuder, 's 16 negyed; vagy is 966 ohm, 32 stübchen, az az 28,672 stübchen, vagy, — ha olvasóimat e' sokféle mértékkel nem untatom, — egy ohmra két akót véve, 1933 akó. A' nagyszombati 2810 akós. Annak 6000 tallérba került építése, most három annyiért se lehetne előállítani e' tájon. Ennyi borprovisióra a' régi időkben is kevés nagy ur tehetett szert; most Halberstadtban bizonyosan senki sem. Kisebb hordókban tartják jelenleg boraikat a' Németek, de alkalmasint több helyeken mint régenten, 's legalább a' pénzért megszerezhetőt jobb minéműségben, mint némelly bortermő országokban. Németországban egy hamar nem fog

*) Ugy lett. Hunc tantum populo monstrarunt fata.

**) Németországnak minden óriás hordói üresek. Így az annyira ellikeresült heidelbergi. Nálunk a' nagyszombati mindig tele van, 's minden esztendőben legalább kétszer változtatja tartalmát. A' hordókirályt mi bírjuk, 's nem csak czimzetesen, de tartalmasan is.

ezután óriási hordó épülni. A' lex agraria, — földbirtokosi törvény — német földön felírás 's kihirdetés nélkül is mind inkább szerez magának hódolást.

Kevéssel odább, még magasb helyen épült egy glorie, mellynek külseje csupa állati alakokat képező kövekből van öszverakva. Első látszatra nem vehető észre. Különös érzést gerjeszt a' nézőben, midőn a' szokott köveknek vélt alkotó részeket egyszerre kigyókk' békákká, 's mindenféle torzképekké látja alakulni. Ha azonban nem gyönyörködik e' szeszélyes épületi alakulásban, emelje fel szemeit, 's nézzen a' körülötte nyíló pompás színhelyre. Délre belát a' *Harz*' regényes bérczei közé, két pusztá vár, több hegyi falukkal fog kedveskedni szemlélésének, éjszakra lábai alatt terül el a' toronydús *Halberstadt*, jól mivelt sík környékével. A' várak' egyike, *Regenstein*, 's *Quedburgnál* említett rabló gróf fészke; csak a' hét esztendő háboruban pusztult el. A' többek között mutatkozik egy emlék, még nem régi időből, bús e' település birtokosainak. Egy kápolnában nyugszik a' mostani tulajdonosnak, *Spiegelberg Báronak* *Weczlárban* 1784-ben lenyazott nagy atyja. Ellenfelét ejtette el párviadalban. Hosszas per után ítéltetett el, már mint öreg ember. Példás csigavérüséggel bírhatott a' *Weczlár* törvényszéke. Vagy talán azt akarta bébizonyítani: raro antecedenem scelestum deseruit pede poena claudo. Csak rostélyos ajtóval van bezárva a' halottas kápolna. Látni a' korporsót, de rajta csupán e' szavakat: „megholt 1784-ben.“ Épen ott járt a' mostani tulajdonos, fiatal, szőke sudár alak. Mondják mostoha gyermek kort ért, — rendetlen éltü atyja miatt.

Megnéztem utoljára Halberstadtban *Gleim* jeles költő egykori lakását, 's most is végnyugalma' helyét. A város' éjszaki sánczában esik ez, hozzá tartozó kertjével együtt. Udvarában látni a' sirhalmát. Mostani tulajdonosa, egy orvos; még eddig régi valóságában mindent elhagyott, a' mi csak fentarthatja az előbbi birtokos' emlékezetét. Benn egy szoba' falai el vagynak lepve *Gleim*' esmerősei' neveivel, közöttök több dicséretesen esmeretessekkel. Olvastam p. o. illy felülírásokat: *E'z E'w Kz πάντα* Lessingius scripsit. — *Des Lebens Gold, des Himmels süßestes Geschenk ist Freundschaft.* d. 6-t. May 1783. Herder. — *Licht, Liebe, Leben.* Herder 1783 May. — *Joannes Müller* den 36 Sept. 1789. — *Δεν ἄριστον καὶ ὑπεροχὸν εἶμεν αἴττω* e' est la vie de Gleim. Sicut erat in principio, et nunc et semper 21 Jun. 1794 Herder. — *Mathisson* 26 Apr. 1794. — *Freund und Fried dem freundlichen Hüttner, zwey glücklichen Pilgern gab er der Freuden so viel! Lieb ist nur, Liebe ihr Dank.* A. H. Niemeyer. 30. Sept. 1795. — *Est Deus in nobis, sunt et commercia coeli.* I. Baggesen. A' két esmeretes *Stollberg* grófoktól több vagyon. Itt neveltettek. A' sirbolt gömbölyüen van feltöltve, elől ablaka látszik, ormán különféle költők' neveit, 's halálok' idejét mutató fülkék (*Nische*). Olvashatni *Bodmer*'s, *Kleist*'s, *Lessing*'s neveit. Igen szeretetre méltó kellemetes házi erényekkel bíró férjfiu lehetett *Gleim*.

Út Wolfenbüttel felé. Német tanulók' humanitása. Dugárosság. Brautloch.

A' telepedésből kilépven, bucsut vettem Halberstadtól is. A' *Lipeséből* 's *Magdeburgból* jövő, 's

Braunschweignak Hamburgnak vivő nagy országutra jövék fel újra. Itt vonul e' vándor pálya Cönnern 's Bernburgtól fogva ismét egy kis lejtőző tájon. Jobbra egy kis hegysor húzódik egészen Wolfenbüttelig. Délre örömet mulattak szemeim a' magasra tornyosult *Brocken*. Déli nyugalomban *Aspenstätt* 's *Athenstätt* helységek' elhagyása után *Dardesheim* mezőváros részesíte. Fogadóm egy kis futamodásra esett a' helységhez. Mint hallei akademikus itt se voltam mint esmeretlen. Megszólítatám egy ifju által, ki magát Kühne akademikus társamnak vallotta. Több hetektől fogva a' fogadóban tanyáz, kettős számkivetése' következésében. Academiából a' mult téli hallei zenebonák miatt csukattott ki; 's mint bujdosó az atyai házból mostoha atyja által ide utasítatott. Különös büntetés. Most azonban mind két részről bocsánatot reményl. *) Hajlandósága' bizonyosságul tovább egy órányinál elkísért, ámbár soha vele azelőtt nem beszéltem. Több ízben tett két rendü tapasztalás ujult meg részemre ez ifjuval esmerkedésem által is: a' nagy szivesség, mellyet a' német egyetemi commilitók egymás eránt mutatnak, 's e' szivességnek különös figyelemmel kettőzése az idegenek' javára. Már többször találkoztam utazásomban hallei akademikusokkal, előttem tellyesen esmeretlenekkel, 's nem csak tüstént legnagyobb nyájassággal megszólítanak, de szivességök' jeléül a' hely' nevezetességeire is figyeltetnek. Ha városban vagyunk, meghardoznak, sőt szülőik' vagy esmerőseik' házához is elvisznek, 's a' hely' látogatását minden módon igyekeznek kelleme-

*) Meg is nyerte. A' következő egyetemi pályán ott volt ismét Halleben.

tessé tenni. *) Valóban igen terjedettnek kell már lenni a' mivel Németség között a' indománnyal nem mindig együtt járó, de azt annál szebb virágként diszesítő humanitásnak, hogy ha a' tanuló ifjak is gyakorolnak vendégszeretést, 's azt a' tapasztalni vágyó idegen' számára érdekessé nem kevesebbé, mint kellemessé tudják tenni, olly ügyességgel, mint azt egyéberánt csak idősebbeknél, lehet találni, vagy ollyanoknál, kik magok is utaztak, 's azért idegenek eránt részvevőbbek. Több ízben tapasztaltam, minő készséggel igyekeznek megismerkedni a' gymnasiasták az idegen akademikussal, 's minő megtiszteltetésnek nézik, ha kalauz gyanánt szolgálhatnak néki a' városban. Pedig szélesebb közzel különöztetik el Németországban a' felső 's alsóbb iskolai ifjuság, mint mi nálunk. Studensnek épen nem merné magát nevezni a' gymnasiasta, 's a' köz életben is csak iskolás (Schüler) nevet visel. Szolgai érzelemből nem jöhet e' szives hajlandóság, mert nincs a' gymnasiasta semmi kötelezésnek alája vetve az akademikus eránt, mint p. o. nálunk némelly intézeteken a' kisebb tanulók' gyakran famulusaik, — cselédjeik, — az idősebbeknek. A' humanitás' korán melegülő érzelmének kell tulajdonítnom illy készséget.

Kühne' kísérésének ez napi utam' rövidítését is köszönhetem. Hesszenig kalauzolt. E' falu már braunschweigi birtok, de csak beugró széle a' herczegségnek Prussziába, mellyben esik ismét *Dardesheimon* kívül Hesszenen túl *Rocklum* is. A' dugárosságot itt alkalmassint erősen üzik. Hozzon nékem is valamit" (Hesszen-

*) Így tapasztaltam azután, 's még nagyobb mértékben e' szives emberséget jenai 's a' heidelbergi akademikusok' részéről.

ből) szolítá kíséromet egy leányka. Kevésel odább egy más leány és egy öreg között erős hangu beszéd váltott. Viadalról beszéltek, melly az nap történt a' törvény', 's törvénytelenységnek e' részben munkás emberei között.

Jobbra utamhoz esik az ugy nevezett *Brautloch*, egy magánosan álló félelmes örvény. Csak egy marok polya hintessék bele, kibukik, tetemes távolságra egy tó' színén. Nevét egy általa elnyelt mennyasszonytól kapta. Balra látszott *Stollberg-Wernigerode*' grófjainak ősi fészke, *Wernigerode*, a' háta megett még sokkal fellyebbre emelkedő Brocken' ellenére is igen tetemes magasságu vár. Kevélyen tündököltette hóval borított tetejét a' boszorkányos philiszter. *) Magasan futó utam bátran, 's kellemesen fejérelt, széles völgyön ált a' mellettem párhuzamban vonuló Harz' lánczolatával.

III.

Braunschweig herczegség.

Wolfenbüttel. Viselet. Könyvtár.

Szándékom ellen *Remling* faluban kéntelenítettem meghálni, 's csak más nap

April. 6-kán érhettem el e' kies fekvésű *Wolfenbüttel*. Amott egy különös rokkát láttam, egyenesen

*) E' csinos epithetonokat birja a' máskép Blöcksbergnek nevezett Brocken, minthogy rajta is a' mionda szerint olly lények szálásolnak, mint a' mi Gellert' vagy is Blocksbergünkön; 's minthogy, mintegy magányzó philiszter, ritkán teszi le hálósüvegét.

állót, de a' mienknél rövidebbet. Jegyezgettem a' falusi asszonyok' viseletét, mint melly e' tájon is igen eltávozik a' férjfiaknak itt szinte mind közönségesebbé való városias viseletétől. Valóban a' divatgyárnokoknak csak azt tanácslom: sokat utazzanak, fel-fel eleveníthetik ne talán hamvadó vagy táplálást nem nyerő phantáziájokat, fel-fel kapathatják a' nagy világgal ez vagy amaz elrejtett földzugoly' viseletét, a' mellett a' természet' minden munkálatainak örökös keringését előmozdíthatják; de kérem, titkolják el szorgalmasan új találmányaik' forrását azok előtt, kik mindenben, a' mi néptől, kivált a' közsorsuaktól jó, népszédítést 's veszedelmes elveket gyanítnak. Nem lenne nekik soha megbocsátva, hogy a' közönségeset a' nemes szellemü körbe emelték pór szagával. Ne hirdesse, hogy a' most épen némelly divatujságokban előjövő a la chinois czifra nevü, de izetlen frizura, ékesíti e' környék' minden koru falusi fehérnépét. Hirdesse ám ki a' többit, kivált ha kedve nem lessz, divatossá nem tenni.

Halberstadtól szinte *Braunschweigig* megegyez a' falusi nőneműek' viselete, azon kis különbséggel, hogy itt már inkább eleven színü, p. o. vörös szoknyát, alól fekete széles beszegéssel látni, ugy mint Soprony vármegyénkben a' Horvátnékon; Halberstadt' környékén pedig inkább feketét. Hátra simított hajok hajadonok' 's férjhez menteknél egy forma kontyba kötve csucsos fejkötőke alá rejtetik, 's erről egész bokor széles szalag függ hosszan le. A' nyakkendő vállaiikat, sőt karjaikat is befedi. Arczszinök mindenütt kitünőleg halavány. Csinosb. alakokat csak a' városokban, 's itt-ott a' magasabban fekvő falukban találni. Férjfi sokkal több szép termetü vagyon, kivált Braunschweig körül.

Wolfenbüttelen hamar észrevehető, a' mi minden egykori székesvárosokon. Sinli eltűnt fejedelmi udvarát. Utszái elég szépek 's téresek lennének, gondoskodnak jobbra-balra a' gyalogok' számára is széles négyszög darabokból rakott kövezettel. Kár, hogy kövekkel itt is inkább fösvénykednek a' házakra, mint az utszákra nézve. Csnpa téglából régibb épületeket csak itt Hannoverában látok ismét, sok időtől fogva. Nem tudok megbarátkozni a' faházakkal, kivált városokban. Nem tudom semmi helyes okát kitalálni, midőn sok helyen illy házaknál kőből épült istalókat látok. Melegebbek nem lehetnek, mint egy jól épült téglaház, minekutána a' szélhuzamat nem igen gátolhatják. Szárazak volnának az igaz, de csupa faház még is sehol sem épül, hanem mindenütt téglá vagy vályogvegyítéssel; 's talán annál rutabbak illy vegyítékét mutatván falaikon a' kőnek, 's a' közte vázképen terjengő gerendáknak. Ha már egyszer annyira kedveltek az illy házak száraz meleg voltokért, csudálom, hogy nincs szokásban, kőházak szobáinak deszkázattal kibélelése.

A' város' mély csendje még olly részeire is kiterjed, mellyek többnyire falukon, mint amott zajosak szoktak lenni. Fogadómban három nap senkit sem láttam a' szolgálat személyein kívül. Pedig elsőnek látszik lenni a' városban, 's nincs is egyéberánt ellene semmi panaszom. Két tágas csinosan butorozott szoba nyitott az egyszerű utas' számára, a' magas épületben. Azonban Wolfenbüttel is fejlődik számos társai' példájára falai' nyögéből. Szép hiddal bir az Ockeron, ledöntögetett falainak fagyos arczzsine helyett most az egész városra mosolyoghatnak köröskörül a' szép kertek, 's nyugotti oldalán egy csinosan béültetett domb körül vonul sétá-

nya. A' favár alig érdemel említést. Mostár egy francziának szönyeggyára van bele telepítve. A' [könyvtári épület is hanyatlik 's nem csuda, mert igen sokat mutató külsője mellett igen kevés tartósága lehet. Pom-pásnak látszó kupolya is csak fából van, 's egyik felől már roskad. Kellemes tekintetű volna ugyan, kivált belől, hol a' tulajdonképeni gömbölyű teremén kívül, mint egy rejtekben, de igen csinos arányzatu távolságban van még négy kabinet. Ketteje a' jeles ritkaságu kéziratokat foglalja magában, a' másik kettő a' sokféle bibliákat.

Két napi pihenésemnek egyik czélja ezen híres könyvtár, 's főképen a' benne találtató *Corvin* gyűjteményi kéziratok valának. Azonban én is csak hatot találtam, mint ezelőtt egy pár esztendővel igen tudós hazánkfija Toldy. *) Kik előtt még esmeretlenek, azoknak kedvéért ide iktatom:

1. AVLI GELLII. NOCCIYM ATTICARUM COMMENTARII. LIBER PRIMUS; pergamenre, itt ott glösszákkal. A' végén: Finis. Deo gratias. AM. Anno Domini. M. CCCC. nj. vj. Ind. Die xy Ianuary. Aquileis Scriptum per Dominū. Vitū Aediliū ?tiam Dominū Andree Matth. Marchion. Iut. Et duce Hadria exhibuit. Tetszetős, mint sok nyomtatott könyv.

2. Planetarium — Ad Serenissimū ac invictissimū Dominū principem Christianissimū Dominū Mathiam Hungarie Bohemie Regem &c. Johannis Tothopff Stellarum pretatio. A' végén: Inuictissime et Rex Maxime vale, — Lays deo Eterno, 's több kiszínezett éggömb-rajzolatok. A' czimlap előtt egy braunschweig-lüneburgi

*) Most a' magyar t. t. titoknoka.

herczeg kézvonata' bizonyosága szerint, ő kapta e' kéz-
íratot 1618-ban Brandeburgból.

3. Czímlapja nincs, de elején ezt olvastam: *Philippus Valor Civis Florentinus Mathie Serenissimo Pan-
nonie Regi semper Invicto Plurimo se commendat Synesii
Platonici Liber de vaticinio Somniorum e graeco Trans-
latus a Marsilio Ficino Florentino.* Kis fol. amannál
vastagabb. Több névtelen mejjképeken kívül a' magyar
czimert is mutatja. A' festvények kék alapzaton vagy-
nak. Végén: *M.CCCC. LXXviuj. Florentie; Finis ter-
tij et quarti.*

4. Levelezést foglal magában, ugyan Marsilius Fi-
cinustól. Elején Mátyás királyunk' képe aranszöke
fürtökkel, piros' bársony köntösben. Jobbra Beatrix.

5. Ez is Mátyás királynak van ajánlva, ez is di-
szeskedik annak mejjképével. Hadi dicséreteket foglal
magában, (*laudes bellicae*) Cortesius Sándortól.

6. Catullus és Propertius 8-ad rétbén rövidítéssel.
Ebbea látni Napoleon' sasát is. Más 400 kézirrattal
együtt új módi rablásának *) egyik martaléka volt.

A' bibliák között magyarokat is láttam, p. o.
Szent Biblia, az az Istennek ó és új Testamentomanac
Prophetac és Apostoloc által megíratott szent könyvei
(etc.) Caroli Caspar Előljáro beszédével. Ez masodic
kinyomtatást igazgatta néhol meg is jobbitotta Szenci
Molnar Albert. Hanoviaban nyomtatattott Halbejus Já-
nos által MDCVIII esztben. Látni benné a' magyar czi-
mert két griffől tartatva. — Láttam Káldi' vulgatóját

*) Tudom, Mammius is úgy cselekedett a' corinthuszi szép
mivekkel, de minek tegyük utánzóvá egy olly lelket,
ki létének sok millio' hasonmásait nagyságanak hódoló
utánzóivá tudta tenni?

1626-ból, 's még egyet esztendőszám nélkül, újabb írásmóddal, de ugyan Károli' fordítása szerint. Ennek czimlapja előtt írva említetik, hogy Molnár Magyarország-történeteit is írta (Megvagyon e még valahol?) Sok más nyelvű bibliákon kívül még egy kínai újtestamentomot is láttam hosszukás 8-ad rétbén. A' londoni bibliai társaság' ajándéka. Finom, alig fogható kínai papírra van nyomtatva. Egy-egy két felé hajtott negyed rétet tesz minden levél, így van bekötve két szélénél fogva, az így belől eső oldal üresen marad, így minden levele a' könyvnek dupla, 's a' mellett még is a' legfinomabb hollandi papírnál vékonyabb. Alkalmasint azért történik ezen öszvehajtás, minthogy különben általtszanának a' papír' mind két oldalának jelei, 's egymás olvasását kölcsönösen zavarnák. — Láttam még egy biblia ektypát is (csupa képekben.) Augsburghban rézre metszve MDCXCV-ből in fol. minden lapon négy osztályban. Az ellenoldal itt is minden levélen üres. — Láttam végre a' zerbsti 's gothai hires bibliák' társát. Egészben megegyeznek egymással; kevés különbséggel, p. o. avval, hogy ez három helyett két darabban van. Az első az ó testamentomot foglalja magában. A' három sárga réz-mejjkép helyett csak egyet mutat, August választó fejedelmet 1557-ből. A' jelcs cranachi festvények vezetnek be itt is minden részt becses díszszel. A' végén ennek is olvashatni: Wittenberg, gedruckt durch Hans Lufft. 1561. Mostanában több képes bibliák jelennek meg; méltán használhatnák kiadójik Cranachot, csak costümre nézve nem.

A' kéziratok' kabinetjében láttam Luther' 's Melanchton' levelezését két kötetben. Továbbá: a' lenyakkazott I-ső Károly angoly király' kéziratát 1635-ből

illy béfejezéssel: Datum e palatio Monasteriensi (Westmünster lessz). — Végre egy kardolók' számára irt, 's minden lapon más más helyzetben rajzolt vivókkal bővelkedő könyvet. Czime: Der andere Theil des neuen Kunstreichen Fechtbuches, 1591. A' theologiai elmemivekkel előntött korban kettősen érdekes tünemény az illy könyv. — 'S: Aesöps Fabeln (ritka 's pompás) 1461. Zü Bamberg dísz puchley (Büchlein) geendet ist. Czimlapja előtt látni Wilhelm, mostani britt király' kézvo-
natát: Wolfenbüttel 27. Apr. 1819.“ —

Bréma, April. 15-kén 1831.

Elértem már Németországnak egyik respublicáját is. A' póstán repültem ide, mondhatom, repültem, 52 mértföldre menő szakadatlan gyalogolásomhoz hasonlítva, mind a' mellett, hogy póstának kivált gyorsnak nevét csak névszerint viselheti. Itt folytatom tegnap előtt irt naplómát.

Jó bóravalóval vidítatván fel általam a' könyvtár' pedellje, ön maga meghivott még egyszeri látogatásra. El is mentem más nap reggel, 's ekkor a' kéziratok' másik kabinetjében buvárokodtam. Különösen észrevettem Ulphilas' kivakart Ujtestamentomát. A' szép szolgálatot valami Isidorus tehette. Lehetetlen, hogy a' kivakarás általjában a' könyv ellen intéztetett volna. Maga is író lehetett a' kivakaró, 's a' mellett igen fősvény, ámbár az is igaz, hogy csak pénzre 's nem a' drága időre fősvény. Palimpsestusa (reá irt más könyv) kisebb betűkkel van írva. Kivakart jegyeit elolvastam mult században *Knüttel*, sok fáradozás után, 's mind kettőt kiadta. Továbbá: Chrysostomus a' VII-d. századból. 'S mind ezek olly vas szorgalommal írva,

hogy a' legtisztább nyomtatástól alig különböztethetők. Nem hasonlíthatnak öszve korunk' irnokai az akkoriakkal. A' könyvnyomtatás lehullatta az irnoki iparkodás' virágait. Végre több nyomtatási incunabulák (bölcsojében erősülő könyv-nyomtatás' zsengei) Livius 1470. Olasz biblia 1471. Plutarch 1478. A' betük' különös tündöklése, 's általjában az egésze fordított szorgalom a' mesterség' bölcsoje eránt tiszteletet gerjeszt, 's ha későbbi nyomtatvány volna is, megszégyenítne sokakat mostani társai közül, minden tekintetben. *) — Láttam végre egy bünbocsánatot tartalmazó oklevelet 1456-ból.

Kívül a' két lépcső között áll *Lessing*' emléke. Szobra dankenburgi márvány. Felületén carrarai táblácskákon a' megtisztelt' mejjképe 's e' felülírások; Elöl: Lessing, Weiser Dichter, Deutschlands Stolz; Einst Der Musen und seiner Freunde Liebling. Hátralátni a' néző 's szomorú szín mivek' symboljait, 's azután: Ihm errichtet diesen Denkmahl Einige Seiner dankbaren Zeitgenossen. MDCCLXXXV. Lessing valóban megérdemelte ennél még pompásb emléket. Őt lehet a' jobb izlésű német színművészet' teremtojének tartani. Dramaturgiájával óriási behatást gyakorolt a' nemzet' Thaliájára. Ugy szólván semmiségből támasztotta ő azt, mi nélkül rideg 's unalmas pedant praeceptor a' cultura. Senki hasonló mostoha körülmények között olly hatalmasan nem élesztette a' jó izlést, mint ő. 'S nem csak Thalia' körében terjeszteték általa a' szép, a' jó. Behatott máshová is az ő szelleműs javító ereje.

*) Épen a' napokban (Majusb. 1836.) értettem, hogy magyar hazánkban nem csak Pestről lehet igazi fényű nyomtatásra számolni. — *Honnét van ez?*

Braunschweig. Arczképe. Endretorony. Muzeum. Templomok. Hessenmüller. Mumme. Platdeutsch. Braunschweig Leonidási emléke. Formaruha. G és J betük' küzdése. Magyar emlékirás. Falusi viselet. Serkirály' udvara.

Kellemes délután mentem ált Wolfenbüttelből a' népes Braunschweigba. Kies szil- 's tölgy sűrűségei vive keresztül utam. Első vala ezen erdő Zerbstől fogva. Annál zöld bársonya tetszetősen terült körülöttem; minekutána két egész nap tévelyegtem a' tudományos régiségek' komor romjai között; az élet' szép színe annál igézőbben mosolygott reám. Szép még is ez az élet, kivált ha csillámló lapjai alá a' szellemiség' valódi ékes mivét tudjuk alkalmazni! Nékem, a' független vándornak e' tolongó életjelenetek' közepette; a' két fő lételvnek, a' lelkinék 's a' természetinek, illy közel felváltással éledelésében a' tellyes földi lét régtől nem érzett egész léttel kedveskedett.

Braunschweig egészen olly nemű város, mint minden társai éjszaki Németországban. Ez is, mint a' többi, némelly téreit kivéve, felette emlékeztet azon időkre, midőn az emberek mindenütt, a' bővelkedésnek közepette is a' megalégtűlttség' czime alá vonultak hajlékaikra nézve; midőn annyira szerettek szoronkozni főképen városokban, hol ugy is olly könnyen útjában van az ember embertársának; midőn a' mellett, hogy olly szűkre szorultak hajlékaik, még is olly elvonultságban éltek az egyes néposztályok, a' családok; sőt az egyes emberek is. De az elvonultságban még sem felejtetett el a' kényelmes élet, kivált belől a' hajlékban, 's ennek örö-

mest feláldoztatott a' házi életből származó kihatás, belől a' többszöri javítgatás; mind két részről a' jó izlés. Mind ez észrevételeink önként megújulnak Németországnak majdnem minden városainál, sőt általjában másutt is, hol németek 's német telepedések voltak az építés tanítói. Braunschweig erősen mutatja mind az itt érintett jegyékeket. Tekervényes tömkeleg nemű utszái, csoportokban egymásra halmozott magas, de fából készült; kifestett, de még is füstös; kiczifrázott's még is idomtalan házai. Vannak ugyan benne is szép épületek, kivált a' térek körül; van majdnem minden testvéreiként egy fő utszája, szélességre minden társait felülmuló; mintha azt akarná hirdetni, hogy még is tudták e' városok' építői: mi legyen a' széles utsza. — Egészen sikságon fekszi. Szépülését ő is hajdani biztos volta' kezesének, védfalainak lerontásán kezdi, helyére kellemes sétányokat, kerteket alkotva redős képét, rendetlen arcvonalit legalább a' minden rendetlenségben mulattató mestertől, a' természettől kölcsönözött zöld párta megéjrtvén. 'S így Braunschweig is sokkal szebb kívülről, — nem csak bizonyos távolságban minden redőt kisimító látpontról, hanem közvetlen is tekintve kapui körén, hol bizonyosan, míg falai állottak, izetlen alakja még kitetszősb lehetne. —

Hamar feltaláltam *Böhme* akademikus társamat. Példás szívessége öt napi braunschweigi mulatásomat igen kellemetessé tette. Vetélkedett ritka jószívűségének erántam bizonyításában *Röttger*, ugyan hallei akademikus. Méltó, hogy e' két jeles ifjút hálás érzettel említsem e' soraimban. Nékik köszönhetem, hogy Braunschweig nevezetes levéllé válhata azon könyvben, melyet velem ez utazásban az élet' oskolája olvastatott;

hogy nem kellett az itteni életet egyedül nyilvános helyeken keresnem, hogy nem szorítatám csupán a' néma nevezetességek' szemlélésére.

Élénk mozgásban találtam Braunschweigot. Hét hónappal ezelőtt esett ő ált leghevesb symptomáján azon crisisnek, melly Németország' több statusait hánykódtatja ez időben. Ugy látszik legtöbbet nyert Braunschweig; — úgy hiszem, legerősebben is kihatott azon erőszakos mozgalom' zajgása e' népre, 's ennek minden individuumira, ha csak általjában közelebbi rokonainál élénkebb természetet nem tulajdonítunk e' népkének. Ugyan is legtöbb energiát veszek észre minden eddig tölem látogatott népek között a' braunschweigin, 's nem hijában kitűnő számmal látni itt jól nőtt szép termetű férjfiakat. Forradalmán, úgy látszik már szerencsésen áltesett. A' legnagyobb áldozat, mellybe került, ugyan a' felégetett fejedelmi vár még eddig fel nem építetett. Az uj fejedelem, Vilmos herczeg annyira látszatik magát kedveltetni tudni, hogy előzőjére másképen még eddig nem igen háríthatja a' visszaemlékezést, hanem hogy annak testvére. Szép fiatal ember. Láttam többször: Auguszt kapu előtti egyszerű kerti házánál a' kertben, hol most lakik; a' játékszinben, 's a' disztéren. Hirlelik azt is hogy *Blankenburgba* egy hegyi várába tenné ált lakását, mind addig, míg illő székhelye nem épülend a' fő városban.*)

Mindjárt első reggel felmentem, több jóakaróim' társaságában Braunschweig' legmagasabb tornyába, Endre' templomán. Mind a' mellett, hogy már többször leégett, 's csucsja ledült, még most is 315 láb magasságu. Melette álló sokkal kisebb társán mint egy lova-

*) Azolta már épült.

golni akar. Példát látszanak adni többi templomokon álló társaiknak, mert azokon is többnyire felemás minden toronypár. Nem vala reám nézve közönséges e' látogatás, körülvéve öt-hat ifjaktól, kik ép érzelmöket 's józan gondolkozásukat a' szép' 's jó hő szeretetével kötik 'össze. Különben is élénk kedvünket a' körülöttünk hullámzó tiszta levegői kör, a' langyos sugarakkal mosolygó tavaszi nap még inkább kiderítették. Nem kellett szorulnom a' toronyórnek mindennapiság' vízi színével előntött magyarázatjára, derék kísérőim eléggé, 's a' legelőzőbb szivességgel magyarázták az alattunk földbe lapulni látszó város' minden részeit. Estve a' játékszint látogattuk. Épülete itt is, valamint Magdeburgban, 's Hannoverában kívülről semmiben sem tűnik ki a' körülötte csoportozó magánosak' házeitől; de belől igen csinos. A' szoros értelmű földszinre, ide sem jár a' szépneim. Egy asszony, kit ott láttam, alkalmasint idegen volt. A' földszini páholyok nincsenek egymástól elválasztva, 's ezekben csupa dámák ülnek. Tehát az éjszaki Németek inkább elkülönözve látogatják Thalia' templomát, mint a' szent vallását. Itt, t. i. vegyesebben ülnek mint nálunk a' hivek, leginkább a' karzatokban. Magyarországon, kivált az evangélikusoknál, csupa férjfiak hallgatják az Isten' igéjét templomnak e' helyein. Courmacher ex professo *) bizonyosabban kevesebb vagyon e' vidékiek' társas körében, mint nálunk; ha vagynak is, több a' bőjtje lepke nemű éldeletőknek. Ez nap a' szabót és a' fiát játszották, ugyan azt, mellyet ezelőtt 8 évvel Po'sonyban láttam. Jeles comicus Günthner.

*) Engedjenek meg szives olvasóim, hogy magyarosabban nem ejtem e' kifejezést, nálunk még eddig többnyire németül csinálnak Cóurt.

Másnap a' hires *Muzeumot* látogattam. Két³ igen hires darabját, az onyxot, 's Stuart Mária' gyűrűjét elvitte magával futamodásakor Károly herczeg. Hires festületet látni Michaël Angelo Bounarottitól; különbféle figurái ezüst pléhből, a' talpazatján lévő emelt munka, Ábrahám Moria hegyén, mive, a' 16-d. században élt hires ötvös Benvenuto Cellininek, kinek Göthe által leirt életét épen mult télen olvastam. Egyebek: egy pyramis formájú több rendű karzatkákkal körülvelt óra, mellynek folyosóján minden minutumban egy kis golyóbis fut le, 's leérését egy ütéssel megjelentvén, hirtelen belsejébe ugrik. — Egy csinos kehely 's medencze szarvas szaruból, sok figurákkal. Alig képzelhető, hol vehettek olly ágbogas, 's álmérőjében olly vastag szaru bonyolékot. — A' képcsarnokban: Ecce homo, Dürer Alberttől, Raphaël' tulajdon kézmivű mejjképe, Rembrand', családja, Claude Lorraine, 's több más számos képmivészek' remekei, p. o. Eszter 's Haman. Szinte érezhető annak képén a' hideg megvetés. Felette meghatott engem *Judith*, a' mint Holofernes' fejét leüti. Félre gondolva az igéző szépségű asszonyt e' borzasztó jelenettől, könnyen pygmalioni epedésre birhatta mivészét. De evvel együtt az alvó rémkép mellett álva, mint ennek gyilkolója, rémítő jelenet. Áldozatul látni azt, kinek minden pillantása áldozat' ördögi szomját fejezi ki, 's épen ezt áldozatául annak, ki nem létkioltásra, hanem létédesítésre, a' lét legkivánatosabbjának a' boldogságnak, 's a' gyönyörűség' legingerlőbb kéjének osztására van teremtvé, — rémítő természet elleniségnek látszanék, ha nem sejtenők a' természettel olly gyakran küzdő ideát, 's ennek diadalnát *Judith*' képén sugárzani; — ha nem hinnők, hogy gyakran leggyengébb edényét választja

Isten, erős hősök' vállait is eldöntő merények' valósítására. 'S minő természetesen van itt motivalva a' gyenge edényt tette lelkesítő érzése a' kettős letiportatásnak, 's meggyaláztatásnak, mellynek magát az elszánt szűz önként áldozatjává tévé, honszeretése miatt! 'S minő kitűnőleg belevegyült e' character a' harag 's elkeseredés miatt görcsös vonaglástól zavaros, 's még is kellemesnek maradt hölgy arczonataiba! Így képzelem magamnak a' népvészto' vérangyalt! — De nem is választhatott volna maga nemében háladatosb tárgyat a' mivész. Könnyű valamit áldoznunk a' haza' oltárán mindenikünknek, kiben a' hon' szent szava nem némult meg egészen. De azt áldozni, a' mi előttünk legbecsesebb, ezt csak kevés teheti. 'S mit mondjak, ha gyenge leányzó áldozza azon kincsét, melly őt a' természet legszebb, 's legféltőbb virágává teszi; ha az áldozatot nem nyújtja csupa szenvedéssel, a' mi nőneműeknél nem épen ritkaság; hanem ha azt férjfiui elszánással teszi, 's dijját, a' legfelségesebbet, a' mit csak képzelni lehet, a' honszabadítást, hős férjfiui elszánással, 's hősi erővel kivívja! Nem esmerem ennél Izraél leányainak nagyobb-tettét.

Még más tárgyak a' muzeumban: Szent Balázsnak, kiről a' braunschweigi dom neveztetik, arany tokba foglalt, 's gyűrű-hintette ujjukeze. E' reliquiának itt léte magától hirdeti, kikre szállott légyen Balázs építvénye. — Egy óra, melly az egész föld' kerekiségén találtató társai állapotját megmutatja, — mi módon, — azt szintugy nem tudta a' cicerone megmagyarázni, valamint mi megérteni. — Svéd Christina' szobra. — Számos régiségek Herculanium 's Pompejiből. Illyeneket ekkor láttam életemben először. A' gyűjtemény leggazdagabb minden eddig tőlem szemlélt muzeumok között.

Eljártunk minden templomot: a' *domot*, *Katalint*, *Magnust*, a' legrégibbet, 's *Brüdernt*, mellynek lelkésze most *Hessenmüller*, egy derék fiatal ember, kit nem kevesebbé kedvel gyülekezete, mint azok, kik a' tőle nem rég megjelent leveleket Hallérol olvasták, s Hallével, különösen annak egyetemi éltevel közelebbről esmerkedni kívánnak. 'S még is ki hinné, hogy e' közkedvességü férjfiu' számára is juthatott márig örömpohár, — felette keserü, 's épen dicséretes életpályájával viszonyban álló. Egy hitét változtatott ifju fanatikus, egykor tulajdon nevendéke, törekedett mult ősszel élte ellen. Már előtte állott, 's áldozatja lehetett volna, ha még jókor fel nem ébred az elcsábitott lelki esmérete, 's ha nem emlékezteti a' gonosz szándékut: ki légyen az, kit épen meg akar gyilkolni. Ön maga elárulja ott mindjárt bünös feltételét, felmutatja a' tört; de azt is hozzá teszi, hogy mások által igazgattatott. — Épen confirmálás közben láttam templomában a' derék lelkészt. E' szent cselekvény tartatott a' többi templomban is, valamint minden protestans német vidéken, különös inepélyességgel, 's méltán. Azonkívül szokásban vagon, hogy ez nap délestén a' confirmáló lelkészek sorra minden confirmált nevendéket meglátogatnak a' szülői háznál. Helybenhagyható szokás, kivált ha nem világi haszon' nemtelen vadászásából történik a' látogatás; 's ha ügyesen tudja ismételni a' lelki atya nyilvánosan hirdetett intéseit, ha egyszersmind ki tudja tüntetni épületes beszéde' ismétlésében a' családi körnek azon különös viszonaít, mellyek között a' gyülekezet' új tagja legközelebb kezdheti indulását egész gyülekezet' színe előtt az nap bévallott igazságok' gyakorlásának pályáján.

A' *dom'* sirboltjait is megnéztem különös alkalommal. Ide temetkezik Braunschweig' uralkodó háza. 58 néma lakóinak némellyike óriás koporsóval bir, mintha végnyugalmokban is nagyobb kiterjeszkedésre volna szükségök, mint sok szegény embertársaiknak az életnek mindennapi renddel védő zugolyában. A' legrégibb koporsó Gertrudé, Lothár császár' napáé, 1117. Örömet állapodtam meg a' ritka emberszeretet' áldozatjánál, Leopoldnál, ki, hogy némelly szegény embereket megmenthessen, Frankfurtnál az Odera' kicsapó árjaiban végezte alig 32 évig haladott nemes életét. Még gyenge gyermek koromban olvastam róla. De még rajta kívül több jeles pályát futó lakói vagynak a' végnyugalom' e' helyének. Csupán 1704-től fogva kilencz fiait vesztette el Braunschweig ház a' hir' véres mezején. Legszembetűnőbb koporsója van az élteben is igen szembe-tűnő életmódu Carolina királynénak, IV d. György angol király' hitvesének, Londonban készült, alkalmasint angol szokás szerint. Fortepianohoz hasonlít, piros bársonyal vonatott bé, sárga szegekkel, alkalmasint aranyból készültekkel kiverve, latin 's angol felülirással ellátva. A' sirbolt' külteremében látni orosz lány Henrich termet-nagyságu kőszobrát házi ruhában; Balázs' kürtjét, az úgy nevezett griffkörmöt, tulajdonképen antilope' szarvát, melyet orosz lány Henrich hozott magával Palae-stinából 1172-ben; az ostorozott Jézus, egy nem régi-ben megtalált igen régi német miv.

A' templom' melléképületeit sodrott oszlopok tartják. Oltárlapja még 1188-ban készült.

Sokat andalogtunk a' város' egyéb részeiben, 's kívül a' városon is egy gyönyörű nyilvános parkban, az Ocker körül. Egy egész vasárnapot illy szemlélő lé-

zengésben töltöttünk. Tolongott mindenfelől a' tömén-
telen népsokaság. Jókora kiterjedésű a' park, 's még
is minden felé elvala öntve néppel. Majdnem kivét-
tel nélkül tiszta csinos városi öltözetben látszatott
mindenki. Közöttök sok igéző alakok, mint körülöt-
tünk a' himes rétek, 's nyájas ligetek között helyel-
helyel a' még szebb virágok, a' kertészet' szorgalmas
ápolásának kellemesen diszlő nevendékei. Durva idom-
talan alakokat, izetlen vagy illetlen időtöltésűeket alig
láttam, 's szembetünőn felülmulta a' természettől nyuj-
tott egyszerű kedvteléseink kapók' száma azokét, kik
a' nyilvános mulatozást is vastag érzéki gyönyörűség-
nek, evés-ivásnak 's több e' félének bókoló áldozás nél-
kül lehetetlennek tartják. Hijában igyekeztem külsőjök-
ről ítélve kiszemelni néhányat azon veszedelmes csapa-
tok' hősei közül, kik' mult ősszel Braunschweig' uralko-
dója ellen indított lázzadást dulásig 's pusztításig üztek.
Kevés olly merényeket hirdető alakot vehettem észre.
Jó karban állhat e' városnak legalsóbb sorsu lakosa,
mellynél fogva azonban annál vétkesebb a' merény, ha
közötte történnek olly kicsapongások. Itt is, mint min-
denütt későbbben mehet végbe az erkölcs szelídülésének
minden kebelbe valóságos béoltása, mint a' róla köleső-
nözött színeknek külsőnkre ruházása. Annyi azonban bi-
zonyos, hogy olyanok előtt, kik némelly országok' vá-
rosaiban a' szerfelett nagy számú szegénységet, 's a' zsi-
rosan, rondán öltözött pórnépet látni megszokták; azok
előtt a' 40 ezer lakosu Braunschweig is ennyi csinos kül-
sőjü emberek' látására a' valóságnál még egyszer akkorá-
nak fog látszani.

Nem hijánylik érzéki éldelet eránt is hajlandósága
a' braunschweiginak. Szorgalmasan fogyasztatik itt mér-

tékletesek által is a' jó ser, sokkal jobb, mint a' szomszéd porosz földön, 's van egy különös, igazi jóságában csupán itt kapható ital, a' szerte-szét esímeretes braunschweigi *Mumme*. Mind színére mind ízére igen hasonlít a' sziruphoz, tőle azonban már abban is igen különböz, hogy ingerlő ital, ámbár nem erősen. Olly izletes, hogy örömet 's derűtlen töltheték mellette jóakaróim társaságában egy déleesti pibenést hosszas andalgásom után. Nem igen közönséges ital, még hazájában sem, mert nagyobb bouteillája helyben is négy ezüst garas, sőt Halleben 32, több mint egy tallér. Buzából készül, 's olly jótékonyak tartatik, hogy sorvadozók gyógyszer gyanánt élnek véle.

A' német nyelv már itt ált megy, kivált falukon az ugy nevezett *Plattdeutsch* szóejtésbe, az írásbéli nyelvnek az eredetileg felső szásznak az ausztriainál sokkal nagyobb különbséggel elkülönözött testvérebe. Nem csak a' cselédek, némelly polgárok is, p. o. Böhme barátom' szüléi, divatoztatják ollykor-ollykor, tőlem majdnem egészen érthetlen, e' nyelvet. A' „Rike Lúde,“ a' Groot Water“ alatt nem mindjárt lehet gyanítnunk reiche Leute, grosses Wasser szavakat. Sokkal többet értek belőle, ha olvashatom. Azonban ugy hallom, mind inkább fogy, 's helyet ad a' legtisztább írásbéli nyelvnek. Még eddig akárkit megszólítsak, tökélyetesen megért. Enyészésének legfőbb oka a' magas miveltség, 's különösen az isteni tisztelet. Írásbéli nyelv által terjesztetik amaz, gyakoroltatik emez, 's egy illy magas értelmi polczra emelkedett népnél, mint a' Német, a' miveltség' fő rugonya, a' nyelv, mind inkább, 's mind szabadabban öntheti ki lelki hatását, gondolkozásmódot középítő erejét assimiláló hatalmát; 's mind in-

káhb egyszerűsíti az egy célra, a' tökélyességre törekvő egy eredetű népnek értesülést eszközölő hangjait. Azonban úgy hiszem, az aesthetikus gyászolhatja ez alföldi szőjtés' enyészését, mert valóban sokkal lágyabb hangzásu felföldi német testvérénél. Senkit nem szeretek én inkább németül beszélni hallani, mint egy braunschweigit, 's kivált ennek szépnemét. Megérdemelné az ő szőjtésők, ha béoltatnék az euphonián még igen kapható közönséges német nyelv' büszkén kiterjedett életfájába. A' kettős hangokat (ei, eu 's t.) mellyeknek hibás kimondása a' mi németjeink körül annyira észrevehető, a' braunschweigi épen úgy mondja ki, mint a' melly módon próbálgatják amazok is, ha tisztábban akarnak beszélni, ha p. o. a' játékszíneken hallott correctjebb szóhangzást utánozgatják.

A' testőrhuszárok' kaszárnyájánál, a' város' keleti szélén, a' szép sétányon, dombos helyen emelkedik egy 60 láb magasságu obelisk, az újabb időkben elesett két braunschweigi herczeg' emlékezetére. Belseje üres, fe-
lülete vas lapokból áll. Az oszlop maga négy orosz-
lánnyon nyugszik. Ezek is, mint a' brünniek arányzatilag felette aprók. A' talpza-
ton felül borostyánkószoru, 's az ország' czime, a' braunschweigi ló látható. Rajta ezt olvastam: Für Deutschlands gefallene Fürsten, ihr Vaterland. MDCCCXXII. — Den Einbruch in des Vaterlandes Feinde mit seinem Blute wehrend, sank Braunschweigs Welfe Carl Wilhelm Ferdinand — mit ihm seines Volkes Glück. — A' másik oldalon. Des Vaterlandes vom Feinde neu bedrohtes Glück schützend in rettender Schlacht (Quatre-Bras) sank Braunschweigs Welfe Friedrich Wilhelm an seiner Krieger Spitze. Valóban méltóbb büszkeséggel egy fejedelmi ház se emelheté

ujabb időkben emléket érdemesült fia' tiszteletére. Egy ország sem vesztette el két uralkodóját a' Napoleon ellen viselt óriási küszdésben. Friedrich Wilhelmnek véres fekete huszár-formaruháját süvegével a' muzeumban láttam. A' dolmány azonkívül erősen el van kopva. Méltán meghagyatott örök emlékezetül egy gyalog zászlóallon e' formaruha. Miért nem a' többin is, nem látom ált. Megmutatják a' szálas braunschweigi legények, hogy gyalog vitéznek is jól áll a' magyaros viselet.

Láttam a' hercegi seregek' őrpárádáját is. A' gazdag aranyos mentés huszártisztek 's a' magyaros formaruhás gyalogság erősen magyar hazám' képét tünteték elémbé. Miért láthatjuk már most nemzeti köntösünket, mint rendes öltözetet csupán vitézlő népeken? Talán minthogy olly igen hadi életre emlékeztető viselet, 's mivel mi olly áldott béke' fiaivá levénk? A' nyugalom' kényes ölen büszke Magyar meg ne hülj!

A' g betű itt már ismétjógának birtokában vagyon, nem cseréltetik el j-vel, Halle 's Magdeburg' példájára. Hogy azonban irás 's betűzés közben is birja jogát, az eránt nem merek jót állni; a' mi németjeinkről, p. o. a' sopronyiakról tudom, hogy az A, B, C-ét tanuló kis gyermekekkel mindég j-nek neveztetik a' g-t, ha külön jön elő, ámbár egész szavak' kimondásában sértetlen hagyják. A' Szász legalább következetesebb marad ez elcserélésben. Egy esmerősöm azt tartja ez elcserélés okának, hogy e' két betű' formája igen hasonlít egymáshoz. De nem csupa véletlenség-e a' betűk' formája is, 's általjában a' nyelv' hangjainak minden külső jegye? Illy tanulási hibából jöhet a' d-nek t-vel; b-nek p-vel elcserélése is az ausztriai németeknél, mit azonban ismét az éjszakiaknál nem tapasztalni. Az első bényo-

másokban kell keresni minden hibás beszélés' eredeti okát. Átlátták ezt már e' tájakon, méltán tekintetbe is kezdik venni az oktatás körül; 's valóban nyelvében is már sokkal inkább emlékeztet bennünket itt a földmivelő arra, hogy járt valaha iskolába, mint mi nálunk. A' g' elcserélést nem annyira lerontó ellenmondásnak nézhetjük szemközt ez észrevételemmel, mint inkább bizonyosságul arra, hogy a' hiba is helyessé válik gyakran, legalább elkövetőinél, ha a' tévelygő kivételt sokszori használat által szabálynak nézni megszokják az emberek.

A' lelkészek' fekete talarisa Braunschweigban, Hannoverában 's a' 3 szabad városban különbözik valamenynyire porosz collegáikétól, szabására nézve; 's ezenkívül fenálló gallér helyett a' régi német, vagy is inkább spanyol fehér fodrot látni nyakokon.

Méltó még valamit említnem, bár magában érdeketlennek nem igen látszót. Majdnem minden németországi esmerőseim, kivált a' fiatalabbak, *magyar emlékirást* kívánnak tőlem albumaikba; így Braunschweigban is a' derék Böhme. A' mennyire örülök e' figyelmezőnek nyelvünk eránt, annál inkább el kell szomorodnom, ha olyankor eszembe jut, minő kevésbé lehet otthon e' részben is természeti igazainak birtokában tekintni nyelvünket; minő ritkán nyelve még eddig albumainknak a' magyar. Udvarlást németül üzünk, ne legyen tehát ugy-e, szives emlékezetünk' tolmácsa is magyar? Pillants csak bele, szives olvasó, ha ellent akarsz mondani, — 's ha szerét teheted, akárhány szépeink' albumába, nem igen fog kifárasztani a' magyar felülírások' száma. Majdnem azt kellene mondanom, több magyar sort irtam, valamint több rendes magyar viseletet lá-

tok, — ha közsorsu honfi társainkat kivesszük, német földön, mint otthon; — ha hálá néhány derék lelkes oktatóink' példájának, nem lettem volna tanuló koromban a' sopronyi 's pozsonyi nyelvmívelő magyar társaságok' tagja, 's ott különös fáradsággal nem gyakoroltuk volna a' magyar emlékirást is. *)

A' braunschweigi férjfi falusiak uniformis nemű ruhában, 's pedig lojalisban, a' város' színét mutatóban járnak, veres bélésű fehér kittliben. Csudálom, hogy e' szerint ország' színévé is nem ezt, hanem világos kéket 's fejéret tévének. Ha egy csapat illy legénység lóra ül, könnyen katonáknak nézhetjük, termete legalább mind a' lovasnak, mint a' lónak igen elevenítheti a' képzeletet. Lovaik mind igen szépek, majdnem minden szántóföldön, az ekék előtt láttam több helységek körül illy dicséretre méltókat. Szép ormos hátuljokra a' magyarhoz hasonlítanak, szálas termetőkre az angolhoz.

A' sernemű Munnie' kedvéért pedig, minthogy ezt méltán *serkirálynak* kiálthatom ki, ide iktatom a' német földön sokféle fajra oszló ser' neveit, hogy legalább ne maradjon udvar nélkül e' király, mint most több igazi társa. A' szabad városokban már megkapható *englisch* Alén 's Porterén kívül kedvelt nemei a' ducksteini, fejer 's édes ser Braunschweigban; Breihahn felső szász földön, királyi, trebniczi, Hausmuff Halleben, erlangi, bajor, ulmi, déli Némethonban; merseburgi, köstriczi Lagerbier, ballenstädti Gose, vagy gosslári, szász földön; keserű, ugy hiszem mindenütt, Prussziának

*) Ez is mind kettő, hálá a' Magyarok Istenének, azoltá bizonyosan jobbra fordult. Meg kell ezt jegyeznem. különben pert vonhatnék nyakamba azoltá tetemesen megszaporodott Atiláinktól!

nagy részét kivéve, hol többnyire az: izetlen émelygős Breihahn, Muff király udvarán legfellyebb ijesztő mumusnak beillő izetlen ital, a' serek' legrosszabbika uralkodik; Dorftenfel, Knotenwuchs, rózsaser Jenában, ilmenauai Weimarban, 's a' t.

'S e' tetszetős udvar által bucsumat mondom e' soraimban is a' valóban kedves emlékezetű Braunschweignak, 's reám emlékező fiainak.

IV.

Hannovera királyság.

Hamburg, April. 17-kén 1831.

Itt vagyok végre, mostani száguldásaim' egyik céljánál, ezen hires város' kebelében, a' széles német föld' első kereskedő helyén. Mi sok esetre nézve méltó volna tudománnyá változtatni tanulni vágyók' számára a' csupa szemfüllé változást! Mi haszonnal tanulhatná azt egy utazó! Elkábított a' számtalan tárgyaknak körülöttem rövid idő alatt olly sokféle játékkal hullámozása, 's annyi színek alatt tündöklése. Segíthete itt létem' egy hete e' sokféleség' némelly tünetének másolásában? Próbáljuk.

*Hildesheim. Viselet. Keresztfák. Templo-
mok. Irmaszobor.*

April. 11-kén jöttem ide Braunschweighból. A' jó Böhme kísért tovább egy óránál. Itt megszakadott fárasztó, már Braunschweigig 52 mértföldre terjedett gya-

logolásom. A' *Hildesheim*hoz $1\frac{1}{2}$ mértföldnyire *Holzán* lakó gróf *Wriesberg*' szép kocsija ért utól. Csupán a' kerítész ült benne, 's ez szívesen maga mellé ülteté a' vándort. Duplán kellemes leve tovább haladásom a' szép tavaszi reggelen. Hamar bucsut vettem a' három héttől fogva rejtélyes óriásként reám, 's utamra pillogató mesés *Brockentől*, utam' szí' mára derült kedvben kékelőtől. Nem sokára béléptem *Hannovera királyságba*, elértük *Lafferdét*, 's itt egy kis etetés után, délután két óra tájban *Hildesheimot*. Csinos faluk' csinos lakosai között haladott kocsink mindenütt. A' falusi szépek' particularitása itt is mindjárt szembetűnő. Viseletök ismét más, mint a' szomszéd *Braunschweig* körül; ismét setétül az öltözet' színe, de a' fejszer csinosabb, a' kis fejkötő nem ül egyedül a' fej' pupján, a' haj nem simítatik hátra, 's hátul fel van ugyan véve, mint talán szepesi falusi atyjokfiat kivéve majdnem minden német leányoknál a' föld' kerek ségen; de nincsen befonva, hanem félig a' nyakszirtig öszvéhajtottan lefügg, 's a' kis fejkötő alól ki látszik. Termetökre is szebbek, mint minden más falusiak egész felső 's alsó szász földön. Hegyi már a' tartomány. A' férjfi falusiak itt is, mint *Braunschweig* körül kamasch lábtyűt viselnek. Keresztfák a' megyék' szélén hirdetik; hogy ismét olly földre menünk, hol catholikusok teszik a' többséget. Különös, hogy itt e' szent jelek duplák, de a' mellett se be nem szegetnek egy félkarimát képező ivvel, se kigyalulva se megfestve nincsenek. *)

Szépen mutatkozik *Hildesheim*, mint minden egykori papi város, sok tornyaival. Tele van templommal, de a' mellyeknek fele alig maradhatott meg eredeti ren-

*) Így vagy on Olaszthonban is.

deltetésében. 18 — 19, mind tetszetős istenes épület volt egykor a' 12 ezer lakost alig számláló városban. Csonka-bénna tornyaik azonban hirdetik a' cultus szépítésében kitünő buzgóság' hanyatlását. Még csak Gotthárd' tornyai állanak eredeti épségökben. A' toronyórák igen finomul ütnek, a' pap urak elég gazdagok voltak nem kímélni e' harangok' öntésekor az ezüstöt. Délután 6 órákor a' rendes óraütés után nem csak egyszer-kétszeri, mint Halleben, hanem több minutumig tartó kongatást hallani. Restellik itt is a' Németek a' rendes harangozást, valamint itt ott a' szabolcsi Magyarok. — Derült kedvem itt sem bágyadott. Fogadásék' különös szíveségét a' város' egyéb helyein is több ízben tapasztaltam. Még egész utamban, Halletől fogva durva szavat nem hallott az egyszerű utazó, kinek másutt bizonyosan már kellett volna küszködnie legalább egy tuczat durczás sehonnai pinczérrel, 's annak durczásabb izü ételével 's borával. Estve felé kiandalógtam a' várost környékező szép bástyasétálóra, melly Gotthárd templom előtt tetemes dombra huzódik, 's a' délre közel eső erdős hegyekre gyönyörű látással kedveskedik. Csupa eleven sövényel van pártázva a' sétány.

Mánap megnéztem a' domot. Catholikus templom, tehát szemgyönyörködtető a' belsője is. Plafondja valóban jó izléssel ki van festve. Kellemes azon közfala, melly mint minden régi dómoknál, első részét a' hátulsótól elválasztja. A' templom' közepén függ egy Bernhard püspök által készített gyertyatartó, nevezetes régiség. Tisztos mivésze 993-ban lett püspökké, 's 1023-ban halt meg. Nagy abroncsot képez, mellynek karimáján 12 fedett és ugyan 12 fedetlen lámpa, közben még sok apró gyertyatartó. Az abroncs hármias,

anyagja sárgaréz, közben sok fejrpléh egészítőkkel. A' toronyköz alatt látni két nagy érczajtót, tele csupa emelt mivű képekkel, ezek is az említett jámbor püspök' mivei. Nevezetes régiség egy sárgaréz keresztelő, 's egy festvény, a' keresztől levételt ábrázoló. Még nevezetesb régiség volna egy archeolog' számára az *Irmaszobor* (Irmensäule,) de az ugy be van egy tokba foglalva, hogy ámbár a' templom előtti téren áll, 'alig látható. Rajta a' Máriakép ezüstből. Az egész templom' hajóját 3 nagy négyszegű 's hat vékonyabb gömbölyű oszlopok tartják. Ezelőtt 12 évvel nyerte valóban igen szépen diszlett ujulását. A' föld alatti kápolnában örök világítás' sovár fénye dereng a' 14-dik püspök' sirja felett. Örömet nyujtottam egy jó órán is túl e' szent helyen tett szemlélődéseimet, segítve azon szokás által, melly szerint a' catholikus templomok Németországban is többször nyitva állnak, mint az evangelikusokéi, még isteni tiszteleten kívül is. A' templom mellett van a' catholikus ifjuság' gymnasiuma, valamint az *Endretemplom* mellett emezeké. E' templom is igen szembetünő. Melléképületén még mutatja az általtört boltozatot, 's az álttörésnek koszoru formára kiczifrázott nyomait, az egészet mint egy idealis növényi óriást körüllegő galý-öszveleget; valamint prágai, 's halberstadti társai.

Hildesheimön túl a' lejtőssé válni kezdett út ismét sikra megy vissza, 's azt többé éjszak, 's éjszaknyugat felé a' *tengerpartig* el nem hagyja. Nyájas az ut' a' négy mértföldre eső *Hannovera* felé. Kevéssel fele utja előtt viszen egy kis hegyen ált, a' *Hülfersbergen*. Gyönyörű innét a' kilátás: Egyszerre látszanak délre Hildesheimnak, éjszakra Hannoverának tornyai. Meg kelle

itt állnom, 's utazásomnak e' táji helyszínéről hosszabban eszmélődnöm.

Sokféle sajátságot vettem ismét észre azon tájakon, utam' pályáján ezután érintetteken. Nem ellenkezik ugyan egészben véve azon tulajdonságokkal, mellyeket éjszaki Némethonnak, különösen a' szász földnek eddig látott részén véltem lenni legkitünőbbeknek. Különösen a' lakosok mindenütt birnak lételes vonatokat azon néparczból, melly általjában alkotja a' szász character-t. Nem képes ezt másítani a' nyelvi különbség, melly Harz hegységhez éjszakra már mindenütt akadályt vet értesülésben mind annak, ki csak írásbéli német nyelvet ért. Annál különbözőbb a' vidék. Méltán teszünk ennek tekintetéből még most is felső 's alsó Szászhon között különbséget. Hülfersbergnél az *alsóba* léptem be. Hadd említsem ez uttal, minekelőtte egyes részeit rajzolgatnám, ennek mind azon tulajdonságait, mellyek általjában véve reá illenek, 's mellyeknél fogva a' felsőtől még is eltávozik.

Alsó Szászhon' caractere.

Eddig hátratett utam' pályájával épen azon vonalt érintettem még, melly éjszaki Némethont a' középsőtől 's délitől való természeti különböztetéssel elválasztja. Fűzzük t. i. öszve képzeletünkben egymással mintegy 50 mértföldnyi hosszúságra: Drezda, Lipcse, Desszau, Magdeburg, Halberstadt, Braunschweig, Hildesheim városokat; nyujtsuk továbbra is, ha kedvünk tartja, kevés hajlongással, Slezia 's Westfália felé, a' vonal' mindkét végét; éjszakra e' vonaltól csupa síkság fog elterülni szemünk előtt, míg délre minden felé hegység gátolja, ha bár épen nem szakadatlan lánczolatban, a' lát-

kört. Igen világosan támad így különbség felső és alsó Némethon között természeti tekintetben, szinte úgy, mint magyar hazánkban is, csupán olly módosítással, hogy nálunk északi a' felső rész, 's déli az alföld.

Alsó Némethonnak nyugati hasábja viselte régen, 's közéletben még most is alsó Szászhon' nevét. Politikai tekintetben most Hannovera királyságra, Oldenburg, és két Meklenburg nagyhercezségre, Braunschweig 's Holstein hercezségre; Hamburg, Lübeck, Bréma szabad városok' birtokára oszlik. E' vidéket érintgettem már több ízben 1831-ik esztendő' mártius, aprilis hónapjaiban, ebbe hatottam be bellyebb is az által, hogy a' nagy Brockentől Hildesheimnál végre egészen eltávozván, éjszakra 's éjszaknyugottra, Hannovera, Bréma, 's Hamburg városoknak vettem utamat. Az említett Hülfersberg utolsó táborszeme az éjszak felé kinyúló Harz hegységnek. Egyszerre sikra terül ki itt az egész vidék. Még a' lakosok' szójárásában is az előbbi földek *be*, emezek *ki* felé lévőknék neveztetnek.

Társas élet' tekintetéből is nevezetes lészen vizsgálatunk' számára e' táj. Itt megy ált az eddig is ugyan mérsékelt égallyra emlékeztető europai népcharacter elhatározottan éjszakira; valamint a' föld, úgy az ember, ennek külsője, 's belsője. Termete, nyelve, szokásai, vallása, gondolkozás-módja, erkölcei 's hibái minden tekintetben eszébe juttatják az utasnak, högy igazán éjszakon jár már Európában.

Nem czélom bővebben 's kimerítőleg emlékezni mind ezekről. Utazási rajzokat irok, leginkább azon futólagos benyomás' tekintetéből, mellýet reám e' vidék' tárgyai 's népe' életjelenetei tettek. Itt fogják szives olvasóim találni fogantatását azon szinnek, melly tárgy'

tekintetéből ezutáni rajzolataimat az eddigiektől egy kis különbséggel módosítandja; hogy első megpillantásra kivilágolják a' kettő közti különbség; azért érintém ez általjában kitünő tulajdonságokat.

Közönségesen bevett geognostikai vélemény, hogy alsó Némethon' egyike a' földszin' azon számos részlegeinek, mellyek egyéb száraz rokonaiknál sokkal később szabadultak fel a' tenger' árjai alól. Csekély emelkedettsége a' szomszéd keleti 's német tenger felett, hirtelen ellapulása, ott, hol a' felsőbb német vidékkel érintésbe jő; többféle sajátsága, többnyire homokból álló, kerti földdel, kivált a' keleti tenger körül még igen vékonyan befedett felülete; mind ezek önként azon észrevételre bírják a' vizsgálót, hogy e' vidék még tenger által borítatott, midőn amaz már régen még volt ez elemtől szabadulva. Különösen illy neműnek látszanak: az éjszakkeleti táj, a' lüneburgi rónaság, Hannovera' királyság' éjszaki részében azon csupa fővénydombokból álló lánczolat, melly ezen kiterjedett síkságot Meklenburgon keresztül egy kevésbé megszakasztva felemeli, 's még inkább Pommerhonnak 's azon túl a' Balticumnak többi déli 's délkeleti partjai, hol a' csupa zátonyokból álló partoknál fogva még most is csak mintegy perlekedve látszatik engedni száraz szomszédjának a' viz.

Hildesheim, 's Hannovera körül is, hol illy nemű elmélkedés erősen szövődött eszméimbe, felette emlékeztet valószínűségére e' hypothesis. Rendkívül hirtelen síknak engedő lejtőzéssel végződnek erre a' Harz' bércei. Különösen a' Brocken, mint egy meredek sziklahát, melly sok aeonokig habok által vivatott, így mutatkozik illy emlékezés közben. Gyengítheti ugyan véleményünket a' föld' jósága e' tájon; de hiszen cul-

tura, 's csüggedetlen szorgalom már szülhettek itten illy változást. Messzebb kibató befolyás is gyakoroltatott már emberektől a' föld' sokféle tárgyaitra.

A' számos tavak, mellyek kivált Meklenburgot borítják, mintegy hullározó 's elmaradva lézengő maradéknak látszanak lenni a' tenger' nagy tömegéből, melly mintegy roppant hadi test, e' földeken olly sokáig üzte dulongó játékát.

Sok utas orosz rónaságra emlékeztetőnek hiszi e' tájat lenni. Természet' tekintetéből, megengedem, illy példánykép gyanánt lehet tekinteni e' vidéket. Sokkal mostohább itt az adakozó 's kedveskedő természet, mint két, három gradussal lejjebb dél felé eső szomszédságban. De bár ha szegényebb is, nincs elhagyatva a' föld' minden javait használni tudó embertől. Azért nem annyira eredetileg kitűnő characterénél fogva ítéltetjük meg a' jelenlétre nézve is. Diadalnaskodott itt az emberi szorgalom a' természet' mostohaságán; Nem ruházhatta ugyan fel regényes színnel az eredetileg prózai alakot, mert illy adomány egészen az emberi erőt felülmuló ideálok' ajándéka, 's mint táj:szépség egyedül a' természet' ősi, 's osztogatásában már megszűnni látszott kedvezésének szüleménye. De már első tekintetre hirdeti, különösen alsó Szászhon; minő népségnek leve honjává. Mindenütt, még a' legsoványabb tájakat is kitűnő szorgalom nyeri meg a' haszonvétel' számára; serényen műveltetik minden föld, melly a' művelésre csak egy kicsinyt is alkalmas; nyájasan zöldelő fenyvesek takarják a' sivatag homokos térek' szomorú alakját; le vagynak csapolva ingoványai, szép ligetek tarkítgatják minden felé az untató sikságot; nyájas facsoportok környezik az emberek' hajlékait; nagyobb részént a' művelt-

ség pályáján indultak már meg ezek, mintegy szépítőn visszasugárzik a' nálok uralkodó lelki 's testi jólét a' vidékre; épnek látszik lenni minden viszonaiban a' népélet; megadatik a' kellő tisztelet minden előkelőnek; nem látszatik a' szegénység más mint azon járom alatt nyögni, melly a' sors' kényénél fogva nyomulhat, minden időben, minden országban nyakára; nem annyira nyerseség, mint szelídebb egyszerűség rendeli a' pórt a' tehetősbnak alája. Nem bir ugyan már e' föld' népe idegzetének azon elevenségével, melly a' dél' fiait annyira alkalmasakká teszi a' társas életre. Már ő inkább éjszak' szülöttje. Phlegma az ő véralkatjának uralkodó mérséklete. Mintegy észrevenni lehet már rajta a' ködös német 's keleti tengerek' befolyását. Nem létesültek földjén is még olly nagyra törő igyekezetek, minőknek ügyes felfogása, 's nagynemű célhoz juttatása által nemzetök' nevét olly nagyra emelték Europa' némelly népei; nem elégítetnek ki még itt, egy pár nagy várost kivéve, a' társas élet' kellékei olly pompás mértékben, mint azt Britanniában, 's más gazdag országokban látjuk; de nem munkátlan még is a' törekedő erőnek olly irányzata, melly valami népet nemtelenül szunyadozó, 's csupán szenvedőleg éldelő társai' köréből kiragadhat 's magasabban eszmélő utasok' számára érdekessé téssen.

Hogy mind e' mellett sok utasoknak a' föld' sivatag sikságai, amerikai savannák, pampasok, llanosok vagy orosz steppék jutnak eszökbe e' táj' meglátásakor, kivált ha dél felől jönnek; ha legalább is untatónak tartják, egyéberánt jelentékenységet nem hiányló arczvonalait, annak oka ugy hiszem a' szem' elkényeztetésében találtatható. Nem igen messze esnek ide a' közép

's déli német földnek regényes vidékei, Rénusnak igéző környéke; mind e' tájnak amaznál már jóval vonzóbb külszine. Jőjjön azután egyszerre ide az utas, annál élénkebben visszaemlékezik a' szépnek ott látott jelene- teire; annál később lesz, szigorún megbirálni a' kevé- sebbé kellemetese, annál untatóbbnak fogja képzelni azt, a' minek képen máskor bizonyosan vonszó csinos egy- szerűséget venne észre. Én is megbirálván későbbén kedvélyem' akkor érzett helyzetét, midőn e' síkságba először behatottam, nem csekély magasságu fokon vét- tem észre akkori meglepetésemet; ámbar nem vagyok egyéberánt ellensége a' síkságnak, csak mutassa embe- ri szorgalom kitünő jeleit. Nem is maradhatának ezek sokáig rejtve előlem. Új kedvtelést érezve, tökélttem el magamban utam' további folytatását.

Utam' folytatása. Kilátás Hülfersbergről.

Utolján láttam Hülfersbergről Hildesheimot, 's egyszersmind megpillantottam Hannoverát, fővárosát azon kis királyságnak, mellyből az országatyai ház ki- repült, hogy egy sokkal nagyobb 's pompásabb fészek- ben költhessen, meghagyván magának az ősit is, mint egy minden esetre végső segítségül segedelmezhető to- jás-pallost. *) Nem csuda, hogy e' hatalmas oroszlánnyá vált ló **) olly kevésbé látszatik tekintetbe venni böl- csőjét; olly fényes magasságává leve mostani lakhelye,

*) Így neveztetik Dunán túl azon tojás, mellyet a' tyuk' fészket kiürítő gazdasszonyok készakartva megszoktak hagyni.

(**) Az oroszlánny Britanniának, a' ló Braunschweignak czime.

hogy onnét csak tengerek' látását 's karolását tarthatja hasznos ápolásnak.

Gyönyörű napfény mosolygott mind előtttem, mind hátam megett a' sima gombokban végző tornyokra; villogva látszatott amaz bucsut venni, ez köszöntésével kedveskedni. Messze terült körülöttem a' kellemes ég, 's alatta a' nyájas síkon megújult természet. Csak tudnánk vágyainkat is a' megelégedésnek illy tisztán mosolygó ege alatt legeltetni, 's bizonyosan ártatlanabbul simulnának el az életnek számos hullámai, küzdő sajkánk mellett!

Balra a' *Leine* folyam' völgye 's ezen túl Porta westphalica felé *Weser* vize' környéke szélesíték a' látkört. Békeszint hirdető fejer szalagként húzódott előtttem a' sima országot, cleyenen zöldelő dombok 's völgyek között. Így halad versent, párosan a' szebb jövő' reménye is, testvérével a' rendületlen nyugalommal, egy önkéntes elvonultságban élő nagy lélek' kebelében! Eltem egy szép reggelét, 's utazásomnak egy nagy innepi pontját éltem. Bátorítatva indulék odább, éjszaknak.

Szép falukon vive keresztül utam. Szorgalmasan mivelt táj. A' lakosok' kitűnő csinosaságn hajlékai eléggé kezeskednek az eránt, hogy a' táj egyszerűsége erő' előhaladásában 's emberi jólét' boldogulásában gyönyörködő utasok' számára nem lessz kiállhatatlan. Még a' szegényebbek' házai is kitűnőleg magasak, tetszetősek 's tiszták. Majdnem mind egy-két emeletesek, csinos falaik téglából épültek; elől csupán a' homlokzaton 3 — 5 jókora tiszta üveggel borított ablakkal diszeskednek. Sok más országbéli kunyhók' ajtaival kитеhetnének nagyságra nézve ez ablakok. Fedeleik cserépsindely, itt ott hollandi módon, egy igen lapos, és fekvő S betű', vagy

pergamen-tekerész' formájára, úgy hogy minden darab sindely szomszédjának két behorpadott végébe hosszasan fektettetvén, könnyebben ellentállhat a' szélvésznek, mint a' mi házfedeleinket borító lapos rokonai. Nálunk csak a' pártázatot beszélő vajt alakú sindelyek hasonlítanak hozzájuk. Így láttam már néhány fedelet Csehországban. De látni ezenkívül palyakővel befedett házakat is, *) hol a' fedélről lecsüggő eszterja leereszkedik a' ház' falaira, szinte a' földig, úgy hogy az egész hajlékok témerdek nagyságu felpánczézott gömböket, vagy pikelyes bűdön-halmokat mutatnak.

Mind inkább érthetlenné vált' előttem a' falusiak' nyelve. Az' emelkedett tájakkal együtt a' meissenai szóejtéstől is bucsút kell már itt a' falukon venni. Ném úgy a' városokban, hol minden ember folyvást érti 's beszél az írásbéli német nyelvet. Mind inkább terjeszti hatalmát Meissennek uralkodóvá lett tájszólása, még a' földművelők között is, kik egyéberánt bár a' föld' színet legtöbbször újítják meg, magok a' föld' szellemi újságaitól, városi atyjokfiainál rendszerint sokkal később érintetnek 's változtattatnak.

Déltájban majdnem sűrűre hevüle a' tavaszi nap' kedvező melege. Nagy csapat lóval találkozám. A' királyi hannoverai ménesekből vásároltatott a' hesszen-casszeli választó-fejedelem' számára. Általában Hannoverában már több 's szebb ló találtatik, mint közép német földön. A' hannoverai 's braunschweigi lófajtát áltmenetnek lehet tekinteni a' nehéz testű déli német, 's a' könnyű futó szép meklenburgi lovak között. Angliával szorosabb egybeköttetésnél fogva könnyebb is it-

*) A' Rénnis körül még több illy nemű fedelezést.

ten jóvérű lovakhoz jutni. Azt tapasztalni a' gazdag királyi istállóknál.

Hannovera. Table d' hôte. Játékszin. Templomok. Waterloo-emlék. Leibnitz' emléke. Jan-seni ágy. Fogadók' czimjei. Apró székesvárosi népszörgalom. Pénzláb. Werlhof emléke. Auguste herczeg-kisasszony. Formaruha.

Délután Hannoverába értem. Szálásom Hamburg városnál volt, igen csinos fogadóban, az Ujváros' templomához átalellenben, melly *Leibnitz'* sirkövét mutatja. Itt is, mint egész éjszaki német földön, minden előkelőbb fogadókban az ebéd, némellykor vacsora is *table d' hôte*. Nevezetesen egyszeresülnek, az igaz, e' szokás által a' fogadó' követelése, de annál inkább megszorítatik az ételválasztási szabadság. Egyéberánt jótékony az illy szokás, minthogy így az ételek' árjegyzéke pontosabban meghatározottatván, a' vendéglő gazdának krétája a' számvetéskor nem csuszamodik olly könnyen kettős vonatokra, 's utas' erszényét olly tágas önkénnyel nem vijja.

Négy nagy tornyot mutat Hannovera ugyan annyi templomon, valamint Hamburgban. Téglából alkottattott mindenik, valamint a' magánosok' épületei is. Nem lévén fejezve falaik, a' részek sem látszanak rajtok olly szoros egybefüggésben lenni, mintsem azt kifejezített templomokon látjuk, 's e' szerint első tekintetre arányzatilag kisebbek. Még szembetünőbbben tolódik vizsgálásunk elébe illy fejezítetlen templomok' tornyain ez észrevétel. Nem emlékeztetik a' nézőt olly bátran álló szobor-óriásra, mint a' millyeneknek képzelhetjük azon

társaikat, mellyek, legyenek bár még olly egyszerűek, de csupa fejr színben tündökölvén, mint valami pusztai lángoszlop, bátor emelkedéssel idvezlik a' légkör' magasabb öbleiben szalongo felyhőket.

A' város 243 párisi lábbal fekszik magasabban a' keleti tengernél, mellynél pedig majd két grádussal bellyebb esik a' szárazon. E' szerint a' föld' lejtősége északi német földön Harzon túl a' tenger felé már igen csekély. A' *Leine* vize által, mellynek egy ága Göttingán is keresztül megy, két egyenetlen részre oszlik, u. m. az Egyed-újjvárosra és az ó-ra; 79 utszái közül csak a' Friedrich-, a' György-, a' *Leine*-utszák elegendő szélesek. 1826-tól fogva gőz világosítja utszáit kellemes tiszta fényével. Lakosai csak 23,000-re menvén igen közép nagyságu város volna, hogy ha a' nagy udvar, melly itten a' király' jelen nem léte ellenére is, tartatik, elevenebbé nem tenné. A' kir. vár 1636-tól fogva épült; a' westphali uralkodás alatt kasszárnyává, s részszerént kórházzá változott. Most azonban vissza nyerendi régi rendeltetését. A' Cambridgei herczeg' személyében kinevezett alkirály' számára készítetik el, ott létemkor erősen dolgoztak rajta, ha csak azolta ismét abba nem maradand a' munka. A' lovagok' tereme a' Guelph vitézek' czimjeivel ékesül. A' vár' hátsó részében esik az operaház, rendeltetésével megegyező alakkal diszesülő; építése' módjára nézve is Németország' legnevezetesebbjeihez tartozó. Őt páholy-sorának mindenike fél karimát képez, a' közben fekvő három egyenként 19 páholyt számlál. A' rangpáholyok (Ranglogen) csak nemesek' számára állnak nyitva. A' parquettot, melly a' parterre előtt vagyon, a' tisztek látogatják, gyérebbe a' szépnem, szintugy, mint Ber-

lin, Lipcse, Weimar, Cassel városokban. A' házban
elfér 1300 néző. Bayárd vitéz' halálának adatását lát-
tam. Ruházat 's diszítvány kitetszőleg szép. — A' vár-
nak hátulsó része Leine vizére szolgál, két udvarral
bir, egy négy- 's egy háromszegűvel. A' vártemplom
11 boltozat által van kivájva, sirboltjaiban vagynak
az 1571-ben Braunschweighból ide szállított ereklyék
is, mellyek között szent Mark' hüvelyke. Ezért Velen-
cze 1-ső György királynak 100 ezer aranyat ígért, mert
a' velencei Mark' testén épen a' hüvelyk hibázik.

Legrégibb templomok Jakab és György; ez egy tö-
kéletlen toronnyal, melly még is 306 láb magasságu.
Megnéztem János-templomban Leibnitz' sirját. A' sarkő
igen egyszerű 's csak e' két szavat mutatja: „Ossa Leib-
nitzii.“ Kár, hogy földpadlatul szolgál, 's hogy lábok-
kal tapodtatik azon hires bölcs' sirja, kinek egyetemes
esmeretei olly magasan szálongtak az akkori siker tu-
dósok felett; kit VI-ik Károly császár is barátságára,
levelezésére méltatott, 's czimekkel diszesített.

A' János-templom a' calenbergi újvárosban fekszik;
épült 1666-ban. Három sor ablakai vagynak. Dereka
keresztet képez. Belől a' hajó merész bolthajtást mu-
tat, oszlopok nélkül, azonban nem masszív. Az illyen
épületi kereszt-formák a' templomok' diszét igen emelik,
's kivált régi góth építők által jeles czifrázatokkal szö-
vettek az egészhez, mint p. o. a' magdeburgi, 's még
inkább a' halberstadti tisztes pompájú domokon. Miért
nem tartotta meg az újabb góth izlés ezen czifrázatokat,
p. o. a' mi szombathelyi, egyéberánt dicső pompával
készült cathedralénkon? Az illyen pompás ékesítések a'
régí domok' roppant derekának mintegy diszemelő öltö-
zete. Magas idealja felé ragadtatik általok a' phanta-

sia, a' mivész' teremő erejét képzeljük általok jobb létünk' homályosan sejtett virányain lefelészni. Mintha egy organicus egész, egy mivészeti ihlettel ég felé emelkedő roppant növényt látnánk. Nem tudjuk: a' kővé válni látszó terebélyes fákat bámuljuk-e inkább, vagy az olly szépen űszvehangzó egység' bátor sokféleségét, a' szent buzgóságnak alakokkal kifejezőit. Rajtok minden egyes diszítvény, majd mint a' multnak mély übléből kiálló mivészeti virág diszeskedik, majd külön véve mind meg annyi kis önálló alkotvány gyanánt mutatkozik.

A' vár megett nyugott felé vagyon a' tágas esplanade, katona gyakorló hely, hol épen számos ujonczok voltak egybegyűlve. Éjszakra az ország' levéltára, ide általellenben most építendő kaszárnyák szegik bé e' tért. Nyugati szélén egy kis dombon pompásan ki fog tűnni a' már is toronymemű emlék *Waterloo'* nagy napja' dicsőítésére, mellynek kivivásában a' hannoverai seregek is részesültek, habár csak a' második ütközet-rendben. Tekenő-neműn meghajló négyszög kövekből készült magas oszlop ezen emlék; belől tehát üreges fog lenni, 's csiga lépcsőzetet rejteni. A' terv szerint 156 láb magasságra fog emeltetni. Áltmérőlje 12½ láb, belől a' lépcső 190 fokra emelkedik; fejezete a' győzelem' istennéjével fog ékeskedni. Intő példa minden felfuvalkodott emberi nagyságnak, hogy hatalmával visszaélve, leveretését illy emlékek fogják hirdetni. Az épület-félben lévő művet sűrűn környékezik a' számos állások. Ezeknél fogva messziről góth izlésű torornak látszik, 's majdnem ékeőbb alakot szinlel, mint majd midőn egészen kész leend. Az egész a' tágas térnek imposant tekintetet fog adni, 's igen czélerányosan néz katonai gya-

korló térre. Még oldalvást mutatkozik egy békésebb, ha bár sokkal szerényebb emlék, Leibnitz' tiszteletére. Görög templom, 12 egyszerű, de alkalmas vastagságu oszlopokon. Benne a' bölc's büsztje, a' templomban lévő sarkőként illy egyszerű felirással: „Leibnitz,“ 's hátúl, a' mivésznek nevén kívül a' fedél' ormozatján mesziről olvashatni: „Genio Leibnitzii.“ A' helyzet igen szépen vagyon választva. Az egész tér kettős, magas földbástyával körülvéve, most sétalóul szolgál, 's a' hildesheimi hegysorra kellemes kilátással kedveskedik.

A' házak, valamint még Csehországnak némelly régi városaiban, Iglau, Csaszlauban látni, részszerint tüzfalakak, homlokzattal az utszának fordulók, 's régi rendetlen építés-módot mutatók. A' tüzfalakon szinte olly kevés izléssel, gömbölyü téglacsoportozatok által kiegészített sok apró tornyocskák, a' kietlen sokféleséget legfeljebb régi voltok által teszik érdeklővé. Még legtöbb szép házat találni azon soron, melly az esplanadra szolgál.

Nevezetes a' gavallér-hid körüli fogházban a' *janse-ni ágy*, csökönyös foglyok' számára. Belé fektettetik az ember, de úgy, hogy a' leszorított test, semmi kinzé szorongatás alá ne vetessék. Egy tisztviselő nagy készséggel megengedte megtekintését, tüstént előszólítván a' tömlöcztartót, hogy megmutassa. Készülete egyszerű, 's céljának már az által is megfelel, hogy a' kötekedő fogoly, bele szorítva, ellentállásának haszon-talan voltáról hamar meggyőzetik. Külsejére nézve nem igen különbözik egyéb ágytól, hanem fejtől 's lábtól vas karikákkal bir, hogy a' nyughatatlan vendég' nyaka 's lábai bőrvánkosoikhoz csatoltathassanak. Függelékül még két mozgó gyámok, az ágynak tetszés szerint feleme-

lése, 's leeresztése végett. Nem látszik ugyan rajta különös mivészet, hanem az általa eszközlendő czélt tekintve, a' hannoverai igazság szolgáltatóknak nem kevés becsületökre szolgál.

A' fogadók' czimjei itt is, mint felső Szászthonban nem fejeztetnek ki képesen; a' sokféle barnok helyett inkább városok választatnak czimül, főképen az illy nemű nagyobb épületek' számára. Így vagyon ez a' keleti tenger körül is, 's a' Hanza-városokban. —

Sokat köszönhetünk az utazásnak olly részben is, hogy sok csekélységet több példányaiban egymás mellé állítva 's egybehasonlítva érdeklőbbé változtathatunk, belőle figyelemre méltó resultatumot huzhatunk, 's általjában a' hasonlítás' sokszori lehetősége által minden emberi ügyet vizsgálat' tárgyává tehetünk. Csekély csak az lehet, melly az öszve hasonlítás által semmi világosításra nem vezethet, vagy a' mi, sem mint ok, sem mint okozott, elő nem mozdíthatja esmérteinket. A' népeletben, mellynek kihatásait csak utazás közben vesszük jobban észre, hol annyi csekélyeknek látszó viszonyok lassanként olly nevezetes következményeket fogantanak, nem lehet semmi is csekély, a' mi szokás által többszörös példányban ismételtetik, történjék ez bár csupán tulajdon határai között szűkre szorult kiterjedésben. Így a' mindig egy helyben lakók százszor elmehetnek fogadói czim előtt, a' nélkül, hogy szemökbe tűnne a' felírás, p. o. „zum römischen Kaiser, vagy Rö-nig“ 's a' t. Én pedig illy felülirással a' hannoverai, 's alsó hessenieket öszve hasonlítván, imé, a' nyelvészek' számára szolgálhatok azon megjegyzéssel: hogy itt a' „zum“ helyett, többnyire „im“ irattatik, p. o. „im römischen Kaiser, in dem grünen Baum“ 's a' t. Továbbá

megjegyezhetem, hogy itt is, mint mindenütt, hol a' ezim kép által előadva nincsen, a' Gasthof felírásnak sehol hiánylani nem szabad; valamint hogy a' Gasthof, az az vendégfogadó, 's Hotel, az az ennek első ranguja; más felől mind e' kettő 's a' csupa Gastwirthschaft, az az egyszerű kocsmá, vagy harmad rangu fogadók között a' különbségi határvonal már magok a' tulajdonosok által őszintébben 's kifejezettebben húzatik. Innen még fellyebb emelkedem azon következtetésre, hogy mentül közönségesebb a' nemzeti csinosodás 's elevenebb a' közlekedés, annál bizonyosabban el vagy on az életnem a' népszorgalom' részesei között osztva, 's annál ritkább — a' *charlatan* (kontár). Ine, bébizonyítása előbbeni állításomnak, hogy az itthon csekélyeknek látszó érdektelen tárgyakat, — könnyen fontosakká teheti az utazó csupa öszve hasonlítás által, 's hogy észrevétele nem kénytelen a' bizonyítást erőltetve súlyosító logikai vitézek 's a' syllogismus-vadászok' példáját követni. Az egyszerű kocsmákra nézve még azt jegyezhetem meg, hogy nekik is hiánylanak bizonyos jelek, mellyekkel nálunk találató társaik szerteszét büszkélkednek. Nem látni rajtok e' tájon olly sok czifra czégréket, mellyek nálunk különféle szerekből, u. m. fenyőbokr-gallyból, légyező formán felhámozott forgácsokból, páripa' füléhez is beillő czifra posztó-rojtokból készülve, kifüggesztésök' célját valóban rejtélyessé tennék; hogy ha olly magnesi erővel nem tudnák magokhoz csöditni, itt is, mint mindenhol, Bacchus' szorgalmas tisztelőit, 's ha ezek nagyobb részént olly világos nyomait nem viselnék külsőjökön is bókolgatásuknak; ha ezek olly találékony ösztön által nem ragadtatnának, — itt is, mint mindenütt, — oda, hol ki-

csapongó kedvtelésöknöknek áldozhassanak. Ha nem él is az illy helyek' csalogatása virágos nyelvvel, reá talál az, ki csupán csak érzéki gyönyöreinek virágos pályáját kívánja taposni. Sőt ha a' régi példabeszéd szerint czégér nélkül is hisszük elkelni a' jó bort, itt mindenfelé jó italra kellene számolni. De erre csak azt mondhatjuk, hogy itt is a' képes írásmódot Bacchusnak 's az ő hűbéreseinek, a' ser 's pályinka-házaknak útmutatóiról, nem annyira a' nagyobb mértékletesség, mint csupán a' betűs írás tolta el.

Hogy ha én itt a' fogadókra olly erősen félre száguldó figyelmet fordíték, hogy talán olvasóimat is untatom, bocsássák meg mint utasnak. Előbb mondtam: az utas előtt sok tárgy érdekessé lessz, olyan is, melly egyébkor tulajdon figyelmét sem tudta magára vonni. Hát a' fogadók hogy ne tartoznának ide, midőn ezek illyenkor akarattunk ellen is figyelmünk' fő tárgyává válnak? Ezek teszik illyenkor a' kalauzi jegyeket annyira szükséges pihenésünk' számára, 's lehet-e rossz néven venni, ha erre nézve többször eszmélődik rólok az utas? Mi ujíthatja meg fogyatkozó erejében a' vándort, ha elfáradva, lélekzetében az alkalmatlan portól fojtogatva, a' nap' sűtő hevétől ellankadva, lepetik meg az est ve által? Ha vad szelek' csapkodásaitól eldurvult arczát nyugalom' ölébe óhajtja hajtani; nem kéntelen-e illyenkor tellyes bizodalját fogadókban helyezni; nem esik-e illyenkor magánál a' megnyugvásnál is jobban, midőn nyájas képekre akadhat a' befogadó fedél alatt, ha nem kéntelen a' nyájasság' indító okait nyomozni? Bizonyosan eltikkadásában, ha nyugalmat reménylhet, minden utasnak fontosabb minden más helybeli nevezetességeknél azon pillanatban egy fogadó, 's az fog lenni,

reményem, — szives olvasóimnak is, kivált ha ők is kívánnak utazni, vagy már utaztak.

Hannoverában a' parochialis iskola' javára kényszerítés gyakoroltatik, annyiban, hogy az iskolát meg nem látogatók' szüléi kénytelenek a' tanítókat kárpótlani. Igazságos csak ugy lehetne e' rendszabás, ha csupán olly szülék ellen intéztetnék, kik képesek gyermekeiknek oktatást adni, 's nem adnak. A' 90 ezer darabbal bíró kir. könyvtárral van egyesítve Leibnitz' hagyománya. Van illyes a' városi hatóságnak is, 40 ezer darabból álló. — Hannoverának se sok, se jeles gyárai nincsenek. Ennek egyik okául véli *Stein* földleirő azon környürlást, hogy a' kisebb székesvárosok' lakosai között az udvarok' formái könnyebben utánaztatván, így a' népszorgalomnak nem igen kedvező, 's előkelő hivalkodást ápoló feszes tón is jobban lábra kaphat. Lehet ezt valóban észrevenni más illy helyeken is. p. o. *Cuszel*, *Strelitz*, *Desszau*, *Bernburg*, *Cöthen*, *Weimar*, *Rudolstadt*, *Schleiz*, *Gotha*, 's a' t. városokban. Kivételt tesz ugyan, pedig nevezetesen, *Braunschweig*; melly az alsó szászroni helföldnek, sőt Lipcse, 's már most Naumburg után is, legelevenebb vásárhelye.

Az ország' pénze Hannoverában veretik a' lipcsei; vagy is 12 talléros láb szerint, melly 18 forintos lábnak is neveztetik, 's most mint 20 forintos láb van forgásban. Ezután jön a' porosz Courant, melly 21:20; a' hollandus forint 13 pengő pénzi, vagy is szász garasra van határozva. *) Azonban a' posta mind evvel nem gondol, mert ő csupán szász, vagy a' mi conventió's tallérainkat veszi el, 's a' többit csak a' közönség' vesztes-

*) 1834-dikben a' porosz pénzláb fogadtatott el.

ségével; mint ezt én is tapasztaltam. Különös neveztű pénznem a' *Mattier*, Hannoverán kívül, csak Braunschweigban kelendő, megegyező 4 fill. vagy $\frac{1}{2}$ máriagarassal; melly ugyan ezen két statusban veretik, de már mint conventiós pénz, másutt is kelendő. Karácsony' hetében három nappal az innep előtt az ugy nevezett Christmark tartatik, valamint az egész protestans német földön. Bizonyosan hasonló ártatlan repeső örömt semmi más vásár nem éleszthet e' földön.

De annál különösebb szokás, hogy Husvétkor 's sz. Mihálykor a' szegények' eltakart képpel nagy körüljárást tartanak a' városban. Mit szégyenelnek? a' szegénységet? Az magában még nem szégyenhozó. Vagy irgalmat akarnak gerjeszteni? Ez előbb éledez, ha személyes tekintet is szólogatja az adakozó' szánakodását. — A' fákkal beültetett sáncz a' kir. mulató ház körül, a' kő- és Cleve-kapunál kellemes kilátással bir, a' *Deister*' elő-hegyei felé, a' Benter' irányában. A' Deisterhez délre *Lauenstein*; a' *hildesheimi*, 's délkeletnek a' *Harz* hegység, az ide 12 mértföld távolságu *Brockennel*. — Félórányira fekszik *Herrenhausen* kir. kéjlak, 1698-ki építmény. Benne találtnak Braunschweig' uralkodóinak arczképei. Jobbra a' narancsház 23 bronzé büszttel, mellyek között Nero jeles; — 's egy vizszökés, a' melly 1718-ban készült. A' Herrenhausen felé vivő uton még egy más kéjlak, *Montbrillant*.

Közönséges kertek: a' *tönneböhni*, az Egyed-: 's az *ochsenkopfi* a' főkapu előtt. Kirchrode falunál kir. vadaskert, 300 szelíd dámvaddal, nyitva a' közönség' számára. — Ide Pymont 14 órányira esik. Braunschweigba a' legrövidebb ut *Peine*-nek tart, mellyet

ugyan én, a' regényes szomszédságu Hildesheim² kedvéért elmellőzvé, *Lafferde* nek elkerültem.

Az Óváros² temetőjén, tőszomszédságában a' városnak, *Werlhof*² *) emléke, a' temetőnek alkalmasint közepében. Lábtója gömbölyü, ezen egyszerű prizma, mellynek egyik oldalán Aesculap² kigyóbotja, a' másodikon a' jelesítettnek büsztje, a' harmadikon egy koszorus lant. Alatt: Pavlo Gottl. Werlhof nat. D. 26 Mart. 1699. Mort. D. 26. Jul. 1767 — Amici P. 1783. — A' temető igen gazdag emlékkövekkel; fából készülteket alig látni. Kőfallal körül vagyon ugyan véve, de fákkal nem, ellenére sok más németországi társainak.

Itt gyakrabban találni az utszákon éneklő asszonyi népet, mint egyébült éjszaki Németországban, talán mivel ide könnyebben beeresztetnek, vagy hogy, mivel a' benszülöttek nem olly énekjelek. Mint egyéb német tájon 's nálunk is, többnyire Csehek, az éjszaknak ezen vándor hangmivészei.

Láttam az alkirálynak mintegy 12 esztendő's leánykáját, *Augusta* hercegi magzatot. Nevelőnéjével kocsikázott kisdéd hintón, aprózó gyors lépésű szamaraktól vonatva. Ritkán tapasztal e' szegény megvetett állat illy szerencsét, ritkán méltattatik hasonló előkelő szolgálatra. Szokás itt sem lehet illy kocsikázás, két nap alatt senki által sem láttam ismételtetni. Azonban nem látszott senki is bámulni a' szembetünőséget. Ha Hannovera Angliától tanulta az illy közönbőséget, 's ha más izlési különbségek eránt is ennyire türelmes, nem bánhatja meg egybeköttetését Britanniával.

A' katonaság² formaruhája is, kivált a' gyalogságé, Angliára emlékezteti az idegent. Veres frakku, fekete

*) Ó tette a' chinahejat Németországban használhatóvá.

hajtókákkal; a' testőr huszártisztek setét kékek, aranyra, kalpaggal, mint a' braunschweigiak. A' gyalogság' házi köntöse fehér, veres hajtókával.

Póstások' formaruhája. Weseri Nienburg. Helységek. Tőzek.

Utamat Hannoverából Brémának postán folytattam. Kocsink gyorsnak neveztetett, mit azonban bé nem bizonyított sem posta-czédulám, sem tapasztalásom. Kora reggeltől késő estig tartott 12 mértföldnyi utunk, ám-
bár jó idején eljöttünk Hannoverából. Angol módra a' posta' cselédjei is veres forma ruhát viselnek ez országban, valamint a' gyalog katonaság. Conductorunkon hosszú veres köntös' kiáltó színe csupán egy derekáig érő fekete bársony gallér által mérsékeltetett, még e' mellett is furcsa szamieli rémes jelenetet képzelhet az andalgó előtt.

Hannoverán túl Bréma felé már szakadatlan a' síkság. Csupán *Küheli Neustadtnál* látszanak néhány kis dombok. Itt volt első lóváltásunk, ide nem messze kezdődik a' tőzekes lapály (*Zorimeer*). Déli nyugtatónknak, *weseri Nienburgnak* köre már látásunkat sem részesíté hegyekben. Utunk szakadatlan Hannovera királyságban ment, ennek főképen *Hoya's Diepholz* grófságaiban. Az utak Hannoverában elég jók, itt is macadami mód *) szerint újítatnak, mint közép német földön, de nem különös utászok (*Chausseewärter*) által,

*) Macadami mód abban áll, hogy az ut csinálásra való szer apróra öszvetüretik, minekelőtte utra hintetnek. Sok helyett a' kocsikerekek vagynak alája vettetre e' foglalatosságnak.

mint a' szász statusokban, Hesszen-Casszelben, 's főkép Prussziában. Azonban az utpénz is elég sűrűen szedetik, minden kis mértföldre. — Nienburgig még igen csinos helységek látszanak, majd esupa cseréppel fedettek. De azután már jönnek ócskább házakat mutató helységek, nádas fedelekkkel, nem olly csinos külsővel. Általában Hannoverában, kivált annak Bréma felé eső tartományokban a' földnép nem olly tehetős, mint a' szomszéd országokban, hol a' föld hasonló minéműségű. Ennek okai könnyen feltalálhatók, a' feudalismusnak sűrűbben létező maradványaiban. Eltávoztatásukat erősen reménylették az ezen esztendőre öszvehívott országgyűléstől. — A' házak' formái ismét szembetűnő saját-ságot mutatnak, melyet wesertájinak lehet nevezni. Szélesek 's magas fedelűek; kapujok nem mellékesleg, a' ház mellett nyilik, minthogy soha sem hajtottak, hanem a' homlokzat' közepén, olly formán, mint a' felső magyarországi fogadókhoz mellékelte úgy nevezett állásokon. Kik csak Olaszország' paradicsomi vidékein, vagy Helvetia' roppant Alpesein vélnek sokféleséget, 's a' természet' mulattató munkálkodásait csak illy tájakon keresik, a' Weser körül bizonyosan kétségbe esnének. Ritka táj leszen számokra untatóbb. Az egyszerű phlegma' lapos alakja nyomta jegyékét reá is, mint lakóira. Mind e' mellett nem sivatag pusztaság e' táj. Minden felé, ámbár eredetileg csak ingoványos lapály, mutatja az élet adó szorgalom' nyomait. Ha másutt nem talál földet mívelésre a' lakos, keres a' tőzektengerben; szigetként megvívja magának, kiszakasztatván azt a' pusztá rónaságból. Azért engem e' táj sem kinzott untatásával. Örültem az emberi szorgalom' találóságán, mellynél fogva ott is, hol vizenyős

alap a' lakosoktól izmos tagu erdőket megtagadott, — épen ott a' rest' föld' ügyes elszálítása által, ennek megszáritott hejából tüzelő szért tud kiteremteni. A' tőzek téglá-formára vágatik; üres helye azután 10 — 30 esztendeig hever; az alatt ismét új tőzeket termesztő. A' fejeér nem olly jó, mint a' barna. Nienburgon túl már Weser-hosszát mentünk a' bal parton; minekutána azon városnál e' folyamb' egy hidján ált kelénk. Uti társaink között emlékezni egy uti fővigyázóra, Brassumból, Bréma, 's Aurich között lakóra. Okos, mérséklett gondolkozásu ember. A' másik, egy casszeli színjátzó, heves mozdulatai által életnemiét igen kitünteti.

Késő estvé értünk be Brémába egy hideg esős, tavaszi estvén, 'Aprilis' közepén.

V.

Bréma.

Bréma' szorgalma. Dömpiacz. Épületei. Ólompincze. Weser' hidja. Vízmozgony. Városházi pincze. Normal évi bor. Akustika holt. Schütting. Szélmalmok. Ebédlés' ideje. Viselet. Groot. Draesecke. Olbers. Gesche, az étető. Hajókázás. Képzeménység' ereje.

Szépen használja e' város a' bécsi congressztól kimondott függetlenségét. Az egész weser-környéki köz szorgalom' középlete; főképen a' kereskedésben. Virágozva üzi ezt a' tengeren, felülmúlón minden más né-

met városokat, Hamburgot és Lübecket kivéve, 's evvel is versenezve.

Ugyan azon két fő kutfőből származik mind e' három város' jóléte, politikai 's természeti helyzetének kedvező neműségéből. Mind a' három független, mind a' három ugyan annyi nagy folyamnál fekszik, közel a' torkolathoz. Szorgalmi ajtaja mind a' három a' német földnek, két tengere, az éjszaki 's a' keleti felé. Lakosai az illy ajtók' őrei, 's sokosan használó birtokosai. Köztők Bréma a' második. Nagyobb részént az ő hajók szedik fel azon árukat, mellyek Weser' köréről tengerre szállítandók; viszont innét bátorkodnak, új rakodások után a' belvizi kis hajók, fellyebb hatni, szinte hannoverai *Mindenig* a' Weseren, a' melly hajókázhatóságát 's nevét a' hesszen földről jövő Fulda, 's a' thüringi erdőség szülte Verrának egyesülése által említett városnál nyeri. Esztendőnként mintegy 1100 hajó érkezik mostan kikötőjében. Bréma azonkívül Európában a' déli német kiköltözők' nagy részének számára utolsó gyűlpont. Itt gyülekeznek öszve a' más hont keresők, itt alakulnak egész hajói társaságok, osztogni a' több hétig tartó tengeri út' igen kétas viszontagságaiban, itt bucsuznak el örökre régi hazájoktól a' kiköltözők; itt szállnak hajókra, hogy eljuthassanak Amerikába, hol az életnek több jótékonyágát, nagyobb kényelműségét reménylik, hol a' nyughatlan elműek itthon vesztoglett lelki erejek' számára téresebb színhelyre számolnak; hol minden esetre még most az életnek tágasabb 's többnyire új, de szintugy felváltva derült vagy borus köre nyiland ki előttök. —

Én Brémába egy utitársammal, Aurichba igyekező jövődő házi nevelővel a' szép Hárs-udvarba száltam. A'

tágas dompiaczra (Domshof) néz e' csinds fogadó. E' tér is, valamint Hamburgban hasonló nevű testvére 's általjában az éjszaki német földi régi városoknak, mint p. o. Magdeburgnak, Hallenek, Casszel' régi szakaszának, Jenának, 's többeknek fő piaczei, tágas voltokat, úgy látszik, annak köszönik, hogy a' város' többi utszái' rövidségével tágultak ki. Majdnem mindenütt, hol illy szép a' főter; annál setétebb' 's szűkebbek a' többi utszák. Ugy látszik, ezen térek ugy támadtak, valamint tavak folyóvizek' elakadásából, a' hol t. i. ezek elkeskenyülván, minden felől elszorítatnak, ott kiöntenek, 's kerekas kiterülésökben lassanként állandók lesznek. Az utszák ottan a' folyók, piaczok a' tavak; az elkeskenyülés' okai 's történetei a' középkor' társas életében könnyen feltalálhatók. Mennél szűkebbek amazok; ezek annál tágasabbra területnek azon folyam körül, rendszerint nem több mint egy példányban.

Bréma közvetetlen a' Wesernél fekszik. Nagyobb szakasza az Óváros a' jobb, kisebb az Újváros, a' bal parton. A' kettő között huzódik a' Werder *) 's a' sétálásra fordított földbástyákon kívül még egy külváros. Vagyon benne 5850 ház, 38,000 lakossal; tehát, a' nagy házakat tekintve nem igen népes **) Közöttök 14,000 Reform. 's 1000 Zsidó. Különös sajáttságot mutatnak a' régibb épületek, mellyeknek, mint Hannoverában, tűzfalaik az utszának vagynak fordulva, nem annyira ugyan, mint felső Szászshonban, a' házfedélből kinyuló apró tűzfalazattal (Giebeldach) 's egyszerűbbek, mint Hannove-

*) Megfelel a' mi folyóvizi közünknek. Igy vagyon Werder Magdeburgban, Friedrichswerder Berlinben, Billwerder Hamburgnál. Az alföldi németnél Würde.

**) Bécsben 300,000 ember lakik 7467 házban.

verában. A' dompiacz körül van véve magas diszes épületekkel; egyetlen volna a' városban felényire kisebb kiterjedéssel is. A' néki nevezet adó dom által délre záratik be. Ez Németország' legroppantabb, 's alkalmassint leghosszabb templomainak egyike. Cathedrálja volt a' hajdan olly hatalmas brémai érsekségnek; 600] esztendő, 297 láb hosszú, 124 széles, 's 105 magasságu, tehát 29-el magasabb a' bécsi sz. István' templománál. Kár, hogy hajdani két óriás tornyai közül csak az egyik 's az is csónka állapotban áll még. Általában ezen tájakon ledült régi tornyok helyett épen a' legroppant templomokon újak nem igen készülnek; ilyeneket a' hamburgi mihályon, 's a' berlini friedrichswerderin láttam csak, mind a' mellett, hogy különös tisztelet' jelei Prussziában is sokak előtt az illy tornyok, 's é' szerint a' templomok' igazi részeinek tekintetnek, legyenek bármi elhagyott állapotban. Míg másutt csupán tornyokkal, de nem mint régenten, erősségek' falain hanem külön válva egész tájakat erősít meg egy új tálmány szerint a' vitézlő nép, különös, hogy legújabbban Prussziában sokan felemelék szavokat azon javalat ellen; melly szerint a' templom tornyokat telegraph-álláspontoknak használni lehetne. Pedig itt elég torony vagyon, mellyben harang sincs, 's inkább embereket, mint harangokat kebelezők. Vagynak ott sok apró tornyok, magánosok' épületein.

Régi rajzolatja a' brémai domnak a' városház' pitvarában lógg, mellynek alatta a' bemenetelnél igen bő gyűjteményű képvásár. Föld alatti boltjai között nevezetes az *ólopincze*, nem ugyan olly kegyetlen czélból, mint egykor a' velencei ónfedelezetek, így nevezve; hanem mivel azon ón, mellyel a' dom' fedele egykor fed-

ve volt, itt öntetett, 's azolta kétség kívül, semmi más készítvény' műhelyéül nem szolgált. Ebben látni ez előtt 200 esztendővel elholtak' megaszott földi maradványát, természeti mumiákat; még képvonalalaikat is megesmerni véli rajtok sok néző. Ehhez azonban a' mint tapasztaltam, még is kell egy kis képzelet. Azonban a' bécsi egyiptomi gyűjteménynek kitakart mumimáin, valamint a' Harzban, Herzbergnél találtatott, most a' göttingai muzeumban, 's egy Trencsin vármegyei sirboltban, a' zayugróczy óvárban látható testeken kívül illy régi holt testet keveset láttam még. Ezen mumia-eredet azon egyszerű okból származható, hogy a' boltozatban száraz szélhuzam uralkodik, 's még alkalmasint azért, mint-hogy az épületet alkotó kövek nem szívnak magokba nedvességet. A' mumiák egykor így neveztettek: egy angol őrnagy, itteni lakos 100 esztendőől fogva; egy tanuló, a' ki párviadalban vesztette el életét; egy svéd general, segédével, halálban is egymás' körében; mindketten a' 30 esztendős háboruban estek el; egy angol grófné, Stanhope asszony, ábrázatján rosz sebbel, 's még is rothadatlan állapotban. Közöttök a' legrégibb egy ács volt, ki a' templom' tetejéről leesve végezte életét. A' rajtok még észrevehető képvonatok, úgy gondolom, inkább a' kaponya-alkotástól vagynak, mintsem a' mi lélektükrünknek, az arcznak finom és sokat jelentő, de élettől együtt, vagy földi sátorunk' romlásával szinte olly hamar eltűnő jegyekeitől. Illyen mumiák vagynak még a' berlini Mária-, a' quedlinburgi templomban, 's hazánkban Lőcsén, a' mint hallom. — Az oltár' felületje szépen öszvefont fürtös szőlővesszőkből áll. Maga az oltár, valamint a' braunschweigi, a' templom'

belsejének egyéb részeinél jóval emeltebb helyen alkotott.

Vagyának Brémában még több más szép új épületek is, kivált az éjszaki földbástya körül, a' játékszin felé, több mint alsó Szászhon' minden belföldi városaiban.

Szép a' Wesernek kövel kirakott hidja. Résztént hajókon áll, tizenegyen, résztént kőboltozaton nyugszik. E' hajók malinoknak is használtatnak. Csak a' szélsőbb iverk vagynak kőből mind a' két parton. A' hid többnyire terítve vagyon zsákokkal, a' mellyek kötelek' segedelmével létrákon eresztetnek a' hidnál lévő uszó malinokba. Itt vagyon a' látást érdemlő *vizmozgony*, melly az egész várost eltartja vízzel. Egy ötven lábnyi átmérőjű nagy kerék hajtatik a' víz által, ez annak mindkét oldalán félszaku irányzatban reá függesztett csebrekbe merítetik, 's felül egy bassinba öntetik, mellyből a' víz fő csőbe omlik, ebből azután a' mellékcsőbe szivárgó. A' szüntelen ható erős nyomás felülről a' városnak legtávolabb részeibe eljuttatja a' vizet. Tengelyének minden fordulása által 120 akó vizet emel a' kerék; ezen fordulatot minden órában 51-szer teszi, és így annyi idő alatt 6120 akó vizet önt a' bassinbe.

A' városházban tágas boltos folyosók. Alatta a' városházi pincze, 's ebben az 1624-ki *normal évből* bor. Meg nem fogható, miért jön elő ezen, a' visszahelyezési parancs által szült nevezet, ilyen birtoknál, mint a' bor, ha csak az ő befolyásának nem tulajdonítják azon zivataros indulatokat, mellyek azon időben Európát tűzbe lángba borították. Talán valami fontosabb, az akkori közönséges állapottal egybefüggő hagyomány' függeléke lehetett az e' féle szokás. E' pincze' nagy hordóit nem csak a' ritkaság' vadászai szemlélik, hanem az

ivó vendégek is láthatják, minthogy a' pincze egyszersmind bormérő ház is, különös, de tetszetősen vonzó szerkezéssel, mind azok' számára, kik éledeletet nem csak vágy' tárgyában, hanem környékzetben is keresnek. — Ugy szólván forrásból vendégtetetik meg itt a' látogató. Olly formán, mint a' ferdőházakban, egyenközüen a' nagy hordókkal egy hosszú sor kis cellák készíttetek, úgy hogy ezen pinczét méltán lehet megkülönböztetve kateksochen, — *cellare*-nek nevezni. Mindenikbe 3 — 4 vendég beleülhet. In dulci júbilo lehet itt felejtgetni az élet' gondjait, hörpentgetve a' valóban válogatott nectárból, mint p. o. igen jóféle 's a' mellett olcsó rüdesheimiből. A' cellák' ajtókaí tetszés szerint bététetnek, vagy nyitva hagyatnak, 's ugyan azon osztály' vendégei más szomszédságtól nem igen környékeztetnek, mint ott kün a' tisztos hordóktól. Különös osztály a' rózsapincze; ebben tartatnak a' legrégibb borok, melyek még a' francia zsarlók előtt is mentesek maradának. Hogyan? úgy mondják, erős tizedelés' önkéntes áldozása által. Különös valóban, hogy azok, kik másutt az érdekes régiségeket többnyire szabad prédának nézték, épen ezen olly elevenen vonzó régiségeket nem bántották. — Egy mellékosztályban vagyon az *acustica* bolt. Bámulva hallottam szavamat ezen dyonisiusi föllel vetélkedő rejtekben, melly egyéberánt itt nem igen lehet helyén; mert úgy gondolom Bacchus' vidám vendégeinek beszédjei, ha szerencsétlétve lebbennek is le ollykor a' beszélő ajakán, a' kireppentésben semmi nehézségen ált nem mennek, 's nem térnek vészhozó dörgésként vissza e' szabad városban. Itt inkább olly hallgató boltra lenne szükség, hol a' szomszéd osztályokban ollykor szerfeletti bőséggel kiömlő beszédi

chaoszokat lehetne szűrni, 's belőlők csak azt érthetővé tenni, mit józan állapot se hijában repítene ki szánkron. A' nevezetes hallás ugy eszközöltetik, hogy egyikünk az ajtóhoz közel eső szegletbe áll, másik a' félszakosan átaelleni szegletbe, melly egy oszlop 's a' fal által képeztetik. Érintsük így szánkat a' falhoz, susogjunk még olly csendesesen, a' másik meghallja, 's a' láthatatlan jelü hiradást szinte olly különös póstával visszaküldi, míg a' középén, a' közlekedőkhez közelebb állók semmit sem értenek a' susogásból. Valóban, hogy ha az illy lappangó hangterjedést tetemesebb messzeségekre lehetne alkalmazni, nevezetes gyarapodással bővülne a' hangtudomány, 's a' hang' gyorsasága megszegyeníthetné a' vad chølera' mesés ugrásait. Minő repeső örömmel szolgálna sok érzékeny lelkeknek, hogy ha illy hangterjesztő boltozatokat mozoghatókká lehetne tenni, 's a' tér, vagy más alkalmatlan közbejövők által elválasztottak' gondolatjait illy sublimált hidverés által egyesíteni; Psyche' szárnyait a' test' ólomzatából szabad kény szerint oldozgatni! Minő szép volna hangokat is, valamint az irás' jegyeit küldözgetés' tárgyaivá tenni! Bizonyos, hogy lelket önthetnének az annyiszor holtaknak panaszlott betükbe. Mi kár azért, hogy hangokat fagyfalás által gyűjthetés csak báró Demanx' póstási kürtjének lehetséges! Én csudálom, hogy a' rejtélyes helyek' buvárai eddig nem hatottak be mélyebben kémleleteikkel az *Acusticába*. Mind ezen játszi javalatoktól is félre nézve, közönséges épületek' számára igen sokat nyerő találmány volna illy természetes hangöszreszedés' módjának szabály szerinti kitalálása. Nem lenne sok játékszin, mint p. o. Pesten, olly telhetetlen a' hangnyelésben, melly a' színjátások' erőltetett kiabálásainak, csak an-

nál tágosabb sirja gyanánt szokott szolgálni, a' hallgatóságnak annál érezhetőbb rövidségével.

A' városház előtt áll a' *Rolandszobor*, nem mint Halleben 's Halberstadtban, a' falba vágva, hanem szabadon. Sok helyen' tiszteltetett ezen középkori Hercules' emlékezete. — Ugyan ott vagyon a' *Schütting*, hol a' kereskedőség' idősbjei öszvegyülekeznek. Nincs talán a' magános ügyekre nézve olly csendes gyűlés, melly még is gyakran olly sok ezerek' java 's jajja eránti értekezésre adhatna alkalmat, mint az illy börzei öszvegyöretelek. Zavartalan ott a' csend, hol számvetés, a' legcsendesb tudomány a' vitatások' alapja, hol az érdekek, olly elhatározott 's olly világos anyagi módon érik czéljokat; hol általjában csendes számítások a' fő eszközök, nem hangok, mint egyéb gyülekezetekben.

A' játékszin kitetsző helyen, az éjszaki földbástyán épült, 's szabadon áll. Kicsiny, de csinos. Rajta ezen homlokirás: „Interponite gaudia curis.“ Benne két rangu páholyok, egymástól csak alant, az ülés' magasságáig vagynak elválasztva, valamint Hamburgban, *) 's ez által a' benne ülők' kilátása tágul, valamint a' legeleszni szerető szemeknek az álnézés könnyebbül.

A' bastionok, mint Hamburgban, még megvagynak, de a' földbástyákkal együtt szép park' zöld bársonya alá simultak. Kellemes sétálás esik rajtok. Némellyiken vagyon szélmalom is. Ezen donquixotti óriások különös módon elevenítik a' tájat, éjszaki Németországban délfele szinte Hesszenig, 's a' thüringi erdőségig mindenütt, uton utfélen. Ezen széllél élő mozgonyok mélyebb magányban, 's tisztess komolyságban keresik fel

*) Münchenben 's több némethoni társaikban.

élelmöket, mint számos, ugyan széllel bélelt, de beszélő, 's élő automatok, a' nagy városok' utszáin. Már Bréma körül, valamint egész keleti Frieslandban, hollandi módra vagynak építve, nagyobbak 's gömbölyűbék a' közönségeseknél, felfordított harang-formára. Alatt rendszerint tömérdekek, nem mint amazok, üregesen egy állásra téve, hanem mint a' brémai esplanadon, egész lakóházakra emeltetve. Mindig gyűjtik a' szelet, mint a' vitorlák, csak hogy véle el nem repülnek, hanem képtelen hosszúságu tollas kerekeik között a' nyert táplálékot szinte olly könnyen odább eresztik, valamint a' könyelmű az oktatást, — vagy mint az ősz idő a' föld' zivataros változásait.

Az ebédlés már angol szokás szerint délután két óra tájban tartatik, 's csak a' fogadókban valamivel előbb. Hamburgban még később. De az étel-ital is már bővebb, mint felső Szászthonban, 's a' vékony Butter-hämmchen, vagy borjuhus szeletkéek helyett angol módra készült roast-beef, 's több fogásokból álló az ebéd. Az emberek is izmosabbak, de más felől a' hollandi phlegmához már erősen közelítnék.

Különös viseletök vagyon a' közsorsu polgárnéknak. Fekete bársony dolmánykát viselnek, a' mellynek igen széles galléra igazi sipkaként, mint a' kéményseprőknél, a' főt egészen befedi, 's lefügg derékig, a' hol fekete csipkéekkel végződik. Szomorú alakot ad vivőjöknek, de nem annyira az idegen' szemeiben, ki rövid idő alatt sok földet bejár, ki a' nagy életet az utazásban e' részről is mulattató, 's nevezetes sokféleségü játékszinnek nézi.

Különös pénznem a' brémai *Groot*, mind alakjára mind kelendőségére nézve igazi *Spiessbürger*, mert Bré-

ma' falait érték-vesztés nélkül el nem hagyhatja. 72 megy egy porosz tallérre. Apró 's többnyire legalább százados koru, ezen felirással: „moneta Reipublicae Bremensis.“ Ha tekintjük illy parányi voltát, annyira, hogy kézbe vevésekor különös érzékről kell gondoskodnunk, miképen hozzá juthassunk; 's tekintvén a' nehéz pénzlábot, melly illy nagy kereskedő helyeken 's Brémában is uralkodván, a' pénz' becsét lenyomja, 's más felől a' portékák' árát felviszi; akkor valóban igen alkalmatlan pénznem. Hozzá járul, hogy rajta kívül nagyobb pénz-darab kevés van egyéb, mint louis d'orok, (lajosaranyok) ugy annyira, hogy mint p. o. a' játékszin' cassájánál, a' hól ugy sincs unalmasabb foglalatosság, mint a' pénzolvasás, 30 — 40-nek leszámhlálásaig majdnem elfelejtjük, mi célra fordítandók. Vagyon ugyan dupla is, de kevés. A' fogadókban is csak louis d'orokban számolnak. 'S már Brémán túl az első állapodáson vesztességgel kelnek el. Egy illy virágzó kereskedési városban nem gyanítna senki is illy krähwinkl-be illő pénzlábot.

A' nyugotti végső bastion a' Weserre szép kilátást mutat, magas partról. Itt küldenek a' brémaiak utólján néma bucsut hajón elutazó atyjokfiaik' 's esmerőseiknek. Illy vonszó jelenetnek voltam tanuja, arra sétálásom közben. Hányszor lehetett már az itt kiosztott néma bucsu utolsó is ez életben! A' ki itt elsietni látja kedveseit, az jobb ha nem is reményl viszontlátást! Könnyen elviszen, de vajmi nehezen ad vissza a' tenger!

Két nevezetes férjfiuval esmerkedtem Brémában: dr. *Draesecke* *) és *Olbers* urakkal. Amaz köz hírénel fogva

*) Lelkész az Ansgarins templomnál, de majdan brémai látogatásom után néhány hónappal Magdeburgba hiva-

Némethon legjelesebb egyházi szónokai közé tartozik. Mint majdnem minden közkedvességű szónok, ő is már első tekintetre vonzó népszerűséget mutat magaviseletében. Nyájas közlékenysége, részvevő kérdezősködése, mellyel a' messzehoni idegent fogadta, mindjárt első pillanatban nagy lekötelezés' érzését támasztá bennem érant. Méltán köz tisztelet' tárgya mindenütt, hol ő esmeretes. Csak azt sajnálom, hogy bővebben személyével esmerkednem az idő' szűk határa miatt nem leve lehetséges. Sajnálom főképen, hogy éppen jeles hírét szerző tulajdonságáról nem győződhettem meg személyesen, hogy a' szent széken nem láthattam. Különösen lekötelezett azon szinte meglepő szíves részvét által, mellyel nem csak brémai mulatásomról, hanem egész utam' céljáról, sőt személyes viszonyaimról is tudakozódott. Értvén, hogy utamat Hamburgnak irányzom, önként minden felszólítás nélkül ajánló levélkéekkel látott el, 's néki a' tisztes férjfiunak köszönhetém nem sokára, hogy Némethon' első kereskedő városát ezen egész utamban legvilágosabban megismerhettem, hogy ottan sok jóakarókra tehetvén szert, ezeket alsó szászroni utazásom' célja' legjelesebb segédeinek tekinthetem.

Olbers a' város' egyik tanácsnoka, mint jeles csillagvizsgáló esmeretes a' tudós Europa előtt, különösen az által, hogy *Pallas* 's *Vesta* planetákat 1802, 's 1807-d. esztendőkbén felfedezte. Vidám tisztes tekintetű, nyájas öreg, ámbár nem olly szíves készségű, mint *Draesecke*. Azonban kettősen tisztessé teszi magát a' tudomány' igaz kedvelői előtt az által, hogy minden hivatali lekötelezés nélkül csupa nemes kedvtelésből üzi a' csil-

tott meg, 's egyszersmind porosz-szász tartományi püspöknek neveztetett ki.

lagászatot, földi munkakörünknek ezen legfelsőbb zenithét. Élénksége 's piros arcza még nem árulnak el 68 esztendő's korát. Van különös observatoriuma tulajdon házában.

Épen ott létemkor hirdettétett ki a' halálos ítélet egy álnok étetőre, *Gesche Margitra*. Minekutána számos atyjafiait, szülőit, esmerőseit, ártatlan gyermekeit, több mint 16 személyt, több éven ált lassanként gonosz indulatjának áldozatjává tett, végre csak ugyan megsújtatott a' büntető igazság' boszuló karja által. Álnok képmutatásával annyira tudta ámítani a' világot, hogy nem csak gyanu alá nem esett, hanem mint Isten' látogatásának szánakozásra méltó tárgya, mint megfoghatlan végzés által szenvedő kegyes asszony, mindenek által úgy nézetett. Olly sűrű könnyeket hullatott minden áldozatja' esésekor, olly kegyes busongás' vonszóbája alá tudta setétíteni siránkozó arczát, hogy annyi idő' lefolyta alatt, minden kora hozzátartozóinak olly szembehetűnő hirtelenséggel kimulasa sem tudott senkiben is gyanut gerjeszteni eránta. Gonoszságait már ifju korától fogva üzte, az élet' minden körülményeiben, ritka szépsége' virágzásától fogva, kellemeinek utolsó tünéséig. Nem tudhatni valóban, mit bámuljon rajta erősebben utálatunk; azt-e, hogy olly szép külsőnek, olly bizodalmat élesztő magaviseletnek alatta lappanghatott illy hallatlan gonosz indulat; vagy azt, hogy tudta a' természet e' példányban annyira szétválasztani egymástól a' bölcselkedők szerint örök testvéri karokkal egybefonódott szépet 's jót. Mennél kevesebbé szolgál becsületekre Bréma' lélekismérőinek 's orvosi rendje' fő gyakorlóinak ezen asszony' életfolyama, annál fontosb feladás fog maradni a' Psychologianak az ő olly eles el-

lenzékekből olly csudálatosan összevegyült caractere. Minden esetre kétkedésbe hozhatja a' lélekvizsgálót sok tudományos resultatum eránt, nyomozásai' szövevényes pályáján. Csudálkozni lehet végre azon érdemetlen kímélésen, mellyel eránta a' felsőség viseltetett. Csak befogatása után egy darabig vala a' közönségnek látható, 's aztán megítéltetése után sem. Vesztése előtt két nappal hagytam csak el Brémát, 's még sem tétetett ki a' siralomházba. 'S miért? Minthogy sokan a' látogatók közül szemére hányták gonoszságait. Nem hagyhatom helybe e' kímélést, kivált minekutána gonoszságai bévalának bizonyítva. Az illy szemrehányás lett volna számára igaz büntetés, erősebb mintsem a' halál, mellyel lakolt; minekutána annyiszori tapasztalás bizonyítja, hogy ritkán törődik sokat halállal azon gonosz, ki azt annyiszor osztogatni nem irtózott. Hadd tudassa ítéletét a' vétessel azon forum is, mellynek a' birák is tulajdonképen csak képviselői, törvények által reájok ruházott hatalomnál fogva. De így inkább szánakozás' tárgyának fog mind maga-, mind mások előtt látszani.

Nem fogja reménylem, olvasóimat untatni, ha ide iktatandok egy helybeli tudósítást e' gonosz asszony' utolsó pillanatairól.

„Aprilis' 21-kén 1831 végeztetett ki Brémában *Gesche* vagy is *Gottfried* Margit az étető, több mint három esztendőtlől fogva köz utálat' tárgya. Palloscsapás ejtett véget egy emberi alakban testesült lénynek, ki nek ördögi oselekedetei, angyali arczával, több mint 15 évtől fogva örök viszályban voltak. Tizenhatra megy azoknak száma, kiket ő több esztendők' sorában méreggel megétegetett; közöttök szüléi, testvérei, két férje 's gyermekei. A' vesztés a' dom' téréen ment végbe. Az

erre nyíló ablakok tizenöt tallérért béreltettek ki. Igen érdemessé tette magát a' bűnös' lelkének idvességére nézve dr. Draeseke. Azonban nem volt e' töredelme is csupa tettetés? Még is azon vallásos bényomások, melyek e' jeles lelkész' törekedése által szereztettek a' bűnösnél, lelke' javára, olly világosan mutatkoztak, hogy annak vég kíséretét a' vesztőhelyre nem fogadta el; minthogy a' vallás' vigasztalása által megerősülván, elég erősnek tartotta magát feléje menni a' rémítő végzésnek. Azonban a' vesztőhelyre érkezvén, alig volt képes a' fekete szalagokkal megrakott feje' halottas ingbe öltözött bűnös, a' kocsi'ról leszálni. A' rendőrségi szolgák által kellett gyámolítatnia. Így vezetett a' criminalis biró elébe, hol ismét elolvastatott előtte mind a' fő-, mind a' fellyebb viteli törvényszékek' végzése. Eleinte állva látszatott halálos ítéletét meghallani akarni, de majdan elhagyá ereje, 's kénytelen volt a' számára szánt deresen letelepedni. Ekkor dr. Droste, tanácsnok, rövid summában újra felszámolta előtte gonoszságait, pálczá' tört felette, 's áltadá a' bakónak. Most oda nyújtotta elaszott kezét bucsuvétül e' világból, mindenik birájának. Végre még egy ital bor által erősített, 's rendőrök által a' vesztőhelyre vezetvén, itt a' bakótól átvétetett. Ezt a' halálos csapás' gyors végrehajtására kérvén, szemei békóttettek. Alig hogy nyaka kitakartatott, egy csapás elválasztotta fejét testétől. Zajos kiáltásra riadott most a' sokaság, egy illy nagy vétkesnek semmivé tétele miatt-e, vagy minthogy a' végrehajtás olly ügyesen intéztetett, nem akarjuk meghatározni. Felmutattatván minden felé a' fej, bététetett a' holttest a' bakó' talyigáján lévő koporsóba, melly fűrészpórral volt megtöltve. (Miért? nem tudom). 's így

előlegesen újabb rendelkezésekig a' fogházba visszavitet-
vén, dragonyosok' kísérete alatt majdan a' kórházba
szállítatott, bonczolás végett. 35 ezerre számítatott az
összvecsődült sokaság. Feje az új muzeumban borszesz-
be tétetett."

42 esztendő oltá ez volt Brémában az első kivégez-
tetés. (Elég ritkaság, ugyan hogy bujhatott egyszerre
illy-veszett juh e' jól elrendelt akolba?) —

A' franczia járom alatt Bréma is sokat szenvedett.
Satrapája, a' rovigoi herczeg több ártatlan polgárt löve-
tett agyon.

Hamburg és Bréma között azugy nevezett *Watten-
fahrt* vagyon divatban a' *Beurth* hajók által, ezek
30 — 40 ugy nevezett terhet elbirnak, melly Brémában
40 mázsát, 4000 német, 3562 bécsi fontot, Hamburg-
ban ellenben 3459 vagy 4324 bécsi fontot tesz. A' na-
gyobb tengeri hajók csak az oldenburgi *Braake*, a' kiseb-
bek a' városhoz tartozó *Vegesack* kikötőig mehetnek, a'
hol kirakodnak (*Wo sie ihre Waaren löfchen*). 's az árukat
15 — 25 terhü hajókban Brémába szállítják. De vitor-
lakkal ezek is birnak, szintugy, mint minden tengeri
hajók. Arboczaik aprók. *) Gőzhajók minden nap men-
nek *Vegesack*, 's *Braake*be. Sétálások vagynak *Ober-
neulandba* 's *Lilienthal* ferdőbe. Általjában Bréma' kör-
nyéke, ámbár az egyalaku tengernél nem igen kitünőbb
föld, nincs kellem nélkül. Kivéve néhány a' város kö-
rül fekvő falukat, hol a' szántás-vetés főzelék termés-
téssé változott, minden földmívelő ó német szokás sze-

*) Már most (1836-ban) tulajdon kikötőjében állíthatja meg
Bréma minden hajóit. Oldenburgtól vásárolt egyet, az
ugy nevezett *Bromerhafent*.

rint rétjein, 's földjein lakik. Igaz, hogy ez által a' templomok - 's iskolákhoz messze esnek. Schonenben Svecziában is illy elszórt házcsoporthoz állnak a' faluk, valamint nálunk a' vendus Tótok' lakjai, 's felső Nyírtában az ugy nevezett irtásokra telepedők, csak azon indító oki különbséggel, hogy ezek a' föld' mostohasága által kényszerítetnek helységeknek illy szétszórására, minthogy telkeik messze kiterjedők és soványak lévén, szakadatlanabb vigyázatot 's ápolást kívánnak. — Az illy elszigetelt hajlékokban a' patriarchai életmód is jobban fenmaradott.

Félre esik, de a' maga nemében kellemetes saját-sággal bír; a' *Blockland*, minden felől árkokkal 's hajókázható csatornákkal öszvemetélt vidék. Földje minden tavasszal 's ősszel a' rajta elfutó viz által megöntetik. Majd minden lakhelyeknél vagynak 50 — 100 láb mélységű tavak vagyis *Brauke*-k, mellyek a' vizmosás által támadtak. A' füvet gyakran vízben kell kaszálni, 's a' töltéseken szárogatni.

Délután 5 óra tájban hagytuk el Brémát hannoverai póstán, szabad városokban megengedett szabad válásztás szerint. Mert találtnak ezekben még thurn és taxi-si 's porosz pósthivatalok is.

Estvélink Rothenburgban tartatott. Idáig majd mindenütt magas töltésen ment utunk; felette lapályos lehet e' táj. Nem látásával sokat nem veszthettünk. Hajnallott, mire *Tostedt*-be értünk, már az elhíresztelt lüneburgi kopárságon járván. Itt azonban dombos, 's bokros is, 's épen nem olly pusztá, mint az orosz steppék.

Sok szárazföldiek, kik Németország' szabad városait még azelőtt soha sem látták, azoknak fekvése eránt megcsalatoznak. Minthogy ezen városok az egész né-

met földön legvirágzóbb tengeri kereskedést üznek, még a' parti város-társaiknál is erősebbet, tapasztalás nélkül könnyű ezen véleményben megerősödni. A' földképek ugyan elég távol a' parttól jelelik fel ezen városok' neveit, de illy távolság igen részleges földképek nélkül nem annyira szembetűnő, hogy a' tenger habjait ezen városoktól képzeletben is messze eltávoztatni tudnók. 'S a' képzelet már 10 — 30 órányi messzeségnél sokkal tetemesebb közöket egybe tudott vegyíteni, igen is szétvonni, vagy szerfelett öszveszorítani. Földi akadályoktól minden emberi törekvésnél kevesebbé érintetvén, az ezektől emelt korlátokat sem esméri. Én is, midőn Brémát elértem, de még az éjszaki tengerhez 30 órányi messzeségre maradtam, feszített ujság kívánástól ingerelve, valahára a' tengert megláthatni; már a' hullámok' robaját véltem hallani, 's a' nedves, köd nehezítette tengeri levegőt beszívni. Sőt illy gyermekesen önző a' kíváncsi képzelet, a' széles tőzektéereket néhány pillanatra szívesen elboríttatni volna tenger' árjaival, csak hogy láthassam a' hatalmas elemét. Az időjárás is látszott engem ezen kívánattól valószínű észrevételben megerősíteni, midőn épen akkor, az évszaknak főkép itten kitűnő minéműsége szerint, az időjárás különösen változó vala, 's futó nyulánk felyhőtömegeket komor árnyék-vegyülettel el-elsetétítve, majd ide 's tova üzött, majd rohanó tolakodással egymásra tornyozott a' szeszélyes tavaszi szélvész. Rövid idő alatt bő változatokkal ismételtetve közel létező origináljának előpostájául látszott, e' felyhőtellyes légkör, mint egy temérdek árnyékjáték, sokat jelentő kárpitnál, még ugyan a' jelenet' tárgyait elfedve, de a' színhelytől még alig egy köz által elválasztva. Igaz ugyan, a' mozgásba jött temérdek tömegek' beha-

tása a' színhelyen túl is gyakran nagy téerekre ki szok terjedni, — képzeljük távolabb szomszédságát is egy holtakkal, sebessékkal, halállal 's halált hozókkal, futókkal 's üldözőkkel tölt irtóztató csatahelynek; — képzeljük Niagarának, Nilusnak, Rénusnak mély eséseit, 's az esés okozta képtelen robajt órányi messzeségeken; képzeljük a' fagyos éjszak' leple alatt a' szelíd éjszaki Aurorától elevenített tájakat, lakosaikkal, sokféle csudálatos természeti tüneményeikkel; — képzeljük a' magában csekély jelenetű, még is olly sok milliót, sőt egész időkort iszonyodással eltöltő nap- 's holdfogyatkozásokat. Igaz az szinte, hogy világtengereinkre is annyi ezer mértföldről béhat földünk' szolgatársa, a' hold; igaz, hogy az egész száraz földre elszálhatnak egy tenger' csekély kiterjedésű gőzköréből támadott fellegek. Igaz, hogy legfellyebb csak mi bellyebb lakó földi lakosok vagyunk egészen mentek a' tengeri levegő' érezhető béhatásától; 's hogy ez óvott állapotot is egyedül a' szeleknek köszönhetjük, mellyek a' tengert szüntelen mozgatják, 's gőzkörét, ha mindenfelé kiterjedne is, a' kártékonyságtól meggátolják. De mi mind e' mellett erősen kiható erő' okát rendszerint közel lévőnek sejtjük, ha gyanítnók is, nagyobb távolságról ritkán vehetjük észre. Épen azért, hol tengeri levegőt ére-zünk, ott a' közeleten tengert is gyanítunk lenni. Illy csalatást tapasztaltam én Brémában, ámbar az is igaz, hogy ennek egy jókora része önkéntes volt, a' tengert meglátni kívánságból származó.

A' tengeri levegőnek partra kihatását illetőleg, bizonyos, hogy az mind embereknél, mind más fogékony tárgyaknál igen észrevehetőleg gyakorolja befolyását. Nem szükség említnem Angliának, Hollandiának, 's

mind azon parti tájaknak nedves légkörét, hol a' tartós sűrű ködszövet magát a' tenger' közel léte miatt mintegy örökkössé teszi a' levegőben, 's így annak úgy szólván csak higabb, 's repkedő függeléke. Nem bizonytalan, miért olly kedvélyűek illy földeken már természet által a' lakosok; midőn e' vastag fátyol a' látkört fényes nappal is olly gyakran elvakítja, 's a' világosságot természeti helyéről olly tartósan száműzi. Nem szükség említnem olly tájakat a' tenger körül általjában, melyek a' tenger' színe felett tetemesen fel nem emelkedtek, — a' honnan magyarázható, miért hogy egész alsó Szászthonban, sőt a' több balti partokon mindenütt a' nyár sokkal nedvesebb, mint a' ridegebb 's borealisabb, de hegyesebb 's sziklásabb Scandinaviában; vagy más földeken, hasonló szélesség alatt.

A' levegőnek ezen tulajdonsága Brémában is bizonyosan igen érezhető, főkép szembetűnővé tévén magát azon könnyűség által, melly szerint tökélyetes szelíd napfény után hirtelen szinte olly erős borulat támadhat, azon felyhők' terhesülése miatt, mellyek a' tengerből felszáló gőzökből erednek, 's a' szél által könnyen bellyebb hajtataknak. De épen ennél fogva még ne számoljunk itten a' tengernek tetemes közel létére. Mert azon fen említett három tengeri kereskedéssel biró városok nem csak 4, 15 's 30 órányira fekszenek a' tengerhez, hanem még egymás között is alkalmas kikötő által nem közösülhetnek. Csendes folyóvízi tükrökön sikamlanak ki ezen városok' látköréből a' szorgalom' sokféle mivével, 's még többféle reménnyel tölt hajók; szelíden, majdnem édesdeden ringatva, még alig képzelhetve, minő durva hányatás által fog majdan felváltatni ez édes ringatás, ott kün a' nagy vizeken. Illy hízalgőleg nyit-

ja meg kisdedeknek édes nyaláncság a' tanulás' komor pályáját. Igazi kikötőik, ha vagynak is, úgy szólván csak hullározva függnek velők öszve. Bréma Vegesack 's Braake; Hamburg Cuxhaven; Lübeck Travemünde által közösülnek tulajdonképen a' tengerrel; vitézlő seregeik' derekát, nagyobb hajóikat, — megfordított viszomban a' hadi seregekkel, elől kéntelenek lévén hagyni. Kivált Brémához az oda igyekező hajóknak fele sem jöhet egészen. Csak terheiket áltrakva szolgálhatnak Bréma' kereskedőinek. E' kéntelenséget a' folyók' csekély mélysége szüli. Szintugy a' Lübeckbe igyekező nagyobb hajók Travemündénél kéntelenek kikötni. Legnevezetesebb szolgálai által nem láttathatnak ezen neptuni kedveltek, megfordított viszomban Napkelet' uraival, kik szegényebb sorsu jobbágyaiknak láthatatlanok. Csak azért leve lehetséges, a' Weser' vizén Brémánál, valamint a' Travén Lübecknek holsteini kapujánál kőhidakat alkotni, mellyek; alacsony boltozataiknál fogva nagyobb hajókat az áltjárásnál nevezetesen gátolnának. Csupán Hamburgban látni a' nagy kereskedő hajókat is, közvetetlen a' városnál, az úgy nevezett *Niederbaum*-ban, erős arboczaikkal kitűnni, gyakran még kevés idővel azelőtt a' nyílt tenger' habjaival küszködött uszó alkotmányokat, jó be felé azon roppant siktól, hol a' hatalmas elem űzi minden földi erőnél hatalmasabb játékát. De hadi hajókat, 's általjában legnagyobb neműeket még itt sem láthatni az Elbe' torkolatját eltömő homok-torlás miatt. — A' weseri hajóknak arboczáik is legcsekélyebb magasságuk a' többiekéhez képest, minthogy itt a' hajósok, a' folyóviznek hajókat birható futásától fogva szüntelen alacsony partjai miatt, nem kéntelenek vitorláikat olly

magas helyzetből kifeszíteni, a' szükséges szélben részesítés végett. Magasabbak az elbei hajók' arboczaí, 's még ezeket is felülmulják az Odera' hajóin lévőek, hol ismét a' hajók felette keskenyek 's mindig magasán görbített ormánnyal bírnak, úgy, hogy amazokkal egybe-hasonlítva csak gályák, tengeri utakra igen alkalmatlanoknak látszók.

VI.

Hamburg.

Hamburg' arczképe. Szorgalma. Népségi ol-toványok. Élénksége. Droschkek. Hamburgiak' cosmopolitismusa. Haarburg. Innét Hamburg-ba jövés' első benyomásai.

Nem csak német testvérei között jeleskedik Hamburg' kereskedése, kitündöklök Európának igen sok jeles városai közül. Ez itt az egyetlen egy pont, annyi sok mértföldre kinyuló német 's némettel atyafias par-ton, melly azon hatalmas birodalomnak, széles keres-kedésével 's flottáival az egész föld' kerekességét körülhá-lózó Angliának vetélkedője mer valamennyire lenni. Fő kapuja egyszersmind continensünknek e' tájon, hol az új világot látott 's a' világtengeren meghányatott hajók leginkább bétékintenek, az onnan számunkra hozott kin-cseket kitálalják, 's helyottek ismét tőlünk a' német ügyesség' nivét, — 's ollykor elvétve az áldott magyar égally' mosolygása' harmatját, tokaji nektárunkat fel-

rakják. Ez talán az egyszerű külsőjű 's életmódu német földön az egyetlen egy pont, hol a' különféle nemzetek fiait látás által is meg lehet egymástól különböztetni, a' mennyiben az égally' 's életnemi sajátság emberen, kivált a' sok tájakon megfordulton még észrevehető; a' mennyiben a' rendszerint csak otthon, a' szűkebb házi körben támadó táj- 's népi individualitás illy sok felé jöttek- menteken némelly árnyéklati vonalban fenmaradhat. — Talán még Angliában is alig vágyon város, melly a' tengertől illy tetemes távolságban, ennek arányzatilag illy virágzást köszönhetne. A' minek nézhető a' felséges, a' nagy nemű, a' vad természeti szépségek szinpolczán déli Németország' számára Helvetia, 's benne a' természeti láthatár' meglepő kiterjedésére szabadtó *Rigi*; annak tekinthetjük Hamburgot a' szabályzott igyekezetű népszorgalom' honjában, éjszaki Németországban, sőt mint egy gazdag summás áltérzését az ebben üszvesen törekedő erőknél, üszveköttetve a' minden földi munkálódásoknak 's a' hely változtató könnyűségnek leghatalmasb emeltyűjével, a' tengeri közlekedéssel. A' délnek phantasia tölt szülöttje az ő szertartásainak ábrándozó fényképekkel párosított idealjaiban él, 's ez által a' földet gyakran elfelejti, elméjét könnyítve legelteti ennek tárgyain, futó részvevéssel, habár szükségein legvidámabb szeszélyeinek ellenére is sérthetlen keresztül nem bukkhat. Így kielégítheti Hamburg' látása a' szorgalmas Németet, még azokat is, kik a' földi szükségétől tüskézett, de annak kielégítésére gyakran olly tehetetlen emberiségnek váltságát csak a' népszorgalomnak közönséges kimivelésétől és tükélyesítésétől reménylik. Ide küldessenek mind azon magokkal tehetetlenek, azon lenge ábrándozók, a' kik

e' földön pályatért találni nem reménylenek, kik épen az által szorítják el magok előtt is e' világnak minden erőgyakorló tárgyait; megfognak győződni, hogy, adassék csak itt emberi léleknek dolog 's foglalatosság, nem fog magával meghasonlani, rendeltetése' pályáján; nem fog ezt 's a' nevelendő erőt céleránytalansággal ronesolva, ide's tova kalandozni.

Csak az tolakodott mindig kedvetlenül ön tudtom elébe, hogy mi, kedves magyar hazánk' fiai, ezen jelenetekben, a' világkereskedésben csak szemlélődéseink által vehetünk közvetetlen részt; hogy vitorlával vesződő, 's tengeri hullámok' veszélyes törekedéseit megbíró magyar hajós, habár olly kellemes jelenet¹ volna is, a' lehetőségre nézve, legalább e' tájakon csak ollyan repülő szekérbeli kocsishoz hasonlíthaték akaratom ellen is képzeletem által. *)

Vagynak ugyan még a' hamburgiak között is egyes példányok, kiket könnyen előképül lehet kitenni mutatványaiban más életmódnak, egészen különbözőnek azon nagy nemű népelettől, mellynél fogva ezen nagy kereskedő város' lakosai olly sok hasonló' nagyságu nagy városok' példajaként a' nagy világ formáit' mindenféle viszonaikba beoltották. De az illyenek Hamburgban már mind csak kivételek a' szabály alól. Annyiféle égally alól öszvetóduló idegenek között az egyes helybéli character' jegyékeinek hamar el kell veszni. Rövid idő alatt felveszik illy nagy társaságban az idegen nemű toldalékok, legyenek bár még olly számosak, az egésznek uralkodó külszinét. Cseppként bele vegyülnek az illy egyes idegen égallyi termékek az oceánként egy-

*) Ezen eszméletet is 1836-ban már örömetst módosítom.

más körül hullámzó, egymást minden pillanatban ezerféle surlódással érintő nagy társaságba. Illy jövevények nem sokára elragadtatnak akarattjuk ellen is azon társaság' uralkodó sajátságai által, melyekbe oltott gallyaknak kell őket néznünk új helyezésöknél fogva. Igen, ha nagyobb csoportonként telepednének le egyszerre, akkor könnyebb volna előbbi honjokból hozott sajátságuknak legalább egy darab időre fentartása, de számos indító okok mozgatják ekkor is az ő viszonyaikat, vegyítőbb öszveszövésre azon nagy társasággal, melynek tagjaivá levének. Mennyire öszvevegyültek a' Hugenot-tá' menckvői, alig 100 esztendő múlva, új honjok' néptömegével, Brandenburgban, 's más német tartományokban; mind a' mellett, hogy többnyire csoportonként, nem elszórva telepedének le, 's egész gyülekezeteket alkottak? Főkép hamar elvész az illy oltoványok' régi nyelve, hogy ha az új törzsöktől *tanulhatnak*, 's hogy ha sok új társasági szükség' késztetését érzik, kellemetesebb, 's lelki látkört nevelőt; még inkább, hogy ha ezen új helyzetben valami vallásos, vagy más ideát tárgyazó különzés miatt magokat a' környékkel, — mint Zsidók minden keresztény népek között, — ellenséges viszomba tenni nem kéntelenek. Különösen az életmód-
nak 's az ő tevősége' irányzatának hasonlósága igen könnyen öszveforraszt jövevényt honossal. Már a' perzsa kereskedők is kezdik felvenni Lipcsében az europai viseletet, 's hogy még felső köntöseik' napkeleti szabását eddig megtarták, arra talán hazájok eránti különös emlékezés, vagy csupán egy kis hiuság birhatja őket, minthogy kevés halandó vagyon, ki olykor ne szeretne mások' figyelmének tárgya lenni, kivált ha nem nagy munkájába kerül a' figyelem' gerjesztése. Kémlelet 's haszon-

lesés is bírnak sokakat, illy idegen külszin' felvevésére a' nagy világi közlekedésekben; minthogy a' hamis hej gyakran igaz becsü boritéknak tartatik, csak legyen alakja szokatlan. Így látni Pesten hazánkból talán soha el nem távozott Zsidókat, kik törökös öltözetben Adrianopol' 's Philippopolnak utánazott vagy hamisított rózsaillatjait uton út félen rá tolják a' vevőkre.

Máskor ismét a' tárgy' alakja enyészik el a' népek' vegyülő szokásaiban, de a' név fenmarad, olly foglatosságokra nézve, melyeket habár többé nem az eredeti munkások üznek is, de azoknak módjával megegyezőleg folytatnak. Így p. o. hazánkban *Schweizerei* vagy on sok helyett, habár a' helveta módon üzött major-tartásnak se gazdája se csélédjai Helvetiát soha nem látták. Szintugy éjszaki Németországban találunk ezen gazdaságnak nemétől ugyan, de nem üzése' módjától különböző *Holländereiket*, hollandi analogiára elintézett marhatartást, még Meklenburgban is, nem csak a' Weiser körül. A' mi nálunk *Schweizerei*, az ott a' *Holländerei*. Így a' thüringi erdőségben, Salzungen mellett, hol Meiningen' herczegének egy nagy majorjában, Gemmingen úr' elintézése szerint sváb mód üzetik a' gazdálkodás, még a' juhászoknak is a' tájtól különböző viseletök vagy on, — nem különben hazánk' Po'sony, Nyitra, vármegyéiben, minden urasági majorosoknak 's juhászoknak. Hát a' mi 's a' déli némethoni *Nürnbergerei* kereskedéseink még minő árukat hoznak Nürnbergből, e' jeles város' nevét viselvén? Semmit sem, sőt ugy hallom, már a' bécsiek küldenek Nürnbergbe illyeseket.

Egész csoport idegen oltoványok is összevegyülhetnek az új törzsök' gyümölcs hozó nedyeivel. Elfelejt-

tették nyelveket Berlinben a' számos cseh 's francia kiköltözöttek, kivált azok, kiknek nyelve az új hazában sem olly kelendő, sem olly esmeretes nem vala, úgy hogy Berlinben a' cseh templom még csak név szerint cseh. Szintugy' elfelejtik nyelveket Magdeburgban a' Francziák, Altonában a' portugall Zsidók, a' hollandi Mennoniták. 'S csak az különös, hogy fő jegyékei a' sajátságának elmulván, mellék- 's magában semmit sem jelentő jegyékek fenmaradhatnak, mintegy feloszolhatatlan salakjai a' vegyítés által praecipitált anyagnak. Így átszáltak a' középkor' barbarjainál a' római colosszus' eldöntőire az elhagyott honból átszállított tárgyakról vont szólási formák 's némelly mellékes szokások; míg sajátságuk' fő jegyéke, a' nyelv, rendszerint mindenütt felcserélteték az új honéval. Illyenek a' római világnak a' német birodalomra alkalmazott intézkedései; — így nálunk több társaival együtt azon szólásmód: eladó leány, — így azon egyetlen egy megmaradott tisztes al-longe paróka Nagy Britannia' parlamentjében, a' speaker-nek, a' szószólónak fején.

Az egyes jövevények pedig annál kevesebbé fognak idegenkedni az őket környékező új kör' fő tonjának felvevésétől, mennél inkább könnyíti ez őket új honjokban; annál készebben iparkodnak mind annak elmellőzésén, a' mi, habár az előbbi honban gyökeresült szokás szerint helyes vala, itt darabosságnak látszanék; 's új pályájokon a' nem értés, vagy a' különbözőség tévesztése miatt rendbontón, 's akadályt gördítón állhatna ki ellenök.

A' hamburgi utszákon uralkodó élénkség eléri mindenben a' bécsit, kivált a' kikötők körül; és ha Altona Hamburgtól olly különböző érdekekkel nem birna,

's véle összeborradhatna, úgy hogy az egymás mellett fekvő két város igazán egyet tehetne, még felül is mulhatná. Berlint pedig sokban hátra hagyja. De a' bécsi élethullámozástól, legalább ennek többféle habjátékától nevezetesen különbözik a' hamburgi. Dolgosan mozgó életnek eleveisége ez, szembetűnőleg gyakran lehet itt a' tolongók' képvonatain számvetés' nyomait észrevenni, 's kereskedési kémleletek' felyhőit felfedezni. Több kezek terheltetnek itt hét-köznap árukkal, mint sétáló pálczákkal; népesebb a' raktárok' köre, kivált naponnan, mint a' sétányok; az Elbe' szép partbástyáin (quai) hét-köznap cifra nép nem igen látszik, de annál több olly öltözetűek, kiknek ruháin minden más foglalatosságnak könnyebben találni nyomát, mint a' reá fordított toiletti gondét. Csak vasárnap egész nap, máskor csupán délest van néppel terítve a' szép *Biinnen-Alster* tószem; egyébkor mindig üres, még a' pompás *Jungfer-Stieg* felől is. Általában a' nyalka népet csak délután egy óra tájban lehet jobban észrevenni; nem úgy mint Bécs' glaciis-ján, hol a' nap' minden óráiban zsibongnak a' deli külsőség' hősei. Nincsenek Hamburgban népes kávéházak, valamint egész éjszaki Németországban 's Berlinben sem igen. A' pompás conditori táruk legfellyebb nyaláunkságot hódítanak magokhoz; nem az előkelő hivalkodás' másféle barátjait. 'S tudjuk, hogy sokkal csekélyebbek a' munkás nép' mulatsági követelései a' hivalkodókéinál, erőkihatásuk soha nem üttetik olly lármás dobra, náluk minden munkálkodás csendesebb a' csupa érzék mulattató törekedésnél, valamint a' szenvedély is, melly a' munkaszerető népet mozgatja, soha sem olly ki felé ható, mint az érzékibb népet élénkítő indulat. Milliók eránt végez a' kereskedő csendes írószobájában; de minő zaj

üttetik gyakran egy pár száz forint miatt a' zöld asztalnál! Több mint 120 ezer lakosra, — ide nem számolva az ideig óráig tartózkodó hajósokat 's az idegen kereskedőket, Hamburgnak csak egy rendes játékszine van, Bécsnek 300 ezerre öt; hiányolja Hamburg ennek szép környékét, melly maga már olly sokféle éldeletre serkentheti a' víg városi népet. *) Külső zaj, p. o. kocsizörgés, arányzatilag Hamburgban hasonlóképen csekély. Sok utszái t. i. csatornák. Ezeken szállítanak szét többnyire az ugyan vizen jött áruk, a' kikötőből szinte a' raktárokig. Száz hajó nem indíthat mozgásában olly zörejt, mint egy kocsí. Így tapasztaltam ezt Koppenhágában is, hol egyéberánt egy királyi udvar' jelenléte erősen nevelhetné a' kocsizörgés' élénkségét, hol különben sok nagynemű képeket találhat a' belföldi utas, a' hadi kikötő' óriási tárgyait, a' tenger' szomszédságában.

A' számos könnyű csinos fiakerek helyett nehézkes, 's idomtalan *droschkekat* találni Hamburgban. A' szorgalmas kereskedőnek nem szükség, magát annyiszor kocsiiban hordoztatni, mint a' dologtalan élőknek. Azon hely, hol ő a' nap' történeteit megtudja, csendesebb, mint sok előkelőnek külszobája; tulajdon java kívánja, hogy csendesesen tartsa magát, midőn az őt illető újságot meríti forrásából, 's nem kevesebbé, midőn azt hasznárra fordítja; bajlódni pedig általában a' napnak csak azon jeleneteivel szokott, mellyek kémleleteire befolyhatnak. Azon cél, mellyet a' kereskedő elérni igyek-

*) Így van a' viszon e' részben Páris 's London között is. Ott majd 20 játékszin, a' mellyek közül a' kormány 8-at gyámolít, itt alig három első rangu, egyharmad résszel nagyobb népesség között.

szik, a' földi jólét' meghatározására nézve hatalmas tón adó ugyan, 's legbizonyosabb lehetőség figyelem' élesztésére a' földi jelesség végett, 's még is ő csendesebb, midőn milliók felett végez, mint egy nyalka hivalkodó, ha reggeli látogatását teszi.

Igen kellemetes egy külföldre nézve, hogy ő Hamburgnak kevés lakosai előtt látszik rendkívüli jelenetnek. Bizonyosága ez annak, hogy itten számos idegenek öszvetődulnak, nem csak olyanok, kiket a' szövényes foglalatosságok, 's az itt sok felé ágazó 's másfelől ismét közepesülő életnek gyakran ide gyűjtenek, hanem olyanok is, kik ezen nagy gondú élet' mozgásainak csak szemlélői, vagy részvétlen környékzői kívánnak maradni. Ugyan azért itt nem felette szembetűnő az idegen tájszólás 's az idegen nyelvkimondásizamat *), még sokkal kevesebbé mint Lipcsében, hol a' külsországi kereskedők is, úgy látszik, sajátosságukat jobban fentartják, 's a' nevezetes sokadalmat látogatók' társalkodása az egyéb lakosoknál sokkal kisebb számú kereskedési szövetségeseikig terjed, 's ezekkel is a' foglalatosság' tárgyaira nézve 's rövid időre. Hamburgban több az olly külsországi kereskedő, a' ki állandón települ e' nagy emporiumban. A' nép' szokott nyelvének törtetve szólója is kevesebbé von itten magára figyelmet, mint felső Szászthonban, Prussziában, 's közép Németországban a' csekélyebb hangzati eltávozás. Azért nem csudáltam, hogy itten p. o. engemet is legfellyebb déli németnek tartottak, csak erősebb hangú kimondásomat jegyezvén meg, 's nem azon észrevételt tevéen mindjárt

*) Így nevezik Dunán túl a' bor' neveinek egymástól különbözőségét. En ezt nyelvaccént gyanánt bátorokodom használni.

szóváltásunk' kezdetén, a' mint amott majd mindenütt, 's minden helységben: „Ön kétségkívül külföldi.“ — Hamburgban nem lehet egy könnyen észrevenni valami uralkodó tájszólást, kivéve az alsóbb rangu polgároknál, a' kik ritkábban vegyülnek idegenek' társaságába, 's az ő alföldi német nyelveket még egészen el nem felejtették, vagy legalább ennek formáit a' felső vagy is írásbeli német nyelvre nem alkalmazták. Amaz szemlátomást mind inkább elmellőztetik írásban uralkodó testvérétől, főképen az által, hogy mind templomi, mind iskolai nyelvnek már egészen felvétellett Luther' nyelve, úgy hogy most alig találni Hamburg' körén, alsó Szász-
hon' kellő közepén, kivált a' fiatalabbak között, szegényebb sorsuakat is, kik az írásbeli, vagy is a' meissenai kimondást, Luthernek élesebb hangzásu nyelvét legalább meg nem értenék. Messzebb, a' keleti tenger' partjai' hosszában, Meklenburgban 's Pommerhonban, p. o. Stralsundban, 's ezen belől még inkább, a' helybeli accent ismét sokkal kitünőbb, nem ugyan olly éles ellentétben a' felföldi német nyelvvel. De az idegen kimondást itt ismét könnyebben észreveszik, habár nem olly megválasztani tudó hallással, mint felső Szász-
honban, úgy hogy én ide valónak tartatnék, 's midőn honnan létemet megtudták, alig képzelheték, hogy egy magyar is tud folyvást németül beszélni. Egyéberánt a' városi lakosok itt is már mindenütt tiszta írásbeli nyelvvel élnek. Meklenburgban a' kimondásra nézve úgy látszik, sok formák a' már most egészen elenyészett vendus idomból szivárogtak ált, borkó gyanánt a' kiűritett hordóban megmaradva, 's az új foglalat' számára régi zamatok az ujjal megosztva. Sokszor úgy látszott, mint ha egy felső magyarországit hallanék németül beszélni.

Hogy ha Hamburgba dél vagy délnyugott felől igyekszünk, minden esetre érinteni kell előbb a' még hannoverai várost, *Haarburgot*, névvel is mint fekvéssel Hamburgtól nem messze esőt. Brémából jön ugyan még egy más út is, a' melly Haarburgot elmellőzve viszi az utásokat Elbén által; de a' Hannoverából 's Braunschweighból Cellének utazók minden esetre Haarburgnál vesznek bucsut Hannoverától.

Haarburgnál Elbét érjük. Hamburghoz általellenben fekszik, de úgy, a' mint szeretne lenni két egymás ellenébe ülő ellenséges szomszéd; nem látköri, hanem csak mathematicai általellenese. Még innen Hamburgot nem látni. Annyira elterül, 's szétágazik itt az Elbe, mintha készakarva tétovázna tengerbe ömlésével Hamburg' javára. A' bréma-hamburgi gyors kocsi itten egy betű elisiót tesz, 's annak következtében a' Hamburgba igyekező utasokat, az ígért *Hamburg* helyett már *Haarburgban* rakja le, kiknek azután gondoskodni kell az átkelésről, a' melly ismét egy órába kerül, 's új költségbe. Alkottatott ugyan a' franczia hatalom alatt itten egy 15,168 lábnyi hosszúságra kinyúló óriás fahíd, — minden testvérei között bizonyosan olly elsőséggel bíró, mint létre hozója, az akkori európai vérangyal; de évvel együtt ő is elenyészett 's Hannovera Hamburggal most ismét többé nem egy illy ropant galleria által közösül, a' melly *meg nem mozdulva* az utast Elbe' déli partjáról az éjszakira, több mint fél mértföldnyi távolságról álttette; — hanem csónakok 's már csak ugyan egy kis gőzschooner által is. — Amazoknak 's rajtok még több kezeknek minden alkalommal legalább *egy* óráig kell mozogni, hogy 30 — 40 személyt a' tulsó partra áltszálíthassanak. Mikor tud

valaki úgy, mint azon nevezetes lélek, természeti hégzagokat öszveforrasztani! Csak ne forrasztott volna vérrel is annyira öszve, olly közöket, mellyeknek együtt maradhatásáért legfellyebb az ő tulhatalmu tekintetének basiliskusi ereje állhata jót. Kár, hogy illy szempontból kell megítélnünk e' férjfiunak több miveit, mellyek különben Europa' jólétének óriási előmozdítására szolgálhattak volna. Kár, hogy e' szerint Helvetia' alpesein alkotott ntjait sem nézhetjük keletkezésök' tekintetében közlekedést előmozdító, 's népéletet közösítő egybefoglalásoknak, hanem ériási egybejármozásoknak, hogy vészthozó lépéseit csak néptiprás végett gyarapítsák 's könnyítsék. — Egyenes irányzatban nyult az említett hid Elbe' mindkét ágain keresztül *Wilhelmsburg* szigetre, egészen a' haarburgi várkapuig. Négy osztályból állott 's 855 börtiven nyugodott.

Haarburg kis város, nem több mint 521 házzal, 's 3929 lakossal. Régi várkastélya 1831-dik esztendő' derekán lerontatván, erősség lenni megszűnt. De annál többet vár ezen hannoverai kulcs' romlásától a' békés szorgalom. 'S méltán is. Alkalmasint eltöretve engedi meg jobban a' kereskedés' gyarapodását a' hely' számára. A' megmaradott hadi szerek mind eltávoztattak, 's Celbébe hordattak.

A' póstahajók egy-egy személyt pögyász nélkül, 8 hamburgi schillingért, — 7 porosz jó garasért vesznek fel. Ez a' pénznem folyamatban vagyon Angol-, Dán-, Svéd-országokban, Hamburgban, Holsteinban 's a' t.; de igen különbféle értékkel. Legjobb az angolé, legnagyobb a' svédé, de legrosszabb is, 's csak rézből van veretve. Amott 's Hamburgban ezüstből, Dániában mind a' kettőből. Déli Németországban pedig, — tud-

...adják minden vásott gyermekek, hogy minő kellemetlen mozdulatokra kényszerítetnek a' schilling fizetés által.

A' kik póstával érkezének Haarburbba, élhetnek azon könnyebbséggel, hogy rendszerint egy elindulható hajóra számolhatnak, késlelés nélkül. Fedelek azonban e' kis hajóknak nincsenek, belsejökben a' beülők' számára más könnyebbséggel nem kedveskednek, mint keresztbe tett deszkákkal, 's ezeknek közepette egy kis viatorlával; le kell keresztbe vetett padjaira mindenkinek telepedni. Ki az ülést elunta, türelmet még is tanulhat a' mi példánként bizonyos eleven, 's rőfögő nyomaték vagy is ballastoktól (üres hajónehezék a' szerfeletti hányatás ellen). Ezek, ámbár nem önkéntes tagjai a' társaságnak, sőt lábaink alatt kötözve heverének, 's véülők viszont önkéntesen csak őreik társalkodnak; — még is erősen emlékeztetének bennünket, kivált olly nagy tolongásban, azon tapasztalás' igazságára, hogy ember a' földnek nem egyedüli lakosa; sem haszonvevője.

Még az által is igen hosszabbul az áltkelés' ideje Haarburbból Hamburgba, hogy Elbe itten igen szétágazván, számos szigetet képez; ezeken kívül a' számos siker helyeket is el kell mellőzni; minthogy ezek is szigeteknek készülvén, vagy már annakelőtte azok lévén, a' hajókázás' számára még mindig legalább olly alkalmatlanok, mint félénk katonának az ellenség' táborhelye. Hajóra szaláskor a' tulsó part' tárgyai se láthatók, csak egy óranegyed mulva buknak elő Elbe' lassu hullámai-ból Altonának, azután Hamburgnak tornyai, minthogy amaz magasabb, 's Hamburg' nagy részét körülnézető helyen fekszik.

Egyszerre számtalan, torony magasságu tárgyak buknak fel a' viz' sima tükreéből. A' pompás érzéki csa-

latás nem sokára kellemesen feloszlik; az első látásra vélt tárgyak, a' Hamburg' 's Altona' kikötőiben nyugvó hajók' arboczaí. Minő diadalmas ügyessége az emberi találóságnak, melly az erdőknek ezen szálas diszeit, a' növények' óriásait, mellyekbe ott a' szelek zugva ütköztek, itten ugyan azon szelektől zajgó habokon az eredeti sudár helyzetben erősítve megtudja tartani! Minő bámulatos jelenet egy hozzá nem szokottnak, látni az arboczokat, mint a' pompásan kiterjedő szárnyaszövedékeknek a' vitorláknak hatalmas tagjait 's támaszait! Minő czélerányos erő az, melly szemünk elébe vélt tornyokat állíthata, nem fáradságos öszverakadás, hanem bátor felállítás által szerződőket, az annyi széltől vivott habok' tükrén! A' szél miatt magasan vergődő lobogók képzeletünkben könnyen olly zászlóknak nézethetnek, mellyeknek talán valami rendkívül keletkezett alkalom, valami fényes győzelem szerezheté e' magas helyet. Közelebbről tekintve se mulhat el az andalgó bámulás' játéka, midőn tőlök már a' valóságos tornyokat megkülönböztetjük. Ezekben sem szenved Hamburg hijányt. Egyenként áll ugyan mindegyike ugyan annyi templomon; de messze kitűnnek mind nevezetes magasság, mind mohos régiség által. Ezt említhetjük Altonánál is. Fényes felület által diszeskednek egészben az illy nevezetes tárgyak, tündér világot tükröznek hidegebb képzerő előtt is. Annyifele tárgyak' sokasága, olly bő különbséggel, olly hullámozó tolongásban mulattató álmoként ringatják a' képzelődést, közelebbről szemlélve annál bájlóbban, minthogy ennyi tárgyban mind czélra törekvő emberi munkálódás' jeleneteit látjuk. — *Elérvén* a' kikötőt a' vándor, majdan kiszál, 's először is a' Hamburg 's Altona városok közti különbséget veszi

szemügyre. A' szorgalom' két fő gyűjtőhelye egymáshoz közel, — viszi a' vizsgáló idegent az észrevételre. 'S méltán. Hamburg 's Altona között felette nagy a' különbség minden külső hasonlóság mellett. Bizonyosan erősen ingereltetik ez által figyelmünk, ennyi oldalú közeledés mellett még is más felől annyi eltávozást látni a' külsőképen egynek látszó testvéreknél. Az hamar 'észrevehető, egy felé törekvő irányt követ a' két város' lakosainak népi szorgalma, versenező ügyességgel tudja mindenik használni egymással tökéletesen megegyező fekvését. Mindenik közvetlen Elbénél épült, majdnem szakadatlan hosszú sorban. Köszönet a' változhatatlan törvényeknek a' természet' roppant munkálódásaiban, hogy a' népek' politikai helyzetéből emelkedő közfal még eddig a' természeti szépségekig nem hathatott, 's hogy ott az így támadott egyenetlenség mindig utasítás ujjabb 's szebb öszhangzatra.

E' két várost tárgyazó rajzaim sokban öszve vannak szövődve. A' mit a' sokkal kisebb Altonáról külön említhetek, ime itt következik. A' népcharacter, e' minden hiven szemlélő utas által könnyen festhető kép, mindenikben alkalmasint ugyan az.

Altona' neve' jelentősége. Népélete. Jelességei.

Nyugottra fekszik nagy testvéréhez Altona, véle part-hosszat egy szakadatlan egészet képező. De fekvésre nála sokkal kitünőbb lévén, Hamburg' legjelesb részének látszik lenni messziről. Egyéberánt tőle sok tekintetben különbözik. Nem csak mint város, hanem mint országi rész is idegen tőle. Dánia' uralkodójának birtoka 's székes helye után első városa. Más tekintetben szomszédjánál sokfélekép hátrább vagyon.

Versenez ugyan véle erősen, hosszas időtől fogva. Neve is ezt látszik bizonyítani „All to nah“ az az *All zu nah*, „— igen is közel Vagyon,“ — mondogatta több ízben, a' rege szerint, épülése közben már akkor virágzó szomszédja. 'S méltán is, mert vágytársa leve nem sokára kereskedésében Hamburgnak az új szomszéd, szinte legujabb időkig. Minden esetre nem eshet kedvére Hamburgnak, melly egyedül maga teszi a' róla nevezett statust, közvetetlen kapui előtt látni olly szomszédot, ki nem csak törekedéseivel egy irányt tart, hanem második városa egy nálánál sokkal hatalmasb szomszédnak. Ritkán barátkozunk a' velünk igen hasonló érdekel bíró határossal. Szereti az ember vágyait kiszálongatni tulajdon köréből, de elretten tőlök, ha valósulni látja ott őket, mint *idegenek*' birtokát. 'S így nézheti Hamburg Altonát. Kikötőjénél egy mértföld szélességűnek mondatik az Elbe, de bele számlálva a' közben fekvő szigeteiket. Vagyon a' városnak egy bankja, kereskedési collegiuma, királyi intézete a' halászat' és kereskedés' számára. Építése' módja hamburgétól annyiban különbözik, hogy épületei nem olly magasak, ntszái egyenesebbek, a' mellyek közül kettő a' város' hosszának egyik végpontjától a' másikig vezet, úgy hogy már másodszori száguldásomban e' városban könnyebben eligazodhaték, mint Hamburgnak kivált ó részeiben negyed, ötöd nap. Vagyon hat tére, ugyan annyi temploma, de tetszetős tornyu csak egy, 2 zsinagógája, gymnasiuma, pénzverője, szabad kikötője, 520 lakható pinczén 620 szálán 's 450 bódén kívül 2230 háza 's 25000 lakosa. A' számból észrevehető, hogy házai a' hamburgiaknál már apróbbak. A' vallásnak 's nyelveknek nevezetes sokféleséget mutatja Altona, de még is

ugy, hogy a' felföldi német nyelvet ő is mind inkább látja terjedni. Innen már számos hajók indulnak ki hering- 's czethalászatra. A' gyárokkal 2200 ember foglalkozik, talán több, mint nálunk, 8 millio hazafitársaink között. Legnépesebb tája, az *Elbe-utsza*, nem ok nélkül egy nevű egy másikkal Hamburgban. Egymást felváltva, ugyan azon irányzatban mindenik egyenközüleg fut a' folyammal. Ez szakadatlanul tarkítatik itt is; mint mindjárt odább Hamburg előtt, különféle hajók által ellepetik a' viztükör minden időben. Itten látni jobb felől a' folyamon leuszott nagy dereglyéket a' belső német föld javaival 's készítményeivel megrakodva, mint cserélik el lerakott áruikat az új világból jöttekkel. Más felől hatalmasan emelkednek a' viz' színén egészen idegen alkotásu, más férjfiak által ide vezérlett uszó épületek; hamar meg lehet rajtok látni, hogy a' nagy tenger' árjait szokják hasogatni, 's hogy most itten a' belföldi kikötőben csak nyugosznak. De minő alakok emelkednek fel öbleikből? Minő durva arczatok, 's kezek? Már messziről észrevehetni, hogy azon hangos kiabálások, mellyek az arbocz-erdőből fel-felriadnak, ezektől származnak. Hasonlítsuk az illy külsőhez egy nagy világbeli előkelőét, 's ha az így öszvehasonlítottaknak egyszerre mindenike magát embernek nevezné, nem kétkednénk-e e' pillanatban ugyan ezen nevezetnek mindenikre illésén? Illy nagy befolyása van életmódunknak a' külső termetre is, sőt ennek minden mozdulataira.

Hamburg' kikötőjének nagynemű jelenetei. Matrózok. Első jelenetek a' révben kiszálók' számára. Statistikája. Sz. györgy külváros. Különös legitimatio a' kapuknál. Hamburg' vi-

zei. Sok nevű hajlékok. Tengeri élet' behatása. Látogatás a' kikötőben. Tengeri hajók. Luxus a' nyelvekben. Eszméletek a' nyelvek' ke-
lendőségéről. Elbepavillon. Szegénység' hajlé-
kai. Gőzmalom. Templomrontás. Sz. Mihály
templom. Közönséges kórház. Árvaház. Ham-
burgiak' chamae'eonjai.

Számos tárgyat látok itten valóságban, eddig csak képzeletben létezőt, egyedül rajzolatban, vagy el-
beszélési leírásokban esmereteset. Egyszerre olly vá-
rosba juték, mellynek lakosai előtt többnyire az új vi-
lág olly esmeretes, mint előttem magyar hazánk' D-
nán túli vidéke. Minduntalan találkozom férjfiakkal,
kik annyiszor megküzdnek a' szelck' 's habok' vészeivel,
hol az életnek nem szerencséje, hanem tétele is nem
más mint sorsjáték; hol az elemek' kedvezései is szint-
olly nevezetesekek, 's nagy mértékben osztók, mint más
részről vészes dühödései. Bizonyára azon férjfiaknak,
kik egész életüket illy koczka biztosságu basison merik
alapítani, rendkívül erős, 's a' mienknél temérdekebb
termettel kelle megáldatni, valami megkülönböztöttebb
erejű népfaj léssen az. Lássuk, úgy van-e? Úgy, de
csak bizonyos szempontból. Tagjaik ugyan izmosak,
's egész természetük mutatja, hogy aczél-keménységüvé
vannak edzve minden veszély ellen, ott is, hol a' bel-
föld' puhult népe bizonyosan leroskadna. De mind e'
mellett ők is csak azon halandók' válogatottjai, kik a'
tengeri élet' inségének hallására is irtóznak, őket is
legyőzhetik az innét áradó veszélyek. Mi teheté tehát
őket ennyire alkalmasakká olly inségekkel 's háboru-
ságokkal tellyes életnem' elviselésére? A' szokás, 's

nyereség' vágya tudja őket illy hősökké tenni. Az a' legcsekélyebbnek látszó csirából is tud hathatós erőt kifejteni, ez a' legrémítőbb veszélyeknek könnyű nyugalommal alája simul, 's rózsát szakaszt rólok. Ez az a' talizman, melyet képzeletünk az arannyal öszvekötvén, a' földi nyomoruságoknak öszvesen egybeszövődött, 's ellenünk törekedő tűzviharában megégés ellen óvó asbest ruhának vél.

Minő setét alakok buknak 'amott fel a' hajók' öbleiből? Nem de nem azon mesés Gnomák-e, kiknek kétes hitű szövetsége által az emberek az ó föld' üregeibe rejtett Mammon' birtokába juthatnak? De hiszen azok nem szokják illy tolongásban, illy megelőzőleg osztogatni kincseiket. Bodor hajaik nem szikrázzák rémes lángjaikat. Szerecsenek e' rémalakok, a' forró égővezet' megaszalt alaku fiai. Áltszálítva a' gazdag uj világba, most ott ennek réz-verbenyeges honosait, 's az oda szakadott fejr bőrű europaiaikat árnyékozzák.

Nyil-sebességgel lövelnek a' sima viz' tükrén óriás testvéreik között az apró csónakok, — apróknak érteni itten ezekkel öszvehasznlítva a' 15 — 20 embert felvehető sajkákat, mert friss 's gyakori mozgásaik nélkül azok között egészen eltűnnének. Mozgó táborszemeket képeznek e' sajkák a' nyugvó hadiseregnek közepette. Ők tartják fel a' nagyok' közlekedését egymással 's a' parttal. Olly formán hasznosak, mint közök a' nagy utszák' egyenközében. Mint mellékbéjárás nagy épületbe, úgy is tekinthetők; azon különbséggel, hogy a' bé- 's kijárás ezen nagy uszó hajlékoknál egyedül illy kis utak által eszközölthetetik.

Félénken 's elfogódva a' nagynemű jelenettől, lép az idegen e' sokféle törekedésű szorgalom' világába. Ha

semmi egyéb szemügy által nem figyelemztetett volna is, annál elevenebben 's szembetűnőbbben előnkbe bájoltatik ezen soha el nem fárasztó jelenet' jelenléte, az ő sokfélesége, éles ellentéte által, azon csendes unalommal, a' melly bennünket Haaburg' bozótos táján megszála, 's csak alig most elereszte.

Sajnálva kellene itten azon észrevétellel bágyasztanom e' rajz' képeit, hogy hibázik számukra jelenésök' színhelyén egy pompás hátlap, tökélyetesítésül ez álomi jelenetekkel versenező világnak. Valami kis hegysort értek én, mintegy mindig elevenítő 's mindig ölelő borostyánkoszoru-gyanánt szolgálhatót illy sok alaku élet számára. Nem látunk Hamburgból, mint a' mi Pestünk-ből, pompás amphiteatrumként emelkedő Budát, várával, 's koronázó szőlőhegygel. Nem bir az ő szép *Jungferstieg*-e olly igéző hátlappal, mint a' mi pozsonyi lívágyunk, a' szőke Duna mellett, benne, 's mellette Pozsonyt, rajta a' hajó hidat, leghátul a' kertekkel rakott Előkarpatot mutató. Megtagadtatott ez Hamburgtól, hogy ha kivált kivesszük azon szép telepedéseket egy igen csekély emelkedésű dombsoron nyugotra mind a' két városhoz, ott, hol *Ottenzen*, *Ranville*, *Flottbeck* 's a' t. fekszenek; 's hogyha illy kivételhez nem számítjuk a' még csak ezen helységeknel észrevehető alacsony hegysort, melly azonban még a' távolabb eső lüneburgi rónasághoz tartozik. De minő hamar 's minő örömet elfelejtjük azt, hogy még *itt* is vagyon hijány, főképen, hogy ha ezen mágusi körbe már egészen belépünk. Itt minden az olly életjelenetek' számára él, mellyek a' csupa foglalatossági körből keletkeznek; itt csak a' földi való után irányzódik a' szemügy, félrenézve olly sokféle külső környékezettől, minőt egyéberánt,

mint kellemetes toldalékot, a' szépítő, 's minden emberi körülménynek alapszint kölcsönöző természettől, mindig szívesen vennénk. A' földszin' rendezete, mellynek különbféleképen jelelt felületje egyéberánt is az élet' körülményeire olly sokfélekép módosító befolyással vagyon, — itten csak úgy nézetik, mint egy szükséges színhely a' keresni vágyás' erőlködéseinek számára, — vagy mint egy kamatoló alap, a' mellyet nem szépségei, hanem csupán elmellőzhetetlen volta miatt használunk. — Olly sokféle jelenettel kináíkozik ezen világ, nem csak a' dolgozó élet' emberének, hanem csüpa szemlélődésekben töltöző lakosainak is, hogy itt eléggé elfoglaltathatunk a' csupa álnézéssel, 's hogy ritkán marad elég érkezés *) az ékesítés nyomosabb szemléjére.

Mind inkább kiterjed előttünk az arbocz-erdő, kábító sokféleségben. Mivészeti labyrinthjeiben kitűnnek szorgosan ide 's oda futosó lakosai, sokféleképen elfoglalva. Majd a' tengeren túli földek' termékeit tün-tetik elő, többnyire a' Németeknek, — 's résszerint talán magyar hazánknek is számára; majd ismét Európánk' belföldjének mivészeti szüleményeivel töltik azoknak helyeit. Bámul az utas, 's magában tudakozódik, képzelete' valóságában kételkedve: nemde nem valami hirtelen 's bűbajos áltszállítás' segélyével ment-e végbe ide jövedele, az ide olly közel eső alsó Szászonnak falusi csendességü, — 's valamint nálunk, inkább földmivelés' 's pásztorkodás' jegyékeit mutató síkjairól; — ha nem tündérek közé is, legalább talán az olly híres szorgalmu Albionnak valami vásárhelyére. Hogy ha juthatta a' kereskedés' avatottjának itten tetszése' mindenféle

*) Vagy is hozzájuthatás, balaton-melléki kifejezés, Musse-nak megfelel.

tárgyaiban megfelelő választás; — az ember nem kevesebbé kielégítetik majd minden európai népek' néhány példányainak, sőt más földrészi lakosoknak is szemébe ötlésével. Még az európai belföld' szülöttjei között leginkább hijánoltatnak ennek derék magvai, középpontjának környékezői, Ausztria közös birodalom' alattvalói, 's ezek között leginkább kedves hazánkfiak, ámbár Csehország adja eredetét Elbének, azon nagy mediumnak, melly itten ezen temérdek emporiumot résszerint lételezi. Hajósoktól is hallottam, hogy csehországi társakat ritkán látnak. Kétségtől eddig nem is igen jöhetnek, minthogy honjokban még Leutmeritznél is alig igazán hajókázható az Elbe. Bizonyos, hogy a' Csehek Németországnak más elbepartti földjei után Hamburggal legszakadatlanabb viszonyban lehetnének. Az engemet befogadó, „porosz király“ czimű hotel' emberséges birtokosa, porosz Königsbergből származó Schmid úr maga mondotta, hogy ő nála én vagyok első vendég magyar hazánkból; ámbár már több esztendőtol fogva birja fogadját, hol én egy héti tartózkodásom alatt majd minden nap más országból jövő idegenek között ebédeltem. Miért vagyunk itt is olly esmeretlenek, annyira, hogy azt se tudják, vagy-e különös nyelvünk, vagy sincs? A' nemes néktárt záró hordónak közepében tartják lenni a' legjobb nedvet, kivált midőn a' kemény téli fagy által a' benne lévő alap-szesz középpont felé hajtatik. Európánknak bátor, kemény középponti népei pedig eléggé megbizonyították tűzön próbált erejeket nem csak kemény fagy, hanem különösen egy rémítő égés ellen, a' mellyel Europa' függetlensége ellen törekedett hódoltató által fenyegettetének nem régiben ők is. Miért ne alkalmaz-

hatnók földrészünk' ezen nevezetes mejjerejét a' békés népeleti közösülésnek foglalatosságaira is ott, hol az adakozó természet a' bőség' szarvát, olly kedvezőleg rázza; a' hol ennek adományait értékökben annyira lehetne sokszorozni a' summának tulajdon gyökeréből emelt nemzeti szorgalom által?

Külsőképen legszembetűnőbb népség, melly a' bel-földi idegenek' szemlélődését Hamburg' kikötőjében magára vonja, — bizonyosan a' *Matrózok*. Zivataros élet-módjok' jegyékeit világosabban viselik ezen nap-és szél-edzette arcok, mintsem hogy őket mindjárt ilyeneknek meg nem esmerhetnők, ha mindjárt elemöken kívül találkozunk is vélek. Csupa küszködésből, 's állandó élet-veszélyből szövődött életök eléggé kifejezi magát az ő durva, mélyen barázdált képvonataikban; hamar észre fogjuk ezek alatt venni épen illy veszélyek' sokszori ujlásából származott bizonyos 'közönbőség' jegyét, azokba, mint egy aczélba, aczélerővel vésettet. Alig képzelhetjük első tekintetre, hogy lehetnek képesek e' dermedtségig eldurvult arcok megkivántató esetre kifejezni azon figyelmet, mellyel ismét elevenülnek, valahányszor munkájok' megindításául vezérlőik' hatalmas parancsszava által megriasztatnak. Ügyesség, 's hidegvérűség egyformán szólásolnak e' durva arcvonalatokban. Nem hat be annyira megzavarólag ezen arcvonalatokra étel 's itali kicsapongásuk is; midőn száraz földön, kivált a' csendes életnemet követőknek gyakran esze megzavarztatik illy csuszamlás miatt. Láttam matrózokat, kiknek üres pillanataik a' pályinkás edényekkel minden másra ügyelést kizáró barátságos egybeköttetésre fordítva, még sem zavaródnak meg, se munkájokban, se külső magaviseletökben, se képvonataik' szokott nyugalmas közön-

bős színében. Minő különbség egy illy herculesi termet, 's egy városi szabóka, vagy egy elaszott halavány takács között! Más részről a' viszontagságokat is hasonló mértékben ki tudják állani. Midőn engemet Svédhonnól visszajöttömkor a' szörnyű szélvésznek hajónkra rohant hatalma elég érezhetőn emlékeztetett arra, hogy talán csak egy-két pillanat választ el a' fellázadt habok között keletkezhető végórától; eleget igyekeztem ekkor hajósaink' képein szabadulásunk', — vagy oda vesztetésünk' horoscopját kitalálni, — de hiába, mert ekkor is bizonyosabb zár alatt voltak szájaik, a' szükséges kiabálásokat kivéve, — pusztá pinczék' ajtainál, 's csendesebbek olly szálásnál, mellyben egyedül egy csoport eltikkadt vándor nyugszik egész nap tartott törődése után. A' természet' kárpótló igazsága által, melly szerint minden rosszal az ellene felszólítható segedelem nem nagy távolságban szomszédkodik, — majd mind athletai termettel birnak, a' mindennapi veszélynek e' vívói. Tengeri utazáskor egy pár ezektől birt karoktól több függhet, mint a' szárazon minden bérkocsisi ostortól, mellyeket ezen automedoni fajzatok utasaik' kedvéért, 's bóravalóik' reményében lovaik' hátán suhogtatnak. Habár ezen izmos tagu férjfiak mozgásaikban symmetriai szabályok' kényes kívánlatinak nem felelhetnek is meg; bizonyosan önkéntesen sem cserélnének a' puhult városi nép' lágy tagjaival, minthogy itten a' czélerányosság minden előfordulatnál olly szembe-tűnő szokott lenni, 's minthogy azt ő magok is annyira tapasztalhatják naponként.

Több utazóknál olvashatni azon panaszos megjegyzést, hogy a' matrózok, kivált az angolokéi, olly durvák volnának. Mihelyest Hamburgba értem, nem mu-

lasztám el szorgalmas figyelmezőssel lenni ezen emberek' magaviseletére. Időm' rövidsége 's körülményeim' minémüsége annyira ugyan meg nem engedék, hogy ezen állítás' alkalmazható voltát egészen kinyomozhassam, vagy hogy még azt is észrevehessem, haladnak-e ezen annyit járó kelő emberek is előre, közepette a' legcsinosb nemzeteknek; — de annyit bizonyosan tapasztaltam, hogy udvariságot ők is tudnak mutatni, legalább a' hol nékiek udvariság hasznos. Ki is ne kapna a' beszéd' ezen hasznos csalétkén, midőn sok esetben olly biztos erővel bír, hogy, valamint garabonczás deák a' babonás köznépek, esőt szerez, csak hogy nem vízből, hanem aranyból, nem nyakunknak, hanem zsebünknek. Nem könnyű fejtésü ethnographiai feladás lenne, hogy midőn más-kor a' sokat utazókra ha nem épen mivelődés, legalább simulás' nyeresége háramlik, épen ők, a' legtöbbet utazottak tennének kivételt. Akármint légyen a' dolog, olly férjfiaknál, kik éjjel-nappal ugy szólván halállal küszködnek, hogy mindennapi kenyeröket megszolgálhassák, kiknek élteben a' nyugalom csak kivétel, kiknek nem csak látköre, de munkatére is kívül esik a' tulajdonképeni emberi társaságon; mindig előbb elnézhetjük a' durvaságot, mint a' népnek akármiféle többi osztályainál. Még azt állíthatom, hogy az általam látott 's esmert tengeri hajósok folyóvízi testvéreiknél kevesebbé nyerek. Legalább azon dán és svéd matrózok; kikkel dolgom volt, minden utasok eránt illendőséggel viseltettek, egyet is közülök meg nem sértettek, 's más sérelmét az udvariságnak náluk nem tapasztaltam, kivéve részt nem vevésöket a' tengeri betegséggel vesződő utasok eránt. De ez sem csuda, ha meggondoljuk, hogy illy bajjal vesződőket majd minden nap látnak, 's hogy

talán a' hozzá szokás miatt illyes mit olly szükségesnek vélnek lenni minden tengeri utazás' ujjonczai' számára, mint az emberi élet' kis új polgárainál béköszöntésök' alkalmával a' sirás szokott lenni. Külsejök az igaz elég ijesztő, leginkább a' csinos jelenkornak olly csinos és ügyes találmányain, a' gőzhajókon, kőszén 's tüzelés miatt. Különösen az erőmiv' intézője (Maschinist) csupa fekete a' koromtól. 'S azután még is ezen kégyetlen tekintetű cyclopsoktól szelíd hangu beszédet hallani, megszegyenítőleg sok nagy világi elegant alakokat, kik mások eránt szelíd viseletig mindent politúra alá tudnak venni magokon; — reám nézve annál váratlanabb volt, mint a' bajszatlan Szászthonban, 's Prussziában a' reszkető kisdedeknek, hogy ha nyájasságot tapasztalnak egy torzon-borz bajszos férjfiu' részéről, kit a' dajkai oktatás szerint rémítő Knecht Rupprechtnek, valamint mi nálunk szakállas Zsidónak, Töröknek, — csupa rémítő valóságnak tartanak.

Minden mozdulatban kifejezik ezen kételeműek a' nagy erőt, 's ügyességet, kivált ha munkaközben látatnak. Egyébként az emberi tagok vizben, ugymint sűrűbb mediumban, sokkal nehezebben mozognak, mint a' szabad légkörben. Ők épen vizen tüntetik ki a' szárazon élőket felülmúló ügyességöket. De ezen annyira megpróbált emberek se mindenütt egyforma hajlékonysággal birnak. Tudnak ugyan ők legnagyobb ügyességgel mászkálni arboczokon, a' kötélszövedéken, hol mi szárny vagy evet' ugró lábai nélkül alig képzelhetünk támaszpontot az emelkedésben; hová ön erőből száraz állat, ha csak nem szárnyas, szokott tapasztalásunk szerint el nem juthat. Sokszor, midőn az erős szél még a' hajó' testével is lapta gyanánt bánik, annyival inkább

annak terebélyes üstökével, a' hajlékony arboezi alkattal, akkor látni őket, mint ide 's tovább csóvált paritásban kis kövecseket, suhogva lebegni. Borítsa szélveszes időben setét éj az utazók' inségeit, ők épen akkor látszanak erőben nevedezni, midőn mint bús rémképek, de mint jótékonyak az utasok' sorsát kezeikben hordozzák elszánt törekedéseikkel; midőn nappal is lehetetlennek látszó futosásukat üzik az arboeczokon 's köteleken a' sivatag légkörben, körülöttök minden eltűnővén, a' lábaik alatt haragosan csillámló habokat kivéve. 'S a' szűk látkör mellett még is olly bizonytalan, olly veszedelmes álláspontra helyezve lenni, ez valóban igazi tűzpróbával versenező életmód. Ellenben, hogy ha a' szárazra kilépnek e' bátor férjfiak, olly különös járás által vetetik észre magokat, mintha valami bizonytalanság tartóztatná lépéseiket. Menésök lassu, 's egyensulyt látszatnak nyomozni lépéseikben. Ezen különös járás minden tengeren élőknek tulajdona. Alig, hogy Hamburgban először andalogtam, észrevettem három urat, csinos öltözetben, természetöknek illy tartásában, a' kiket kérdésemre kísérőim mindjárt hajóskapitányoknak esmertek.

Hogy a' népek' közösülése sehol olly sok oldalú nem lehet, mint a' tengeri közlekedésben, azt láttam a' sok féle hajói lobogókban is, a' mellyek legtarkább vegyületben egy kikötőben egymás körül lebegtek. Itten elnelloztetnek azon sok féle közfalak, mellyek a' népeket egymástól távol tartják, 's mindenkivel másikat úgy nézetik, mintha annak lételevél az övének megkelene szünni, 's általa az ő házhelyének elfoglaltatni. A' kereskedési viszonyok az áldott békekesség' árnyéka alatt tenyészvén, rendszerint az egyetlen neutralis környéket

teszik; hol illy ellenséges érdekek tekintetbe nem vődnék, 's hol a' nemzet és nemzetbéli különbséget nem határvonalak jelelik, hanem az ő kölcsönös szükségök' tárgyai' kicserélésének versenezése. A' nagyobb hajók között pezsgő számtalan ladikok, az egymásra tornyozott arboczok, rajtok a' gyakran emberi láb' vastagságával bíró vitorlakötelek; a' folyóvízi hajóktól egészen különböző alkotásu, a' thermiták' 's más ellenséges férgek' pusztításai ellen kátránnyal béfent, 's ettől feketélő hajók, bámulásra indítják a' szokatlan szemeket. Megengedem, hogy a' nyughatatlan párizsiak nemzeti innepeik' alkalmával zsibongó utzáikon több kokárdát lobogtathatnak, mint ugyan azon időben a' hamburgi, vagy akármi illy népes kikötő' népe, zászlókat; — de nem hasonló sokféleségben 's a' pártoknak nem illy békés szomszédságában.

A' Hamburgból jövők az ugy nevezett *Niederbaum*-ban kötnek ki. Ezen kikötő Hamburgra nézve igen nevezetes. Minden hajók, a' mellyek tenger felől jönnek, itten nyugsznak meg.

Az utasok itten nem zaklatatnak vámosok, 's több e' félék által, nem látni a' pezsgő sokaság között semmi különös őrizetet, millyent a' belföldnek gyakran tiz, tizenötszörte kisebb városkaiban találunk.

De hogy semmi kényelműség ne maradjon kellemtelen árnyékolat nélkül, itt se várja az utas, hogy sajkája' kikötése által személye is elérte volna a' nyugalom' kikötőjét. Jaj az ő kofferjainak 's egyéb uti javainak, kivált ha cselédek nélkül van. Mert alig, hogy lábait szárazra kitevé, egész sereg kéz nyúl feléje a' tolakodó sokaságból. Háladatosan illetődnénk meg illy szolgálati készségen, de szerencsére nem ma-

rad idő az illetődés' kijelentésére. Mert szint olly hamar észrevevesszük, mire czéloz ezen szolgál segéd lelkek' ajánlkozása. Igen unszolva reménylik, hogy mentül szabadosabb vala segítségük' ajánlása, annál korábban 's biztosabban is gyümölcsözhet az. Sokáig egy sem terheli magát az áltvett holmival, hanem bizonyos távolságban szinte olly szabados vállalkozás által magát attól megszabadítván, majdan megint a' kinyujtott kezét vesszük észre, 's olly véletlen, hogy rövid uraságunk a' segédlelken igen hamar megszűne.

Minekutána a' szárazon háromszori ide 's tova vitelen butorom keresztül ment, egy brémai uti társammal droschkéba ülven, fogadóba sieténk. A' droschke egy lovú bérkocsi, előtte az egy ló két rud közé van állítva. Se könnyűségre se csínosságra nézve a' bécsi fiacre kocsikkal nem mérkezhethet.

Akármedly oldalról jövünk be Hamburgba, kivén Alster felől a' Lombard' hidját, első tekintetre nem igen kecsegtető a' város. Az utszák többnyire szűkek 's görbéek. Pestünk' utszáját vagy a' berlini friedrichét itt hijában keresnők. Csupán Gát-utszája (Dammstrasse) emlékeztete pesti Mária Dorottyánkra, mind szép épületei-, mind pedig fekvése 's vizre (Alster) nyílása által. Többnyire még középkor' maradéka Hamburg' épülete; akkor a' városi utzáknak izlés' tekintetéből igen csekély figyelem jutott, 's még kevésbb hely, mint ott kün a' rabló lovagoktól elzárt uton a' védetlen utasoknak bátorság. A' lakóhelyek is, ámbár sokféle u. m. *Sahl*, *Bude*, vagy *Bode*, *pincze*, háznevek alatt jönnek elő, többnyire füstös, kietlen külsőjűek.

Mit láttam és tapasztaltam mindent Hamburgban, külön könyvben előadni sem lenne fáradságos előadás,

a' tárgy' bőségére nézve. Még is tartok itt az előadás-
tól. Igen könnyen homályosak lehetünk ott, a' hol ben-
nünket sok oldalú esmeretségek világos tanúsággal igen
rövid idő alatt gazdagítanak. Bővebb rajzolásba még is
méltán ereszkedhetem itten, már azért is, mert így meg-
mutathatom, minő könnyű akkor esmeretelnk' tárát tá-
gítani, hol bennünket a' tárgyak' gazdasága környékez.
Többet lehet itt tapasztalni egy héten, mint sok bel-
földi városban egy hónap' folytában. Eddig gyűjtött
jegyzéseimet Hamburgról a' reám tett általános bényo-
másnak tulajdonítsa szíves olvasóm, a' következőben
foglaltatik egyes tárgyai' rajza. *)

Hamburg az éjszaki elbeparton fekszik. Birtoka
részszerint Lübeckkel közös. Lakosai ámbár számos
idegenekkel tarkítatnak, sokban a' hollandihoz² közeli-
tő alsó szász caractert, természet, 's mozdulatokat mu-
tatják. Azonban legközelebbi atyjokfiaitól különböznek
bőséget szeretőbb életmódjok által. Vallásra nézve,
többnyire Evang. Lutheranusok, kik itt, számra 110
ezeret felülmulók, legalább papságjok által erős ortho-
doxiát, ámbár türelmetlenségtől tisztát tartanak fen, 's
mivel ők vagynak sokféle társasági jólét' kedvezőbb bir-
tokában, a' 6,000 Reformatusokkal még egy hamar egye-
sülni nem fognak. Ezeken kívül vagyon itt 5,000 Ka-
tholikus 's 10,000 Zsidó. 14,000 idegen' vallása nem tu-
datik, mivel illyesre nyomozó figyelem itt nem fordíta-
tik, 's ez is csak az érkezés' 's indulás' napjának, 's a'
névnek, mellyel magokat az idegenek a' fogadók-

*) Kézi könyvem vala: Hamburg und dessen Umgegend,
v. N. G. Bärmann. Hamburg 1822 b. Nestler. Ennek
egyes előadásait rajzolatimmal szabadon igyekezem kí-
sérni.

ban sorozzák, tekintetbe vévése szerint. A' nép-ség' öszves summájában a' falusiak is be va gynak fog-lalva, az egészek mintegy $\frac{1}{2}$ része.

A' város' alakja majdnem gömbölyű. Erősítése 22 bastionból állott; ezek most kies sétányokká változ-tak ált. Némellyikén pompás pavillonok épülének, fris-sítő helyek, hol az idegenek, 's a' dologtalanok szok-nak tanyázni. — A' város elosztatik öt úgy nevezett Kirchspielre: *Mihály, Péter, Miklós, Katalin, Jakab-ra*; mindenikben vagyon egy főtemplom. Az első a' legujabb, 's legtágasabb utszákkal diszeskedik. Ezeken kívül még két külváros: a' *hamburgi hegy*, és sz. *György*, a' városhoz éjszakra, 's ez már a' belső Alsteren túl. Amaz sem fekszik hegyen, mint neve mutatná, hánem csak dombosabban a' városnál. Erkölcsi tekintetben méltán viseli nevét, ha az elhíresztelt hegypartra emlé-kezünk. Lakosai bizonyosan könnyen reá állanának hegyparti névnek viselésére, csak adódjék alkalom. Hogy ha mint erkölcsiség' tagadottjai záraték ki egy részek a' város által a' többiek' jogainak birásából, akkor az igaz, ez igen méltán cselekednék. Sehol talán német földön nem olly kitűnő a' városi pór nép' zabolátlansága életörömei' hajhászásában, mint itt. Legnyilvánosb szentelenség-gel költik itt tévedett fiak 's leányok az örömek' kétes italát. Látni itt, mi kevéssé válogatók a' gyönyörűség' szertelen vadászai, mennyire ki lehet vetkezni az em-beriség' legszebb diszruháját, az erkölcsiséget. Leg-több e' kicsapongók' férjfiái között a' matróz 's egyéb ten-geri férjfi, kik talán viszontagságaik' kárpótlásául ke-resnek illy zajos szórakozást.

Hogy az itten mulatozók' örömének külsőképen is némellykor zajosabb, 's a' közbátorsággal meg nem

egyező kiütése szokott gyakoroltatni, az bizonyos. Ugyan azért a' város' egyik részében sem tétetnek az előljárók által olly szembetűnő intézetek, a' közrend' feltartására. Itten látni mindig a' város' dsidásait felfegyverkezve, lovaikat készen tartva.

Az utolsó esztendőekben ezen külváros is nevezetesen megszépült, minekutána ő legsúlyosabban tapasztalta Davoust tábornoknak, ezen kegyetlen napoleoni satrapának gyujtogatásait. Általjában Hamburg alkalmasint Németország' minden városai közül legtöbbet szenvedett azon erőszakos hatalom alatt, 's még is legelőször helyre állott. Davoust' neve Hamburg' lakosai' emlékezetében sok időkig rettentő fog maradni.

Állandó lakosai ezen külvárosnak többnyire hajósok 's hajóépítők, mesteremberek, 's apró kocsmárosok; itt igyekeznek a' tenger' elkeményedett fiait kiállott bajjait felejtetni, életök' summum bonum-jának élésével.

Ezen túl éjszak felé jön a' *Szentlélek* mezőség, kopár rónaság, a' honnan Holstein' síkjai messze elterülnek. Most a' katonaság' gyakorlása tartatik itten; szolgál halzsir-főzésnek is, mellynek undorító kigőzölgése nyáron a' levegőt széles kihatással megrontja. Illy büdös helyeken szükséges, hogy a' véle bánók azon elvet: *lucri bonus odor ex re qualibet*, még többször ismételjék türelmek fentarttatására, mint Augustus az alphabetumot, ha megharagudván, háragja' káros kitörését megfontoló közzel mérsékelni kívánta. De idegeneknek, ha illy gőzkörön álthatni bátorkodnak, még keservesebb tűzpróba az illy gyakorlás, mert valóban finom idegeink illy dögletes körben nem kevesebbet szenvednek, mint testünk a' tüztől megérintve. Ide valóak csak a' római dámák volnának, kikről utazók azt

beszélik, hogy az illatos szagoktól elájulnak. Valóban, legszebb diadala volna a' Homoeopathiának, hogy ha orraink' műszereit olly finomokká tudná élesíteni, de hozzá értve az uraságot is a' szagok' kiterjeszthetésén vagy elzárhatásán, 's a' tőlök ápoltt testnek ezekről tet-szés szerinti elszigetelhetésén.

Sz. György külváros a' belső városhoz éjszakke-
letre fekszik Alster 's Elbe között. Ennek lakosai több-
nyire kertészek. A' várostól még most is el van vá-
lasztva kapu által, valamint részvevéstől a' polgári jóg-
ban. A' szabadság' formáival is megfér az 'uralkodás.
Ezt látni a' szabad német városokban, hol a' szabad pol-
gárok gyakran uralkodni is szeretnének, 's az emolu-
mentumokkal élésben némellyeket mások' elmellőzésé-
vel kizárólag részesíteni vágnak. Főképen Lübeck
esik e' vád alá, de részint Hamburg is. A' sz. György
külvárosiak e' tekintetből megszűnnek külsőképen is
hamburgiak lenni. Már alkonyodáskor bezáratnak or-
raik előtt a' kapuk, mintha idegenek volnának. Az ek-
kor erre járóknak csak pénzért nyílnak meg a' záruk.
Hogy ha illy kora becsukás a' közbátorság' kedvéért tör-
ténik, miért olly könnyű még is az egyes beeresztés,
mihelyest az idegen 2 — 4 schillinget a' kapus' marká-
ba nyom, úgy hogy még az se igen vevődik tekintetbe,
embertől, vagy nem emberi lénytől jön-e a' fizetés? A'
ki tehát ezen adót letenni tudja, az már nem veszedel-
mes jövevény a' városban. Így vagyon ez Lübeck, Bré-
ma városokban is. Lübeckben szinte napvilággal becsu-
katik a' kapu, midőn még seregenként járnak az embe-
rek rajta ki 's be. Jelentetik ugyan egy kis harang'
megvonása által a' becsukás. Tréfás tekintet ekkor,
szép tavaszi délest látni a' kapu előtt sétáló sokaságot,

mint robban meg egyszerre, mintha az élet kapujának elzárását jelentené azon kis csengetyű. Nincs soha kedvezőbb alkalom Lübeck' tehetős külsőjű lakosai között ekkor a' fősvényebbeket kiesmerni. A' ki megfutamodott, az bizonyosan szegény vagy fősvény. *Tertium non datur*, ha csak még az uri koldusokat nem vesszük külön, mi azonban már nehezebb. Különös valóban, hogy illy szabadsági korlátolás, a' kapuknak béke' közepén, majdnem fényes nappal szokott becsuktatása most még épen a' szabad, vagy egykori szabad városokban gyakoroltatik. Úgy látszik, önzés oka ennek, 's nem közbátorság. Különben nem tudnánk elérteni, miért hogy a' felnyitást előbb eszközölhesse az érte nyújtott pénzdarab, mint maga a' bemenő személye. Így *Mühlhausenben*, egy hajdani birodalmi városban nem csukatik ugyan be a' kapu, hanem in *signum juris*, félig bététetik, 's a' nyilást elszokja állani egész természetével, a' fillért szedő cerberusi kapus, kinek személyét oda érkeztemkor egy banya viselte, talán a' tripuson ülő Pythiának valami atyjafia. *Ulmában* is fenn van még ezen szokás, alkalmasint maradványa a' régi birodalmi apróbb városok' krähwinkeli módon üzött hatalmának. Megengedem, hogy az ököljög' korában szükség volt a' kapuk' bezárására a' vigyázat, de nem annak illy módon gyakorlása. Az illy alkalommal támadott adó' fenléte olly különös, mint felső szász földön, a' hol bár egy kis gyermek is bátran elutazhat erdön, mezőn keresztül, még is a' szabad kíséreti (*Geleitsgeld*) adó megvetetik még most is minden utason. *Mi* ebben a' részben előbbre vagyunk.

De térjünk vissza Hamburgra. Mindkét külvárosai birnak különös templommal, 's lelki tanítóval.

Sz. Györgynek különös diszére válik a' nem régen ke-
belében épített közönséges kórház, egy a' maga nemé-
ben legjelesebb épület 's legnagyobb sztilü mind azok
között, a' mellyeket láttam. Erről lejjebb még többet.

Hamburgnak Elbén kívül még két folyója vagyon,
Alster és *Bille*. Azonban ez a' várost magát nem érinti
meg. Amaz pedig két tavat képezvén, a' pompás Jung-
ferstiegnak tündöklő szem gyanánt szolgál. — Az Elbe
két fő ágra oszlik, az egyik bényul a' városba, a' hol
több természeti és mesterséges csatornára (*Fleete*)
ágazván, az *Alstert* felveszi. Illy csatornák, többnyire
a' házak megett folynak el, a' hol, mint több helyen,
p. o. szálásomnál láttam, ezen setét barlang-rakást ké-
pező setét város' tisztasága' fentartását igen könnyítik.
Partjaik e' csatornáknak négyyszögü kövekkel, vagy ge-
rendákkal vagynak kirakva. Azon hasznót szolgáltatják,
hogy rajtok a' javak' szállítására igen könnyítetik lapos
dereglyék, úgy nevezett *Evere*ek által, úgy hogy azután
a' város' minden részeiben, az Elbétől legmesszebb
esőkben is találni kalmári élénkséget, előbb, mint más fo-
lyóvízi emporiumban, p. o. menusi Frankfurtban, Lü-
beckben, 's részszerint nálunk is Pesten. — Azonkívül tü-
zi veszedelem' idején igen jó szolgálatot tesznek, 's az il-
lyenkor okozott rémülést, a' mint ott létem alatt is tapaszt-
altam, valamint a' kárvallást is, igen mérséklék. A' na-
gyobbik elbeág, nielly a' város mellett megy el, a' *Nor-
der-Elbe* 1000 — 1200 hamburgi, a' bécsitől o, 905 által
különböző láb szélességü, tehát mintegy' olly széles, mint
a' mi Dunánk Pestnél. Mélysége, valamint általjában a'
viz' madre, igen változik a' számos szélveszes tengeri da-
gadasok által, mellyek, valamint a' tengeri kereskedés,
égészen Hamburgig behatnak. Az apadás' idején 10 — 30

lányit tesz. Tulajdon rohanása az Elbének igen csekély, részszertint azért, minthogy a' tenger' hullámainak olly erős behatást enged. Ezen természeti jelenet Hamburgra nézve igen fontos. Befolyását a' hajókázásra és a' kereskedésre minden ember esmérí, 's épen olly nevezetes az emberi egésségre nézve. Legerősebb ezen áradás a' délnyugotti tartós szelek után, hogy ha ezek hirtelen nyugott-éjszak-nyugottnak fordulnak, 's hogy ha a' tenger' dagadása ezen fordulattal egy időpontba esik. Ekkor hirtelen megtelnek a' csatornák, sőt még az óváros' pinczéi is, 's gyakran kártékony nyomok maradnak hátra.

Az Alster két temérdek nagyságu bassint, vagy is öblöt képez. Belsőbbikén a' Binnen-Alsteron a' Jungferstieg mellett, pompás gondolyák uszkálnak, innepi napokon czifra néppel megrakodtak. Az előtt Travevel csatorna által egyesítve volt, de ez bedugult annyira, hogy most csak tőzek- 's fahordó lapos esónakok által hajóztathatik meg. Így a' közvetetlen közösülés Hamburg és Lúbeck között igen csekély, annyival inkább, mivel jó országuatról is még csak látogatásom oltá 1832-ben kezdenek gondolkozni a' két városok.

Architecturái tekintetben, némelly újabb részeit kivéve, igen elmaradott Hamburg; ellenben lakóhelyeknek, szintugy utszáinak 's árúk' helyeinek elnevezésében gazdag sokféleséget mutathat, minthogy az igazi házakon kívül a' hamburgiak *Sahl*, *Bude*, 's pincze nevű hajlékokban is laknak.

A' *Sähle*-k a' házak' felső emeletjei, a' mellyekhez egy lépcső (*Treppe*, mint egész éjszaki Németországban; nem *Stiege*) visz fel, mindjárt az utszáról, ugy, hogy azon házzal, a' mellyhez tartoznak, nincsen közösülés-

sök. Gyakran 4—5 emelettel magaskodnak a' levegőben; elől 's hátul ki- 's bejárásra nyilnak, ellenben egymás ellen is elzárva. Mindenik bir egy pitvarral, mellyben egyszersmind a' tűzhely is találtatik. Ezenkívül 1, 2, ritkán több szoba, 's egy-két kamara, a' mellyek hálósobáknak használtatnak, minthogy itt is, mint egész éjszaki Németországban, még a' szegényebb sorsuak is, lakószobáikban nem hálnak. Látni ezen elintézésből, hogy a' sählek csak olly házakban találtatnak, mellyek csupa zsellér-lakosokat foglalnak magokban, 's hogy az előkelőbbek' lakjai itt is jobb izléssel, 's több kényelműséggel épülnek, 's olly régiséget sem mutatnak. Azonban ezeknél is bérlakosok' számára a' bejárás ajtókon ált nyilik, csinos lépcsőkkel. Kapuk a' hol vagynak, rendszerint be vagynak zárva; van ollyan ház, mellynek kapuja ritkábban nyilik meg, mint Arabia' pusztáiban a' Beduinoktól szorongatott klastromokéi, nem ugyan hasonló szomorú okból. Ez a' fő különbség a' déli németországi p. o. bécsi, 's más felel az éjszaki p. o. berlini házak' külsőjében első tekintet' számára. — A' régibb épületek Hamburgban is mind fából vagynak, itt az igaz igen nehéz jutni a' kőhez, kivévén azon egyes nagy basalt-darabokat, mellyek főképen a' lüneburgi kopárságon egészen magánosan hevernek a' legporhanyóbb, 's még nem is kövecses földön. Szép szokás, hogy az enlített utszai ajtóknál, kivált ujabb épületekben, oldalvást a' ben lakók' nevei csinos ércztáblákra fel vannak jegyezve, valamint Brémában is és Lübeckben.

Bude vagy bódéknak neveztetnek egy emeletű kis házak. Ezek soha se dűlnek az utszára, hanem csak a' folyosókra 's udvarokra. Ezeknek kétségkívül az

idővel szaporodott népesség adhatta lételt olly helyeken, mellyeket a' szabadabban mozogni szerető magyar természet bizonyosan üresen hagyna. Lakosaik a' szegénységhez tartoznak. Egy kevéssé vagyonosabbak foglalják el a' sáhleket.

A' *pinczék'* nevei mutatják, minő szánakozásra méltók azok, a' kik itten lakni kénytelenek. A' kisebb kocsmák mind illy mélységbe süllyednek ezen városban, a' hol más felől némelly lakóhelyek olly magasra szoktak emelkedni. Mint kocsmák azonban némellykor nincsenek meghívó tekintet nélkül; kivált ha csinosak, 's így néhány jobb sorsu vendégektől is látogattatik. Ezekben pontos a' szolgálat, 's a' vendéglés jeles, annyira hogy nem ritkán éreztetik látogatóikkal azon tibullusi mondás' édességét: *securum somnos* (itten *potum cum quiete*) *imbre juvante seqvi*, kivált az elfáradt idegenekkel egész napi andalgás után a' roppant városban, a' temérdek nép között. A' pinczékről mint lakóhelyekről alább még többet.

Az árúk' számára szolgálnak a' *padlások*, (Böden), *tárak* (*Lager*), *Speicher* 's *Räume* nevű, hasonló nemű helyek. *Twiete* nevezettel pedig szoros kis utszaközök illettetnek, p. o. *Fuhlen-Twiete*. A' szó a' felső német *zwischen*-nel atyafi. Valamint másutt, itt is a' nagyobb utszakat kötik össze, utróvidítéssel. Még ezenkívül jönnek elő *Hunke*, *Orte*, 's *Hörn* nevezetek, olly formák, mint nálunk a' szögök (Ecke).

Észrevehető, hogy az éjszaki németek' épületei a' déliek' 's dánokéi, kétségkívül részszerént az angolokéi között is középneműek. Kopenhágában már Stock-hoch helyett nem Treppe-hoch, hanem Sahl-hoch-ot mondanak. Londonban is ajtókon van rendszerint a' bejárás

privát házakba, de a' komoly angol magát nappal is bezárja, valamint száját is a' társaságban, mihelyest egy kevéssé idegennek érzi körét. — A' téglákból épült házakat ritkán szokják bemészeltetni a' költség kímélők, kivált az éjszaknyugotti oldalon, mert esztendeig se marad a' mész fejéren. De legalább szín-mázzal bevonhatnák, valamint Kopenhágában, mert az illy téglafal hamar füstös színt vesz fel magára. A' nedves légkörtől jön ezen hamarabb kormosodása az épületeknek, a' mész' erősebb decompositiója miatt. Azonban a' Jungferstiege körül még is látni elég diszes fehér házakat, a' főbb rendűek' 's diplomaticai személyek' lakjait.

A' belső város' öt fő részeit fellyebb említettem. Kirchspiel neveik mutatják, hogy régente e' tekintetben is szorosabban egyesítve vala az Egyházzal a' világi álladalom. A' Mihály plébániában laknak a' legtehetősebb lakosok. Ebben vagynak legtöbb nyilvános épületek is. De csatornai nincsenek, 's ugyan azért a' közlekedésre nem olly alkalmas. Legmagasabban fekszik a' belvárosban.

A' derék *Drüsecke*' ajánlására több jeles hamburgiak' becses esmeretébe jutottam: Ezeknek segedelmével Hamburgban egy héti tartózkodásom hasznosabb volt, mint kevesebbé kedvező körülmények között három-négy annyi idő. Azért lehetséges becses olvasóimnak ezen nevezetes várossal 's lakosairól bővebb leirással szolgálnom.

Többszöri említésemből észrevehető, hogy már Hamburgnál is lehet szemlélni némelly jeleneteiben a' tengeri életet. Semmi tengernél nem fekszik e' város, sem az europai continenstől természet által külön nem szakasztatik, még is ő nem csak maga, hanem népének

élte is úgy nézethetik, mint a' tengeri élet' 's közlekedés' hív másolatja, és pedig nem annyira aprózott, hanem *lágylott* mérszabály szerint. Látni itten ámbár nem első rangu, de még is már kitünő nagyságu tengeri hajókat, a' nélkül hogy tenger' hullámozását zajogni hallanók körülöttök. Az Elbe, ámbár még 18 órányi messzeségre folyik torkolatjától, még is a' tenger-áradásnak 's apadásnak reá idáig kihatásával eléggé sejdítheti nem sokára elköltözését azon nagy sirjába, a' hová ezen folyam is, valamint az ő testvérei olly sérthetetlen szabályt követve beömlenek. Elébe jönnek itt Elbének, ősi fészke' atyjafiai, a' tengeri hullámok, hogy kövesse azután őket olly hivséggel, valamint árnyék a' testet, valamint Keletindia-ban asszonyok megholt férjeiket, nem ugyan tűzben, hanem a' temérdek habok' ősi medrében elenyészés végett.

Még a' városba is behat ezen tengeri világ' képe. Mert a' sok csatorna, a' mellyektől keresztül-kasul metszetik a' város, mindig terítve vagyon egészen a' rak-tárokig vagy más számos épületekig beható dereglyékkel. Nem ritkán ugyan bugsirozás, az az vontatás kén-telen segedelmezni a' behatást, mert általában az apadás' idő'szakán, 's ott létem' alkalmával állhatatosan, a' viz ezen csatornáknál olly siker, hogy itten néki nem kevesebbé, mint a' rajta szállítandó terheknek, erősebb mozgást óhajthatnánk. Kellemetlen tekintetet mutat ekkor a' csendesen feketélő viz, nem kevesebbé, mint azon kormos partozatok, mellyek által máskor a' házakba hatástól gátoltatik.

Legjelesebb csatorna az, melly Elbétől kiválván, éjszaki irányzatban a' várost álmetszi, egyenközüleg az admirális 's az új Bástya-utszával (*Neuer Wall*)

sok nevezetes épületek megett, minők az árvaház, a' városház, 's a' t. elfolyik, 's végre Alstert Elbével öszveköti.

Ritkítják valamennyire a' tömötten csoportozott házak' sorait ezen vízi utak' vonalai, 's mind e' mellett becses is lészen e' ritkulás, midőn a' szorgalomnak olly könnyítésére válik. Mind e' mellett itt is, mint majd mindenütt a' régi városokban, sőt még részszerint falukban is német földön, a' házak mintegy tűnődő félénkséggel olly izlést sértőn egybe vannak csoportozva. Utzaszoraik' egyenköze olly rendetlen önkénnyel öszveszorítgattatik, hogy tekintvén a' házak' képtelen magasságát, minduntalan egymásba hajlásuktól sőt ütközésüktől félhetünk, vagy a' több utszáknak egymás ellen törésétől, mintha egymás' lételét akarnák kérdőbe venni.

A' már magokban setét és szűk csatornák még inkább elsetétítetnek a' kátránytól feketelő hajók miatt, ez által különbözik minden tengeri hajó' színe a' folyóvízietől. Virgoncz csónakok lövelnek közöttök ide 's tova, előmozdítón az egybeköttetést lomha bátyjaik között. Tarkásan koczkázott süvegű matrózok töltik a' hajók' üregeit, intézik a' csudálatos erőket, futosnak a' hajók' párkányán, az egyensulynak csudálatos megtartásával. Terehordók lepik el az utakat, 's kiegészítik a' még talán itt-ott csendesebb szorgalmi pályát ezen nagy nemű hozás-vivés', tevés-rakásban.

Plath fő esperest úr, Hamburg' egy becses monographiajának szerzője, erántam idegenhez rendkívüli szívesseggel viseltetett, 's a' városnak majd minden nevezetességeit személyesen, vagy ajánlásai által megmutogatta. Kedvemért különösen egy ladikot bérlett ki, mellybe a' Niederbaumnál beülvén, megjártuk ezen olly

sokféle honból jött mozgó vizi utszákat. Majd két óráig hasogattuk az itt gyakran tengeri módon szökdöső, 's azért nevezetesen is kiszélesülő Elbe' síkját. Voltunk a' többek között Monarch 140 ló-erejű angol gőzhajón, a' melly Hamburg, London, és Hull között szokott járni. Londonba 2½ nap alatt eljuthat. Benne minden különös csínossággal vagyon készülve, az utasok' cajüttjében más mint mahagoni faszert nem látni. Egy személy fizet 90 vagy 54 mark viteldíjt, 30 vagy 14 conv. talért, a' tartáson kívül, mellynek ebédje két angol schilling, — 2 f. 30 xr. bécsi becs. De az elköltendő eledel rendszerint sokra nem megy, mivel az utasok kivált ha tengert még nem láttak, megbetegednek, 's többnyire szájak' izét el szokják veszteni. Különös tisztaságot mutatata minden. A' hálósobácskák az első cajüttbéliek' számára oldalvást vagynak alkalmaztatva, mint valamelly jászolok. A' gömbölyű ablakok pedig igen vastag üveggel borítatnak, hogy a' haboktól őszve ne zúzássanak. Az asztalkák, a' kanapék mind a' padlóhoz szegezvék, hogy legalább ha az egész hanyatlik, a' részek is külön ne hanyássanak, az embereket kivéve, kiknek ereje a' hanyatás ellen, kivált a' tapasztalatlanoké, itt egész laptá-ügyetlenségig paralizálódik, minekutána ember a' hajóban nem burkózhat egy könnyen olly ügyesség' tokjába mint a' magnes-tő, a' melly akarmerre eső hanyatlás mellett, mindig egyensulyt tart billegésében. Megesmerkedtem a' tőlem először látott amerikai hajóval, Waschington három arboczossal; — rajta mint egy távol kitűnő, idegensége' címéül már messzűnen feketélt a' szerecsen. Nem volt-e rabszolga, mutatvány olly országból, a' hol szabadság 's rabszolgaság olly tős szomszédok, mint olaj és víz egy pohárban?

Szégyenítő mutatvány ez valóban, kettősen annak mondható azon országban, hol minden más emberjogi kérdésben olly kiterjedés szerint létesítetik a' szabadság. Hálá Isten, Európában csak ugyan mentes már illy botránkozástól az emberiség' temploma! —

Sok itt látott tárgyak' tökélyetes leírását a' képzeletnek kell áltengednem. Itt, hol az emberi ügyesség és csüggedhetlen szorgalom tellyes erejekben fejtőznek ki, mintegy elszégyenedve lép vissza az ide tévedett belföldi idegen, létezve látván maga előtt számos tárgyat, a' mellyeket még eddig csak képzeletében rajzolgatott, itt mint szokott haszonvétel' célját. Illy környékzetben az új tárgyakkal új nyelvet is kell tanulni. Minő szép itt egy tudni szeretőnek, ártatlan oskolásként oda állani, szüntelen tudakozódni, 's minden kérdés' megfejtésében valami újat tanulni! Nem ér-e sokat illy pillanat csak azért is, mivel bennünket gyermeki boldog együgyűségünk' körébe bájol vissza? — A' sok közül igyekeztem még a' következőket feljegyezni emlékezetemben:

A' tengeri hajók leginkább abban különböznek a' folyóvizektől, hogy az ő két vég-csuccok meggörbesztvék, 's rajtok gyakran a' kormány (Steuerbord) mélyen az alsó részbe tétetik egy nyiláson keresztül; másokon pedig felül, hanyatlón hosszan kinyulva, sőt imitt amott különös vitorlával felruházva. A' hajók többnyire feketélnek a' kátránytól, de némellyek csinosan megfestetnek. Ezekhez tartoznak a' hollandiakéi. Ezek a' többiektől még abban is nevezetesen különböznek, hogy egész külső alkotásukban erősen meghajtott tekenőt képezvén, fenekek' közepén, sokkal inkább mint ennek két végénél ki vannak vájva. Alkalmaztatva vagynak

azon számos siker vizekhez, a' mellyekkel hazájok, Hollandia, környékeztetik. Az arboczok több, 2 — 5-tősen egymásba kapcsolt gerendákból készülék; össze-kapcsoltatásuk mozgó sarkakkal erősül, hogy 'szükség' idején leszedethessenek; de a' fő arbocz, melly a' hajóban gyökeresül, helyén marad mindig. Az összeállítás srófok által megy végbe, úgy hogy a' felsőbb darab az alsón alapul ugyan, de nem egyenlő irányzatban, hanem mellékesleg a' fő állás-ponthoz. Az egésze még keresztbe fekvőn erős kötelek' segédelmével 2 — 3 kisebb gerenda vonatik, ugyan ezek által sodortatik a' vitorla fel 's alá. A' vitorla-kötelek is a' többi tárgyak' nagyságával megegyező viszónban készülék. Vannak közöttük emberláb vastagságuk. Vaskarikák lógnak a' hajó mindenik oldaláról, ezeken keresztül húzatnak a' vitorla-kötelek 's felül az arbocz' csucsán mindnyájan mintegy sugar pontban összevetálkoznak. A' folyóvizien ez mind másképen vagyon. Itt is ugyan majdnem olly hosszúk a' hajók, de keskenyek, nem olly öblösök; egy darabból álló arboczok, egy hajón többnyire csak egy vagyon, erről a' vitorlasodrók (Joefstangen) félszakosan lelógnak. Különösen az oderai dereglyék hosszú, török papucs forma ormány, 's igen magas nyulánk arbocz által tűnnek ki, mivel folyójok magasabb partok közé szorítatván, az utasító s' előmozdító szélhez is nehezebben juthatnak. Dunai pajtásaiknál nem nagyobbak, de tartósabb alkotásuaknak látszanak, alkotásukban nagyobb ügyességet 's ezeknél egyáltalában hiányló vitorláikkal kellemes látványságot mutatnak. Ezekről külső tekintetben annyira különböznek, mint egy czifra pompás fedelű 's tornyos kastély az egyszerű, lapos tetejű épületektől.

A' derék Plath minden módon rajta volt, hogy száguldásomat e' temérdek városban mind kellenetessé, mind hasznossá tegye. Jártas lévén az angol nyelvben, több hajóssal hoszasb beszédbe ereszkedék, 's tolmácsolásával egyet mást megmagyarázott. A' honos hajósok az ő alföldi német nyelveken kívül itten már majd közönségesen tudnak angolul; felváltva élnek ezen két nyelvvel, mint a' mi dunai hajósaink a' némettel 's magyarral. Közöttök itt-ott hallani az alföldi némettől már igen különböző hollandi nyelvet, mint amazok között a' sváb szóejtést. Általjában Hamburgban a' belföldről jövő könnyen észreveheti, hogy itten a' nyelvbeli hajlékonyság az éjszaki belföldinél nagyobb, ámbár azon universalitast és sokféleséget, a' melly nálunk több nyelvek' egymás mellett létezése 's még is öszve nem vegyülése által terjeszkedik, még épen el nem éri. Első rangu fogadósok angol szavak' törtetésével igyekeznek hoteljeik' fényét emelni. Divatozik a' franczia nyelv is. Fogadósom' háznépe többnyire ezzel él az asztal felett. Azonban koránt sem terjedett ez ugy el, mint amaz, már csak azért sem, minthogy a' mint látszik, inkább a' napoleoni hatalomnak maradéka. El azonban ez sem fog tűnni egy könnyen, minthogy a' hamburgiak a' setét kedvélyü Angolok, 's a' nehéz phlegmájú Mynheereknél egy kevésbé könnyebb vérrel, 's nagyobb élet-kedvvel birnak. Mert a' mennyire ők az élet' nyilvános ügyeiben, kereskedés', nemzeti szorgalom', közjóra törekedésben, az élet-mód' külső elintezésében, p. o. szilárdabb életrend', főzés', kései ebédlésben, az Angolokhoz közelítnék, 's e' szempontból tekintve, azoknak nyelvét is, hasonló körülmények' 's foglalatosságokban szokták használni, — annyiban más felől a' fino-

mabb társalkodásra nézve, mint az élet' javait vidámabb életkedvvel 's költeni tudó nagy-városi népség; — a' társasági nézetekben itt-ott más német szomszédjaiknál 's a' Hollandiaknál mozogni könnyebben tudó, nem ugyan olly zajogva buzgólkodó republicánusok, mutathatnak vonszódást a' franczia nyelv eránt is. Hogy pedig ennek eredeti tulajdonosai még ez előtt alig két tizeddel az ő házi 's népi boldogságuk' ostorozói voltak, — azt velök a' német jószívűség 's nagy városi hig véralkat már alkalmasint elfejtette.

Nem állhatom meg, hogy itt néhány észrevételt ne tegyek a' *nyelvek' kelendőségéről*. Alkalmasint egy forrásból jön ez minden vágyainkkal. Valamint ezek ritkán elégesznek meg a' jelenléttel, legyen bár ez jóvoltunkra még olly kedvező; valamint visszaszálongtatjuk őket a' mult' ürült színhelyére, — vagy előre repítjük a' csupa feltételekre épült jövőndőbe; szintugy a' *nyelvek' kelendősége* is beszélőinek illy gyakran unatkozó birása által változik időről időre, a' megbecsülés' árjegyzésében majd le, majd felszálítatva. Az igaz, találkozik szeretet minden nemzeteknél az anyanyelv eránt, szeretik azt a' közemberek szokásból, a' tanultak mint legbizonyosabban kiegyengetett pályáját a' népeletnek, a' fentebb nézetűek, 's a' külföld' esmerői elvekből; de mind e' mellett sokszori meghülését találjuk e' szeretetnek is a' népeknél, nem csak nálunk, hol fájdalom a' hazai nyelv' köre még, szintugy mint Kant előtt az ész' korlátjai, olly határozatlan, — de Németországban is, a' honfiuság' annyi szép példányainak hazájában, több izben ugy vettem észre, mintha a' fentebb 's legmiveltebb társasági körökben idegen nyelveknek többnyire élénkebb figyelem szenteltetnék, mint a' honinak. A'

csinosodás' első feltételének tartatik, nem beszélni azon nyelven; mellynek hazájában gyülekeznek e' társaságok. Két egyformán virágzó nép p. o. az Angolok 's Francziák között ám hagyján, — nem fog egy hamar káros lenni illy kicserélés. De másutt! Mi Magyarok már majdnem hozzá szoktunk sajátunk' illy csekély becsüléséhez; mit mondjunk a' hamburgiakról, hol a' legtitisztább német városokban olly szerfeletti buzgóságot vettem a' franczia nyelv eránt észre? Poroszhonban minden ellenszenyv mellett, melly még most is a' Francziák ellen éledez, a' billiárdi lökéseket francziául jegyezik a' kávéházakban, valamint nálunk németül; 's azon nyelv az ország' minden tanuló intézeteiben pontos ügyellettél tanítatik. Vezetünk észre általjában a' nyelvek' kelendőségére nézve bizonyos rendszert. Valamint ott egy nap körül a' többi mint csak planeta látszik forogni, nem csak vonzó, hanem assimiláló erővel is hozzá közelítőleg. Nem így uralkodott-e a' régi kor' végétől fogva sok időig a' római; a' mult században a' franczia, 's most a' tudós német nyelv? — Ez 's más tekintetben nem csuda, ha p. o. Éjszakamerikában a' legkülönfélébb honu 's nyelvű telepedők nem sokára angol-amerikai nemzetiséget vesznek fel, ott, hol már az Indusok is kezdenek hírlapokat olvasni angol nyelven. Térjünk vissza tárgyunkra.

Kiszálván kis gondolyánkból, felmentünk azon bastionra, melly a' város' nyugotti szélén, Altona felé az Elbére szolgáló magas földbástyán fekszik, 's a' pompás *Elbepavillont* hordozza. Így neveztetnek Hamburgban, mint már említettem, a' kávéház-nemű, de evvel még is mindenben meg nem egyező kéjhelyek. Mert már fekvésöknél fogva más rendeltetést mutatnak. Rendszerint a' szép kilátásu magas pontokon épülnek ezen pavillo-

nok. Itt kerekül azután az elegant világ' középlete, 's az érzéki gyönyörűség' szemei' vadászatjának tüzelő pontja. Illyen Jungferstiegnél a' *Schweitzer*- 's *Alster*-pavillon. Ellenben a' mi kávéházainkat Hamburgban sem lehet feltalálni. Tónja sokkal feszesebb az illy paviloni társalkodásnak, nem látni benne játszókat, sem hirlapokat. Máskép fedett sétányoknak mondhatnám őket.

Béjárván a' derék Plath urral a' város' nagy részét, az említett pompás pavillonban megnyugovánk. A' legérdekeseb tárgytól tarkított Elbét láttuk lábaink alatt hullámozni, 's körülötte jobbra-balra festésig gyönyörű ábrázolatot kiterülni, sokféleségben nem kevesebbé, mint nagyneműségben nevezetese. Legközelebről észre lehet venni az arbocz-erdőt a' színes víztükrön. Jobbra, csak egy futamodásnyira *Altona*. Illy népes gazdag városból a' külföldnek nem sokkal csékélyebb városára könnyebben látni nem egy hamar lehet. A' kettő csak egy gyep által vagyon egymástól elválasztva; hol egykor a' Davoust által lerontatott közönséges kórház, 's 's egyéb épületek voltak. Még közelebb fekszik, ugyan a' földbástyán, az angol szentegyház is, torony nélkül épült kisded, de csinos templom. Nem végeztük még hasznos vándorságunkat, bementünk ismét a' városba, megnéztük sok utszáit, olyanokat is, mellyek az imént említett pompás látványsággal, ámbar nem igen nagy messzeségre, egészen ellenkezők. Kell mindenütt, a' világosságtól épen kedvezőleg érintett tárgyak megett leginkább, árnyékolatnak lenni.

Valóban el kell bámulnunk, hogy ha látjuk, minémüképen itt is, fő-szomszédságában a' szorgalom szerzte gazdagságnak, legkeservesebb szegénység lappanghat, a' hol pedig kincseinek olly könnyen hozzájutható

forrásait szökelteti Plutus. A' legszembetünőbb gazdagság itt is erősen árnyékolt ellenoldalakat mutat. Setét nyomorult lakhelyek vagynak itt is gyakran egybe halmazva. Inség bélyegezi lakosai' külsőjét. Nem fordul itt egy könnyen meg' jobb külsőjű ember, kivéven, ha kit kötelessége' erős szava hiv, a' szenvedő emberiségnek testi 's lelki sinlődése miatt. Ezen ritka vendégek közé tartozik hivatalánál fogva jeles kísérom. Őn valomása szerint hivatalának legterhesebb része az itteni látogatás. Némellyik lakhely' lépcsőjén a' szemek is alig igazodhatnak el, annyival kevesebbé a' lábak. Még nyomorultabbak a' pinczék. Itt látni, minő bilincselő hatalma vagyon a' szokásnak. Minő nyomorult helyzetben léteznek itt a' lakosok, illy lyukakba tömve, gyakran általellenben a' legporúpásabb, a' kevély könnyűséggel levegőbe emelkedő hajlékokkal? Az uszómászók' honjában kell nékiek eltölteni ez éltet. Nem csuda, ha az őket gyakorta meglátogatni szokott ellenséges elemmel megbarátkozni még sem tudván, időről időre üreg-nemű lakjaikból Elbe' árjai által kiöntetnek. Alig merészel az idegen itt meglegedésre csak emlékezni is; 's még is kell itt szinte találkozni e' jótékony angyalnak, különben lehetetlen volna csak egy óráig is a' maradás. Találni egésséget 's hoszu életet itt szintugy, mint oda fen a' tisztább gőzkörrel ölelkező házakban. Nem csak kevéssel meglegészik a' természet, hanem a' keserüvel is, csak váljék szokássá. Minden életbaj' mérge leszűretik a' szokás' tisztítóján. Bámulni kell, hogy a' vad cholera az illy számos barlangi lakhelyekkel tömött Hamburgban nevezetesebb pusztítást végbe nem vitt; hogy ellenben a' Poroszok' tengeri partjától egész Meklenburg elkerülésével, több mint

70 mértföldnyi ugrással Hamburgot majdan (1831-nek őszen) meglátogatta, az ezen helyzeteknél fogva nem volt előttem meglepő. Enyhülésül szolgál nyomorult életökben e' hajlékok' lakosainak, hogy árviz' esetére a' házbirtokosok kötelesek a' kiöntöttek' házi butorainak épületeik' felső felében helyet adni, mindaddig, míg a' dühös éjszaknyugotti szélről felhalmozott elbei hullámok ezen városi troglodyta helyeket elhagyván, mint Vezuvnál Torre del Greco 's egyéb veszélyezett helyeknek, a' nem régen (Novemb. 1832) kirontó Aetnánál *Bronte* városkának a' tüzes lávafolyam előtt megfutamodott lakosai, ismét vissza nem térhetnek; nem ugyan, mint ezek, a' meghült és megmaradott láva-halmok által emelkedett új földszinre; hanem az előbbi ürességet visszanyerő lyukakba. Így barátkozik meg az ember mindennel, a' subjectivitás' legügyesebb metamorphosisa-, a' szokás által. Mind e' mellett az idegen előtt majd lehetetlennek látszik, hogy lehessen itten a' lakást kiállani, a' hol könnyebb különféle rút uszomászóknak, mint a' hajlék' tulajdonképeni lakosainak, az embereknek kedvek szerint mozogni. Egy illy hajlék, 's egy palota az Alster öböl körül! Minő különbség! Valóban, hogy ha chamaeleon az ő színét izzó tűzön olly sokféleképp változtathatja, az emberi erő is szenvedések' kemény üllőjén képes az életsorsnak sokféle érczi hangzatát felvenni. A' földi csudák' egyikét tapasztalhatja a' szerencsének minden kedveltje, ha nem restel néhány pillanatot tölteni illy helyeken; tapasztalandja, mit ki nem állhat ember a' nyomoruság' próbakövéén. Épen kin élesztete erőlködésekben jönnek az emberi erőnek ötlései, napfényre, a' mellyek annak eredeti természetéhez egészen idegeneknek lenni látszanak.

Nem csak szűken, rekedt légkörben, 's magasan egymásra tornyozva feküsznek ezen lakások, hanem pinczeneműn mélyen a' földbe leásva. Ha még a' Twiete és Hübel szoros utszai közök felől lehet hozzájuk férni, akkor kellemesnek lehet tartani a' bejárást. Legtöbbet találni a' sz. Mihály egyházi kör' alsó részében, ugyan abban, hol más felől a' legtöbb sine curisták, 's más szó-öszvétételben a' latin *sine* szavaeskát földi javak' tekintetéből éppen nem esmérők találtatnak. Vagy-nak még a' sz. Katalin' körében is illy homályos lakhe-lyek. Már külsőjök által olly visszaijesztők, hogy bi-zonyosan elmegy minden látogatónak kedve a' bellyebb hatástól, csak legyen egy kevésbé finnyás idegzetű.

Ezen szomorú lakhelyekben, mint hasonló képek, engem csak Pozsony-várallya 's Prágában, a' Zsidóvá-ros, de csak részből enlékeztetének. Azok még arány-zatilag paloták, minthogy hegybe 's nem Duna által környékezett lapályokba ásattak. Prágának illy zug-jaiiban annyira dühösködött a' cholera, hogy a' mi má-sutt tudtomra nem történt, annak Muldára dülő olda-lán, a' lakosok seregenként ki kénytelenítettek költöz-ködni. Ohajtható, hogy minden egészségi felügyelés a' lakhelyek' türhetővé tehetésére fordítaná atyai gondját. Ugy is korunkban, ezen annyira meghányt 's döngetett alapzatu időszakaszban a' családi élet az a' kör, a' hol még leginkább feltalálhatni az őszinte czélzásu fárado-zást, 's a' színlelést nem esmerő érzelmeket.

A' többi egyházi körben is első tekintetre uralko-dónak mondható az egymással kezét fogó tehetőség, — 's csinosság, hogy ha a' házak' külsőjében annyira nem is, belsőjökben annál gyakrabban. Voltam egyszerű kereskedőknél, a' hol csupa udvariságnak látszó szives-

vességből finom Maderával, mint szokott második reggelivel, fogadtatánk. Láttam egyszerű privát lakhelyeket, mellyek nem mindennapi kényelműséget is kielégítőleg, bővelkedtek mindennapi használatra alkalmazott butorokkal 's egyéb házi szerekkel, földünk' minden részeiből eredőkkel. Igaz ugyan, itt is igen gyakran látni, tőszomszédságban egymással, mindenféle éles ellenzéket, valamint politikai színeket a' polgári társaságok' rengő színhelyén, 's valamint szükszivű philistériet a' bátran fellengző lélekkel általellenben.

Másodszor is hajóra szálltam Plath urral, ezen rendkívül szives férjfiuval, szemlélni újabb nevezetéseket. Nagy töltés vive bennünket a' Katalin egyházkörben egy nevezetes gőzmalomba. Ide idegent nem egy könnyen szoknak eresztetni. Annál többre becsülhettem jeles kísérőm' szivességét, kinek neve' hallására tüstént nyájas készségnek engede a' gondviselő' vonakodása. Csupa gőzerőművek hajtják a' malmot; felérnek 42 ló' erejével. A' malommal egybe van kötve a' fűrészmalom is, de mások, mint mahagoni hasábok, nem szeleteltetnek szét, 's ezek rendszerint hat, majdnem papir finomságu lapokra, osztatnak a' hatalmas mozgony által. Házi butorok p. o. szekrények, ágyak, divánok borítatnak bé vélők. Ezen vékony lapok végre viszik azt, hogy mahagoni nevet kapjanak az ő külsőjök' leple alatt sok szép házi butorok, a' mellyeknek belsője hazai erdőkben, amazokhoz több száz mértföldnyire nevededett. Csupa mahagoni butorok természetesen sokkal drágábbak 's ritkébbak. Ki gondolta volna, akkor, midőn a' mahagonival legelőször bánd londoni asztalosnak szerszámai a' szerfelett kemény fában mind elromlottak, — hogy találtassék fel valaha

olly hathatós erő, képes a' növények' ezen granitjának olly könnyű szerrel felhasogatására, mint mikor nálunk a' jámbor házi asszony' keze által kenyereből a' levesbe szeletek metéltetnek? — Legbecsebb mahagoni a' csikos.

Minden pont emlékezteti az idegent a' nagy kereskedő-városra. Mindenféle foglalatosságú emberek lepik el az utszákat. Széles köpczös vállu tereh-hordozók állják el utjokat az andalgóknak, sokkal többször, mint hivalkodó utszai gyermekek, vagy erővel esett koldusok. Legyen Hamburg' dicséretére mondvá: azon egyetlen egy sehonnai képű, a' ki rajtam alkalmatlankodott; a' neutralis téren fogott elő, Hamburg 's Altona között.

'S ez élénk népű város még is egy tekintetben jóval csendesebb tizszerte kisebb déli europai testvéreinél. Igen keveset hallottam zugni harangjait. Pedig minő szép a' költőként:

„Wenn die hellen Kirchenglocken

Laden zu des Festes Glanz.“

Megegyez e' kímélet az egész protestáns német földön, kivált az éjszakin, uralkodó szokással, melly szerint a' harangok rendszerint csak vasárnapi isteni tiszteletkor huzatnak meg, 's akkor se mind. Halleben p. o. tellyes hangu harangszó csak egyszer kondul meg egy esztendőben. Zárva vagynak sok templomok vasárnap dél után is, nem csak hétköznapi. Hétköznapi Hamburgnak csak egy templomában, a' jakabéban, 's ott is csak egyszer tartatik isteni tisztelet. Benne voltam egy illy alkalommal, de ámbár *Böckel*, egy igen kedvelt szónok prédikált, felette üresnek találtam a' szentegyházat. — Nem igen alkalomhoz illő e' templomban a' helyért.

fizetés, melly alá szorítatik a' látogató minden alkalommal. Így kell legalább nevezni azon buzgóságban zavaró 's játékszinre akaratumk ellen is emlékeztető szokást, melly szerint egy vén asszony addig el nem megy a' buzgó hallgatótól, míg pénzdarabot nem kap. Meg kell vallanunk, catholikus templomok' megnézése már azon rendszabásnál fogva is, hogy többnyire nyitva vagynak, sokkal könnyebb. Így tapasztaltam ezt Prága, Hildesheim, Halberstadt, Maintz 's több városokban, 's főképen Felsőleges Fejedelmünk' székes városában, István' híres templomában 's tornyában, hol a' szentegyház-hivataltól nyert engedelem irásban felmenti az idegeneket az egyházfiak' követelésétől, 's ha ezeknek hozzá kedve jönne, gorombaságaiktól. Nem azért emlitem ezeket, mintha sajnálnám egy pár garasomat, kivált azon emberséges gondviselőktől, kik az idegen' vizsgálódásait könnyítik, — de igen kellemetlen, földi létünk' muló fényének hiu jegyére, a' pénzre, épen akkor emlékeztetni, midőn olly felséges tárgyak' szemlélésébe merüle figyelmünk. Kellemetlen azon szent helyeken is, a' hol mennyei kincsünk a' vallás tanítatik, földi kincsek után ásító alacsony lelkekkel vesződni.

Az is kellemetlen tapasztalásu, miképen Hamburg' lakosai olly kevésbé kímélik a' hajdankor' szent buzgósága' maradványait, hogy annyi régi *templomot lerontanak*, úgy hogy ezután csak öt fő evangélikus templom létszen; ámbár a' Mihály egyházhoz 35 ezer hallgató tartozik. Lerontották 's széthordották a' roppant *domot*, egy tisztas emléket még a' 12-d. századból, 's helyette egy, — tágas piacot nyerének. Ez történt a' sz. János' templomával; épen ott létemkor dolgozának lerontásán; ennek sorsát fogja nem sokára követni a' sz. László

leké is, — mindenik a' város' legrégibb részében. A' dom épen olly hosszú volt, 3 láb' híján, mint a' brémai. Ennek lerontására azonban különös indító ok által vite-tett a' város. Hannoverai birtok' volt, ben a' városban, sok időtől fogva viszázkodás' tárgya. Napoleon, ki a' hamburgiakon annyi fosztást vive végbe, legalább egy ajándékot is tett nékiek, ezen szent épülettel. A' város, mintha érezte volna, hogy idegen jószág ajándé-koztaték el, sietett a' lerontással, úgy gondolván, hogy, ha idővel szükséges lészen is, az üres hely eránt kön-nyebben meg lehet majdan egyezni a' reclamálni találó Hannoverával. Az épület úgy is romladozó állapotban volt.

Azt a' megjegyzést is tettem, hogy a' népes város-ban a' templomok' környékei legcsendesebbek valának.

A' vásártérek terítve vágynak legkülönbfélebb ne-mű és égallyu termékekkel. Gyakran 's könnyen ma-gokra vonják, kivált egy belföldi utazó' figyelmét; így p. o. a' ritka tengeri halak, a' kellemes ízű bücklingek, delphineek, lágy, de kemény, mintegy kicserzett bőrrel, a' melly alatt tapló tapintásu hust venni észre.

Illy életmód' üzésénél fogva az ember itten inkább a' kereső, mint a' szemlélődő élet' tárgyainak él, 's más felé szálongó eszméletek' körében idegenebb marad, ám-bár előbb vesződhetne vélek, politikai helyzeténél fog-va is, mint más sok statusok' alattvalói, hol erőhatást nem annyira az élet' földi javainak szerzésére, mint lé-tet nem olly könnyen érhető nézetekre irányoznak.

A' fő tornyok merész oszlopszatjaik által jelesen mutatkoznak, különösen a' sz. *mihályé*. Régibb formá-juak a' *jakabé* és *miklóse*. Mivel az elsőt különösen meglátogattam, 's megismertem, azért arról is itten kü-lönösen még néhány sort.

A' nagy sz. *Mihály* templom (vagyon kisebb is, melly most a' catholikusoké) fekszik a' város' legmagasabb táján, hossza 245 láb, szélessége 184. A' templom' magassága 130, a' toronyé 456, 's így a' sz. istvánénál 22-vel magasabb lenne, hogy ha a' mérték' kisebb voltát tekintetbe nem vennők. Építetett *Sonnintól*, ki a' templom' sirboltjaiban nyugszik, 1786-ig. Került 1,600,000 markba, mintegy 1,200,000 for. p. p. Hamburg' templomai között legszebb, 's a' berlini *friedrichswerderit*, 's a' drezdai keresztét kivéve minden új protestans között, a' mellyeket láttam, legpompásabb; nemes sztil szerint épült, 's belsőjében egyszerűen ékesítetett. Az oltárkép *Tischbein'* munkája. Fenn vagynak benne függesztve azon táblák, mellyekre 1813 — 14-ben Hamburg' szabadságáért elesett férjfiak' nevei irattak. A' templom alatt nevezetes a' sziklaoszlopokon nyugvó sirbolt, 150 kövel kirakott sirral, a' maga nemében egyetlen munka. A' boltozat félig kiáll a' földből. Nem kevesebbé jeles a' függő építmény' alkotása a' templom' fedelezetében. Kár, hogy a' templomhoz képest a' torony szerfelett magas. Ennek felső része szabad oszlopszaton nyugszik, szálai között a' sodrottan feltekerődő lépcső messzűnen ellátszik. Majd lehordott róla az erős szél. Itten az egész gazdag város, tellyes környékével, hajókkal tölt réveivel, mint egy pompás földkép terüle ki lábaim alatt. Illy magasról hajókat soha sem láttam, annyival inkább, mivel az egész torony' csúcsáig felmentem, hol a' bádog zászló közvetlenül fejem felett csikorgott. Minő elfelejthetlen jelenet! Némán legeltettem sokaig szemeimet. Kár, hogy épen Elbe' egy részén a' délutáni napsugarak' igen erősen tükröződének, mi azonban másfelől a' jelenet' bájos voltát

aranyozó színezésével még inkább nevelte. Mennyire
 öszvezsugorodék alattam minden, még a' nagy hajók is!
 Hát még 2 — 3 akkora magasságról millyen lehetne még
 e' felséges helyzetem is! „Látom hangyabolyi miveidet vi-
 lág“! kiálték fel Berzsenyinkkel. De könnyebben érzi ma-
 gát a' nemesebb eszmélet is, hogy ha a' foglalatossoka-
 ságot, mellynek nyughatatlan tolongása 's igyekezete
 többnyire érzéki czéljainak alacsony irányu elégitésén fá-
 radozik, lábai alatt hangyai apróságra lelapulva láthat-
 ja! Még a' roppant hajók is; minő hamar elvesztik nagy-
 ságukat, mihelyest a' látkör' középpontja csak egy ke-
 véssé magasabbra emelkedik! Gyermekkori képeim ötlé-
 nek itt elé, midőn az esőt felváltó verőfényen udvarun-
 kat tarkító pocsolyákban kis kártyahajókat uszkáltattunk!

Az egész épület egy igen kellemes, minden részei-
 ben öszveillő sokszögöt képez, 's a' kis sz. Mihály
 templom, hozzá nem messzire, egészen-formájára épült,
 ámbar sokkal kisebb alakban.

Egy egész délelőttet fordítottam a' hamburgi *közön-
 séges kórház*' esmerésére. Sz. György külvárosnak tul-
 só, 's egyszersmind egész Hamburgnak az előbbihez ké-
 pest egészen ellenébe tett szélén épült 1822-ben, minek-
 utána a' Hamburg és Altona között lévő téren állott elő-
 zője Davoust által 1813-ban lerontatott. Szálásomhoz
 erős félóránnyira esett ezen épület. Maga nemében egy
 a' legnevezetesebb intézetek közül, 's nem kevesebbő
 bizonyítja a' hamburgiak' jóltéví indulatját, mint ha-
 mar fellábbodásukat kiállott nyomorúságaik után. Há-
 rom oldalról befoglalt négyszögöt képez az épület;
 rendkívüli hosszúságát mutatja 5 tagra oszlott; de egy
 folytában 's szép arányzatban egybe foglalt homlokzata.
 Több mint három száz szobája, mellyeknek mindeni-

kében 13—40 ágy könnyen elfér. Most 1200 beteget ápol. Dicséretes benne az illy helyeken olly nehezen uralkodható tisztság. Egy melléképület által szivatyuk vagynak függésben minden szobákkal, az egész épületet vízzel bőven eltartók. Ezt a' ferdőszobákban szabad tetszés szerint melegen is mindig meglehet kapni egy csap' csavarása által. Vizét Alster adja, a' rondaságot is ugyan az veszi fel. Tágasak a' folyosók is. Olly jó rend uralkodik itt, hogy *előkelő betegek kívánnakoznak belé*, midőn másutt a' szegények is borzadnak az ispitai gyógyítástól. A' derék épület-deréknak hossza mintegy 730 láb. A' sebészek' szobája (Operations-Zimmer) üveg fedél által borítatik, hogy világban 's levegőben bőven részesülhessen. Falai csinos városi ábrázolatokat mutatnak, a' mellyek' egyikét vezetőm, nem gyanítván kétségkívül, hogy magyar vagyok, Budapestnek adott ki, nem tudom, néki, vagy a' mivésznek tulajdonítható tévedésből-e. —

Még sok tekintetben különös figyelmet érdemel e' jeles intézet. Méltó megtekinteni, főképen déltájban, tágas konyháját is, ételosztáskor, melly vagy egy pár óráig eltart. Temérdek nagy rézüstökben fő minden étel, 's olly izletes, hogy akármi vagyonosoknak közepszeren túl nem ható asztalára beillenék. Csak az üsti anyagot, a' veres rezet nem hagyhatom helybe. Azt állíták ugyan megjegyzésemre, hogy mindjárt tisztítva nem árthat, 's hogy ételfőzés közben zöld rozsda nem támadhat. Ennek további nyomozását nálamnál tapasztaltabb chemikusokra bízom. Lakosainak ágyi ruhája tengeri füvel tömetik ki, 's gyakran tisztítatik. Az örültek alól tartatnak, földszint. Emelete' a' homlokzat' közepén három vagyon, egyébűtt kettő.

Egy más napon az *árvaházzal* ismerkedtem. Szép két szárnyu épület az Admiralitás-utczában. Catecheta dr. *Krögerhez* Plath által utasítatván, itt is a' legnagyobb szívességet tapasztaltam. Dr. *Kröger* egy paedagogiai encyclopaediának kiadója, 's most legujabban németre fordítva, jegyzéseivel bővítve kiadá hires franczia oktató *Cousin*' tudósítását, *) mellyet ez a' Németországban általa megesmert nevelőintézetek eránt 1832^{dikben} a' franczia oktatás' ministerének, gróf Montalivetnek beadott. 450 nevendéket ápolt látogatásomkor az ügyefogyott árváknak e' menedéke. Tisztaság 's rend, egyformán uralkodik benne. Tanulóinak felsőbb osztályait parallel-classisoknak nevezik. A' legfelsőbb, mellyet dr. *Kröger* vezet, a' catechetai. A' főtanítók' vezérlése alatt seminaristák is, oskolai hivatalokra készülő ifjak tanítnak. Ezeknek seminariumi vizsgálatán jelen voltam egy délután. Az árvák' öltözete világos-kék, a' mindennapi ugyan azon színü vászon-köntöske. A' leány nevendékek is nyirt fejjel járnak. Szembetűnő a' jó rend az által is, hogy számos gondviselői, férjfiak, 's asszonyok, kivétel nélkül tetszetős tisztaságot mutatnak, még munka közben is. Az épületet egy kis zöld torony ékesíti.

A' népszokásoknak is némielly sajátságát tapasztaltam Hamburgban, a' hol pedig azt lehetne gondolni, hogy a' minden égally alól öszvefolyó emberek által a' a' táj' vagy hely' sajátsága egészen eltűnhetne. Így a' közsorsu leányok ki nem mennek egy könnyen soha is a' nélkül, hogy hónaljok alatt egy hosszukás négyszögű kosárkát, de fogó nélkül, szép nagy tarka, gyakran

*) Cousin (1836 Septemb.) Hollandiát járja hasonló szép czélból.

selyem kendővel leterítve, no hordoznának. Furesa este-
ve felé látni, minő *fogásnak* használtatik ezen kosár-
kának hordozása némellyek által, a' kik inkább szere-
tik a' cselszövénykéek' fogását, mint a' *kosár' nyújtását*,
minekutána a' kosár nélkül egyedül andalgók a' szemes
városi örök' figyelmének gyanus tárgyai szoknak lenni.

Méltó látni *temetést* is Hamburgban. Különös em-
berek intézik 's viszik végbe a' halottas pompát. Cha-
maeleonok a' halálnak ezen liktorai. Tulajdonképen a'
tanács' szolgálai, öltözetökben majd a' könnyű, új izlésű
szabást mutatják, hajlékony mozdulatokkal, majd mint
kegyetlen tekintetű hadi emberek, közönséges inneplé-
sek' alkalmával sisakosan, fegyveresen jelennek meg,
torzonborz álbajuszokkal (mint a' braunschweigi polgári
testőrök), majd a' temetésnél mutatkoznak, mint a' kö-
zépkor' bolyongó lelkei, mintegy gyors hírnökei a' ré-
gi módi, 's még is mindig divatban maradandó halálnak,
izlését soha nem változtatónak, felküldetve alsó világ-
ból, segedelmezni élők' széthordását. Ekkor aprón
bodrozott 's erősen puderezett paróka alá bujnak; csu-
pa fekete spanyol középkori öltözetrel, a' melly man-
tillából, térdig érő bugyogóból, harisnya- 's czipőből
áll. — Oldaluk mellett spádé. — Látni még végtére e'
csudálatosokat, mint az örömnök, fájdalomnak, a' földi
muló fény' újulásának 's enyészésének alkalmával, mint-
egy az élethajó után huzódó delphineket, mint pasziták-
ra, lakodalmakra, 's a' t. meghívó követeket és hir-
mondókat. Az ilyen emberek rendszerint a' társaság'
mozgalmainak könnyű dandárai. Épen nagy városokban
találni sok ezer olly elvonultakat, hogy egymás mellett
több esztendőig is élélhetnek 's gyakran csak egy köz-
fal' távolságára laknak, a' nélkül hogy csak annyit is

tudnának egymásról, mint köpönyeg az ő gazdájáról, vagy mint viz az ő partjáról. A' hidegebb vérű 's mérsékletű éjszakiaknál, a' hol népinnepek épen nem lévén, a' népélet is, nem annyira a' mindig zölden virító társalkodásban 's életörömi élményekben létez, mint inkább a' statust szorosabb értelemben alkotó szellemibb, tehát komorabb társalkodásban; hasznosak lehetnek az illy ex officio vigadók, fájlalók, az illy ex officio csevegők, hallgatók. Így ezek bizvást úgy nézethetők, mint a' társasági viszonyoknak elevenségben tartói, 's szabadékos ugrálók azon számos közfalak felett, melyekkel az elvonultság' félszeg szabályai annyiféleképen szaggatják a' társaság' tagjainak egymáshoz biztosabb járólását. — Szembetűnő népviseletek is láttatnak Hamburgban. Így p. o. a' környék' falusi asszonyai fejek' tetején felborított lapos leveses tálforma szalmakalapot viselnek. Majdnem malomkövel vetélkedik karimájánál fogva e' különös süveg, de mivel meghajtva ninesen, sem mélysége nem öblös, azért a' fejet csak ott fedezi, hol azt érinti, annak tetején, úgy szólván csak egy ponton. A' szomszéd holsteini asszonyok pedig Altona körül széles fekete kalapot viselnek, lelapult karimával, valamint a' sopronyi 's pozsonyi közsorsu polgárok, szinte széles fekete pántlikával; de a' kalap alatt mindig fejkötőt tevéen fel. Minden terhet hátaikon visznek mind a' két nemű cselédek, valamint egész éjszaki Németországban. Arczajok kellémes piros színt mutat, már egészen különbözött a' Weser-tájékiakétól.

A' matrózok' pamutsipkái sok színű kockázattal tarkulnak; szabásra nézve hasonlók a' nálunk 1832 körül divatban lévő, felhajtott 's két felől egy kevéssé hátra álló pártázattal, elől ellenző nélkül viselt süvegekhez.

Egyéberánt a' mivelődés, (legalább a' külsőre nézve) itt is már minden körben honosított közönséges értékű társasági formákat. Az említett sajátságok már most többnyire csak a' falukon fengődnek, 's így az általok idegen szemek' számára okozott regényes derület is mulékony. Azonban még is ennyi különösségek' fennmaradását sem gyanítottam a' német falusi nép között.

Az *alnémet* nyelv is Hamburg körül, ámbár még elég közönséges, lassanként enyészik, mivel nem csak a' fentebb gondolkozás, hanem a' Véghetetlen' imádása is már most mindenütt írásbeli nyelven fejeztetik ki. Nem annyira észrevehető ez enyészés a' falukon. Engem Lauenburg herczegségben már sok helyen nem igen értettek, 's én őket épen nem, ámbár német nyelvemiet igyekezém alnémet kifejezésekkel tarkítani. Kár, hogy nem az alsó Szászok' nyelve leve írásbélivé, lágyabbán hangzik miveletlen létében is a' felső szászokénál. Én legalább örömeštěbb hallok „Meile, Haus, gross, zwischen, Leute, reiche, Wasser. 's a' t. helyett: Mile, Huus, grot, twieten, Lüde, Rike, Water szavakat.

Jó ser Hamburgban a' *Schmalbier*, *Möllnerbier*. Erősen isszák az angol *Alet*; 's valóban hamis ital. A' ser-nemek' nevezetében itt is, mint egész német földön, bő a' phantasia, 's variatio, valamint a' czifra czimzetekben.

Minekelőtte Hamburgról értekezni megszűnnék, kell még emlékeznem egy kirándulásról, a' melyet egyik nap Altonán keresztül tettem

Ottensen és Ranville

helységekbe. Mindenik Elbe' partján fekszik, Altonával majdnem szakadatlan folytatásban, - Amaz egy csi-

nos falu ugyan, de pompásan szembetűnő nevezetességgel nem bír. Ellenben temetőjében rejti, a' templom mellett *Klopstock*-nak, a' Messiás' halhatatlan éneklőjének tetemeit. A' sarkő két darabból álló egyszerű carrarai tábla. A' felsőn látni a' vallást, kezében keresztel. A' táblán ezt olvastam:

„(Saat von Gott gesäet dem Tage der Garben zu reifen). „Bei seiner Meta und bei seinem Kinde ruhet — Friedrich Gottlieb Klopstock — Er ward gebohren den 8-t. Jul. 1724 — er starb den 14-t. März 1803 — Deutsche naht mit Ehrfurcht und Liebe — Der Hülle eures grössten Dichters — Nahet ihr Christen mit Wehmuth und mit Vonne der Ruhestätte des heiligen Sängers — Dessen Gesang, Leben und Tod Jesum Christum pries — Er sang den Menschen, menschlich den Ewigen — Den Mittler Gottes.“ Korlát környezi az egészet, hársfa' terébélye alatt.

Ranvillenél az Elbe' partja egy kevésbé emelkedni kezd. Gyönyörű parkja vagyon, Hamburg' környékében a' legszebb, egy nagy pavillonnal, nyitva minden vendég' számára; vagynak több apró mulatóházai; otaheiti gunyhói 's a' t. Az erős reggeli mozgás után igen jó ízűn reggeliztem itten. Elragadtatott érzelenmel legegésznének szemeim Elbe' tükreén. A' pavillon' udvarában néztem az épen zsoldot kapó dán katonákat. Oszattak erősen a' schillingek.

Nem hagyhatom itten említés nélkül földünknek egy nevezetes kis pontját, ámbar nem láthattam. Láttatlan is megérdemli figyelmünket, legalább mint egy halokló, kihez felette hasonló hajóban evez e' kis nép. Talán fog általa olvasóim' némellyike érdekeltetni, annyival inkább, minthogy elmúlással vívódik itt egy egész

kis világ, 's nem sokára alkalmasint habok fognak felette elfutni. Ez a' kis föld

Helgoland

vagy is *Heiligenland* sziget. Fekszik hat mértföldnyire Elbe' Weser' és Eider' torkolatjaitól. Kerüléte már most csak 13,800 lábnyi. A' mi még ezen név alatt megvan, az maradéka egy valaha nagy szigetnek, melly a' dán continenstől csak kis tengerköz által választatott el. Oklevelek szerint 1010-d. esztendőben, tehát a' magyar királyi méltóság' tizedikében volt rajta 2 klastrom, 's 9 egyházi megye; 's most még csak 2 templom. Mindegyre ássa a' tenger ezen porhanyó sziklát. Különös valóban, hogy némelly száraz földnek létele már szembetűnőleg nem más, mint egy folyvást tartó felosztás, száraz nyavalya. Bizonyosága az örök keringésnek a' természetben. 350 házban 3400 lakos. Nyelvek ó-frieslandi, részszerint alnémet is. Többnyire halászok és révészek (Lootsen). Felsőségök ön magok által választatik, valamint papjaik is, de kiket a' fejedelem fizet. A' férjfiak széles válluak, szálasak, 's szókék. Öltözetök barna posztóból készül, 's hasonlít a' hollandi matrózokéhoz. Bő nadrágokat hordoznak, 's ezek alatt, hogy ha hajóra szállnak, még 3, 4 mást. Innepi ruhájok fekete nadrág 's Vammz, annyiban az éjszaki német föld' példájára, hogy mindenütt fekete a' köznépnel is az innepélyes szín. A' tengeren csizmát, otthon papucsot hordoznak. Kalapjaik magasak, 's csucsosak, hordoznak gyakran kapuczt is, fekete posztóból. Elevenebba' fejeznép' külsője. Meg lehet rájtok különböztetni a' *pie*, ujjatlan köntöst, veres bojeből, melly szoro-

san a' testhez áll, 's egyszermind szoknya gyanánt is szolgál. E' felett viselnek béléses inget, vagy gyakran még 2 — 3 más szoknyát, úgy hogy kétségkívül Helgoland' szigetén a' mintegy 1700 asszonyokon egyszerre több szoknya lehet, mint nálunk a' tót vidék' köz lakosainál nyári idővel egész vármegyékben. Fejeiken vászon-fejkötő, 's cattun sipka. Hogy ha télen a' házból kimennek, fejeket veres köntössel fedik be. Nyáron kék kalapot is viselnek, a' melly egyszermind nyakaikat körülfogja, 's a' melly egy kék köténybe varrt mintegy egy rőf hosszúságu vastag papirosból készül. Vasárnaponként barna selyem, vagy bársony béléses inget hordoznak, és sok veres szoknyát, egyikét rövidebben a' másiknál. A' tehetősebbek begyes tászkát is viselnek, úgy nevezett ezüst kebelet, melly alkalmasint a' páncélhoz hasonlít. — A' házasság' jegyideje eltart 3 — 4 esztendeig is. Nem csuda, mert ezen kis sziget' lakosai messze kényereket keresni, szükülő földjök miatt.

Igen kellemesnek mondatik a' hajózás *Cuxhaven*-től, víznek fel *Hamburgig*. —

Illy szép tapasztalásoknak jutván hirtokába, habár sokáig nem tartott is hamburgi tartózkodásom, reám nézve mindig emlékezetes fog maradni. Nem az teszi virágzóvá 's gyümölesözővé az idő' nyomait, hogy hány-szor, hanem hogy *mi módon* jeleltettek tevétségünk által számunkra. Távozás után örömet aranyozza emlékezésünk a' multat, valamint remény a' jövőndőt, sőt munkásságunk' látpontjából indulva még édesebb, még való-dibb szinekkel, mert hátra tett lépéseink' nyomait, még a' fáradozás 's viszontagság okozta kedvetlenséget is virágosan beleszővi. Mennyivel inkább a' már akkor vi-

rággal hintett jelenlétet? Nem nagy nyereség-e az utazás már az által is, hogy az élete unt fekete vérüségét elűzi, 's nem csak egészségünknek, hanem tapasztalásunknak körét is deríti? Csupa kedv- 's öröm-szaggyalásból áll egész életünk, legbizonyosabban enyhül érzelmünk innét örökösen áradozó fájdalomban, úgy, ha e' szaggyalások' erejét sokszori ismétlés által megosztja. Utazgatás eszközli az illy megosztást.

Hamburgból Lübeck felé folytattam utamat. Nyolcz mértföldre esik egymáshoz e' két város. Gyönyörű tavaszi reggel indultam, midőn a' nagy város' lakosai többnyire még mély álomban szenderegtek, de midőn az ujuló napsugarak már elevenen szikráztak az Alstertükrében, épen midőn Péter 's Miklós templomok' sudár tornyain a' kellemes harangjáték szokás szerint, valamint délelőtt a' 11-diket is, — a' reggeli ötödik órát eljátszotta. Letelepédém néhány pillanatra, az Alster pavillon előtt; körülnéztem még egyszer a' szép Jungferstieget, az ezt felváltó pompás Újutszát, ennek végében a' város' játékszini épületét, a' mellyben két estvét töltöttem. Megállapodtam a' Lombard-hidon, Büsch professzornak, a' Hamburg' csinosítása eránt olly érdekesnek, emlékénel, 's sz. György külvároson keresztül, Hamburgot elhagytam.

Minekelőtte Hamburgtól egészen eltávoznék, előbb még egy népkéről kell említést tennem, az úgy nevezett

Vierländerekről.

Majdnem minden nagy város' környékén lehet olly félre eső tartománykát találni, mellynék lakosai a' külső mivelődésnek egyes népszokásokat előntő özőnében, mint sajátóságukat fentartó szigetek, mutatkoznak.

Igy Lipschéhez nem messze az *altenburgiak*, így Halle' *hallorjai*, így Bréma' táján a' *saterlandiak*, így a' *helgolandiak*, olly közel Elbe' torkolatjához, a' hatalmas Britannia' alattvalói 's kapusai az Elbe-torkolat ellen, kiknél éjjel-nappal ide 's tova száguldnak a' mindenfélé nemzetekhez tartozó hajók. Hiven megtartották a' Vierlánderek régi szokásaikat, ruházatjokat. Nem csak az alig mult időknek, hanem a' már régen bemozosult sirbalom alatt derengő századoknak nyomait is jelenkorunkig kinyujtották, 's számos idő-kornak régen eltörlött izlését, elavult viseletét eleven muzeumi gyanánt viselik, mutogatják. Méltó volna őket is, mint több illy apró népeket, különös vizsgálódás' tárgyává tenni. Az *altenburgiak*, a' *hallorok*, a' *helgolandiak*, 's a' *Vierlánderek*, továbbá a' *mönchsgutiak* Rügen' szigetén; nem különben nálunk Thurócz, Bars 's Nyitra között a' *krickehajok* mind annyi szigetek az újabb népekből támadott oceánon, melly által náluknál sokkal számosabb atyjokfiak egykor elöntettek. Kár, hogy literaturájok nincs az illy kis népmaradékoknak; sokkal világosabb volna a' *Hisztoria*. Hamburgban vettem észre a' *Vierlándereket*. Így neveztetnek honjok' négy szakaszra oszlása miatt, Elbe 's Bille között. Földjük igen termékeny, 's Hamburg' tejes kamarájának mondhatatik. Környékezőiktől egészen különböző népfajnak látszanak. Nagy oka sajátságuk' fenmaradásának, hogy csak egymás között házasodnak össze. Üznek kereskedést is termékeikkel, 's vagynak közöttök elegendő, a' kik Hamburgban le is telepedtek. Süvegeik vonták különösen magokra figyelmemet, hasonlítók a' mi mézszárosainkéihez, elől felálló prémes beszegéssel, köze-

pökből valamint a' mi kalpagjainkból, bársony vagy más szerű csucs lógg le. Felső ruhájok is magyarosan kurta dolmányból áll, egy sor, ezüst gombbal. De a' pantalon már felvették, viseletök" egyéb részeinek megtartásával, mint a' rénusi Pfalz' földmivesei, 's így ők is előmozdítják a' viseletnek ezen általánosságát; ők is már megegyeznének, hogy nadrági értéket nyerjen ezen gatyá, ez előtt 40 évvel csak nadrági pótolék. Oldalaik'övvel vagynak átkötve, olly formán, mint a' matrózoknál, elől bokrot lecsüggesztőn. Közös alattvalói Hamburg és Lübeck városoknak. Illy különös népfajt lehet még találni Holsteinban is, Kiel körül, az ugy nevezett *Probstei* lakosaiban.

Más tekintetben nevezetesek

Billwärder

honosai; annyiban, hogy ámbár az ő földjök is félre fekvő, még is szokásaikban már sok városi neműt vettek fel. Házaikban látni birtokosságot, 's fényűzést. Öltözetök fél városi, fél falusi, 's főképen a' fejeérnépnél olly sokba kerülő, hogy, ha divatjournálokban előfordulna, a' legelőgantabb dámának se esnék szégyénére viselése. Látni rajtok gyémánt ékességet is. Leányaik gyakran városi intézetekben neveltetnek. Sokan ezen falusiak közül könyvgyűjteményt birnak, vagy a' hamburgi olvasó kabinetek' tagjai.

Hamburgon túl hamar ált léptem határát

Dániának.

Mert csekély félbeszakasztással, Hamburg-'s Lübeckhez tartozó kis birtok által okozottal, a' dán király által birt, még ugyan német szövetséghez tarto-

zó Szász-Lauenburg herczegségbe juték, a' melly Holsteinnal egybe vagyon köttetve. Mindenütt a' dán királyi jeleket látni, veres-fejér színű vámfákat, veres köntösű hannoverai társaiktól csak szabásra nézve különböző postásokat 's a' t.

Szász-Lauenburg nem nagy tartomány; azon része is, melly a' bécsi congressus' végzésének erejé szerint Hannoveránál megmaradott, alig megy 30 négyszegű mértföldre. Nagyobb része azon közt foglalja el, mellyen az én utam is álthatott, Lübeck felé. Homokos és dombos, de kellemes erdőségekkel, 's közben termékeny lapályokkal bir.

Itten már túl mentem azon határvonalon, a' melyet utazási igyekezetemnek Halleből elindulásomkor, öt héttel előbb huztam. Várakozásom Halleben létemben még szerényen megelégedett a' Hamburgban tapasztalandókkal. Miért hatottam ált ezen vonalon, könnyen el fogja találni szives olvasóm. Örültem, hogy béhathattam Europa' éjszaki birodalmainak is egyikébe. Képzeltem, minő meglepetéssel fogom majd az ősz oceán' tolongó habjait idvezleni, 's számomra azon pompás jelenetet készíteni, a' mellynek szemlélése maga elég jutalom sok törődésért.

Majd szakadatlanul érik egymást a' szép kertek 's kerti házak szinte

Wandsbeckig. Erdőség, mint ritkaság. Fogas rendőrség. Labens falu. Sachsenwald.

Már melegebb sugarakat lövelt a' kellemes tavaszi nap, midőn a' dán királynak ezen privát sajátját elértem. Emlékeztem itten a' maga idejében nevezetes nép-

szerüséggel birt író *Claudiusra*, 's az ő „Wandsbecker Bote“ havi írására. A' szép reggeli időben itten minden kedvezőleg mosolyga körülem, még fárasztó gyalogolásonra is, a' mellyet Hamburgtól Lübeckig önként választottam. Türelmemet próbára semmi más, mint a' süllyedős mély homok, nem tévé. Ezen időtől, 's még inkább azolta, hogy Meklenburgot, Pomeraniát, 's Brandenburgot is közelebb megismertem, nem csudálom, hogy hazánkban sem lehet mindenütt jó utat tartani, midőn még a' híres Hanza' két szerzői, 's fő városai között sincs valamire való út. Javaltatott ugyan azolta $8\frac{1}{4}$ mértföldnyi hosszúságra egy országut, melly, ha a' Rénust 's Wesert öszveköti vasuttal együtt létesülhetne, éjszaki és nyugotti Németország között nevezetesen könnyíteni fogná e' közlekedést, Bréma 's Hamburg között eddig is elég jó lévén az országut.

Utazásomban Halletől fogva egész idáig, ez nap mentem először erdőn, hegységet borítón keresztül; olly ritka ezen országban az erdőség, olly tökélyetesen eltűnt már, kivált a' síkságról. Nem fogja-e ugyan ezt tapasztalni idővel, a' mi sik, erdős Somogyunk is, hol mind eddig még baromörök is nem csak szabadon tüzeltethetnek, hanem durva kényök' ötléseinek, egész élőfákat gyakran fel szoknak áldozni, meggyújtván azokat, virító 's terebélyes törzsökeiken? Nem fogják-e ők is nem sokára megbánni e' pazarlást? Nem fognak-e Somogyra is olly idők áradni, midőn lakosai, ugy mint most sok más tájakon, alig fogják hinni, hogy még a' 19-d. század' elején minden hivatalnokok mint érdemdíjokhoz ingyen járó függeléket ugy használhatták az erdőket?

Az életmód Lauenburgban 's Holsteinban igen hasonlít a' mi magyar alföldünkéhez. Erre emlékeztetnek

többek között a' *harapós kutyák*. Egész német földön másutt sehol se tartanak a' falusiak illy kérlelhetlen öröket, mint itten. Mindjárt az első faluban Wands-becken túl kellemetlenül megleptek. Alkotásuk ezen morgó köszöntőknek inkább a' házi eb 's mészáros kutyá közti különözet. Azonban bellyebb Holsteinban csupa fehérek, 's bojtos szőrűek is találtnak. Tehát így itten is volnának scythiai farkasok. Nem Gothok által hozattak-e ezen komondor fajú holsteini ebek e' tájra, midőn éjszakibb honjaikat, a' mái Németországgal felszerélték? Ez némi bizonyosság volna komondoraink' laponiai eredetére, a' honnan őseink által a' Fin népek' szomszédságában laktunkkor szállíthattak hozzájuk.

Megjegyzésre méltó még *Lauenburgban*, a' mi azonban kevés különbséggel egész alsó Szászhonra nézve közönséges, hogy a' házakban mindenütt egy fedél foglalja maga alatt a' háznak okos 's oktalan népét, 's csak egy ajtó választja őket belőlről el. Gyakran az egészhez is csak egy bemenetelnél fogva juthatni, a' melly egyszersmind kapu. A' bemenetelkor kedvetlen füst fogja el az idegennek nem csak külsőjét, hanem lélekzetét is, úgy hogy gyakran veszedelmes homályu gőzös barlangnak látszik a' ház' belseje. Azonkívül a' bemenő gyalog vándor egyszerre cerberusi módon fogadtatik el, a' nélkül, hogy tudná: hol áll a' veszedelmes kapus. Mert a' nagy füsttel egyszersmind setéség is párosulván, mint egy fedezett földsáncból rohannak ki a' *fogas házörök*, a' nélkül, hogy az idegen valami ügyes mozdulat által félre ugorhatna előlük, a' széles bemenést szinte olly széles, de setét öböllel felváltó pitvarban. Nem kevesebbé szigorun fogadtatnak nálunk is gyakran a' gyalogoló idegenek némelly falusi konyháinknál, kivé-

ve a' két darabból álló, ajtajnaknál, hol legalább előbb mutathatja magát veszély nélkül az utas a' konyha' birtokosainak, 's előbb talál védfalat a' bétett alsó ajtó megett a' belől tanyázó házi vadak ellen.

Mosolyogva kelle emlékeznem, minő rémülésűl szolgálnak a' mi kisdedeinknek is az, illy cerberusok, hány-szor keserítetik általuk örömük; hány-szor jutnak miatok ostromi állapotba. A' mostani kisdedek már alkalmasint mentesek a' boszorkányi 's szakálos ördögi kísértetek' ellenséges látogatásától, de hogy ha' ezektől féltő gyermekek csak estve a' setéségből ijesztetnek visza, nálunk szegénykéek gyakran egész nap is megszállás alatt maradnak a' szomszédok' rémítő ordas ebei által. Németországban a' gyermekek már mentek ezen kutyák miatti terrorismustól. Különös valóban, hogy olly sok ártatlan nyugalomnak, 's bizodalmas bátorságnak leggonoszabb megrontója épen azon állat, melly különben olly hiven kíséri földünk' minden tájain az embert, mellyben gazdája' gyermekei rendszerint mindig legjászbibb 's legtürelemesebb mulatótársra találunk. Vallyon nem lehetne-e másképp biztosítani faluink' bátorságát, vagy szűkebb korlátok közé szorítani e' gonosz örök' zabolátlanságát? Igaz ugyan, gyakorlás által gyarapul az erő; alkalom nélkül pedig gyakorlás nem lévén, illy örökös háborui állapotban nőhet a' falusi gyermekek' bátorsága.

Nagy része ezen lauenburgi lakhelyeknek egyszerű minid pajta, konyha 's istálló gyanánt szolgál. Szarvas lakosai, talán hogy annál jobban észrevehessék emberi társaságban lételőket, nem mint nálunk, hátuljokkal, hanem fejeikkel ki felé, köttetnek be, *) 's így viszik

*) Így Olaszországban is.

csendes barátságos szemlélődéssel kérődző munkájokat. Csak egy bojtosabb üstök fejeikre, 's azt gondolnók a' derengő homályban: egy sereg divatos a' la Giraffe hajé-kességü dámát látunk üldögelni.

Hiresek Holstein' lovai; marháinak teje jó izü. *Labens* faluban tapasztaltam ennek jóságát, ezipős kurta bugyogós ó német öltözetü fogadósomnál. A' téjhez jó izüen költém a' holsteini kenyeret. Ez alakjára nézve egy réz garasos kerületü zsemlyéhez hasonlító, egészen lapos kétszer sült. Egyszerü eledel, 's még is nem lát-szott előttem kevesebbé izesnek, mint az előtti napon Hamburgban a' gazdag table d' hôte-nak legválogatot-tabb nyalánságai 's jóféle pezsgője. Sokféle eledelt meg tud fűszerezni a' testi törődés. Illyen kétszer sül-tet látni e' tájon minden felé, Kopenhágában is; mint helyettesét a' mi 'seimlyénknek, melly a' tengeren ha-marább megsavanyodnék.

Délután csupa erdőségben jártam, az ugy nevezett *Sachsenwaldban*. Minden természeti tárgyon kellemete-sen mosolygott a' kikelet. De Lübeckhez közelebb a' táj' szépsége hanyatlik, az ut elvész a' homoktenger-ben, 's csak e' város' birtokában, falaitól $1\frac{1}{2}$ mértföld-re mutatkozik ismét csapás. Holdvilággal értem el Lü-becket, ellankadva, nyolcz mértföldre terjedett egy napi erős gyalogolás után.

VII.

Lübeck.

Épületei. Rabundus. Haláltáncz. Orthopaedi intézet. Két nemü rendőrség. Grube. Régi ház. Meier úr. Rundstück. Viselet.

Ezen város három folyónál fekszik: *Trave*, *Stechenitz* és *Wakenitz* mellett. Nyugotti szélét érinti az első. Közlekedésének csak az első szolgál. 3600 háza, közöttök 170 folyosó (*Gänge*) az az apró házsorok, mellyek az utszáról oldalvást vezetnek a' házakba, 's az utszára csak egy keskeny ajtó által nyilnak. Lakosa most 24 ezer. Közöttök Zsidók nincsenek, ezeknek 1816-ban az ide $\frac{3}{4}$ órára fekvő *Moislung* faluba kellett kiköltözködni, 's ez által Lübeck különös példáját adá annak, hogy az 'élet' könnyebbségében nem igen szeretjük éreztetni a' más felekezetűekkel azt, a' minek mi boldog birtokában vagyunk. Lehetne ugyan mentségére hozni, hogy független helyheztetése által jobban magára is lévén hagyatva, hamarább érzi azon aggságot, mellyet a' statusban a' különös status' létele okozni szokott. Nagy szomszédok által záratik be mindenfelől Lübeck, sok akadályát látja kereskedésének már fekvésében, a' franczia uraság alatt felette elszegényedett; — e' körülményekből magyarázza 's mentegeti türelmetlenségét. Igaz is, az illy fekvésű álladalom mindig igen sok kívülről szövődött viszonyok' uralkodása alatt lévén, ezeknek tekintetéből nem minden tette ön cselekvénye.

Temploma most Lübecknek hét vagyon. A' toronyokon észrevehetők a' pyramist képező igen magas csu-

csok, egészen máskép mint Hamburgban, hol azoknak felső részei oszlopok által tartatnak. Párosan állanak a' Mária- és a' dom-templomokon. Amazon félszakósan éjszakuak dülnek, hogy t. i. az innen rohanó zivataroknak nyomosabban ellentállhassanak, olly képen, mint az emberek meghajolva állnak a' vállaik által elmozdítandó terheknek. Valamint Hamburgban, ugy itt is minden épület csak téglából készült, 's koránt se látszik közöttök annyi újabb izlésü. Majd minden ház tűzfalat vet az utsza ellen, 's ritkán olly széles, hogy több ablakot nyithatna kettőnél, háromnál az utszára. Mind igen régi formájú. A' tűzfalak' szélei fogasak, 's felül csucsban végződnek. Jó karban vagynak ugyan, de felette üresek. Kifünnőleg elnépetlenült újabb időkben e' város. Illy pusztasága mellett, Lübecket nem ugyan pusztult, nem omladozott, hanem csak megdermedett városnak lehet mondani.

Roppant épület a' dom. Hossza 445 láb, 's valamint a' magános épületek, ez is csak felényire használtatik. A' monda szerint építetett egy becses nyakló' árán, a' melly orosz lány Henrich által egy itten lőtt szarvason találtatott. Ágboga között egy kereszt is mondatott lenni, mellyért ezen herczeg az egész hozzá kapcsolt intézetet illy czimmerrel ruházta fel. Igen sok sirbolti kápolnák vagynak benne. Rostélyos ajtaikon keresztül sok koporsót látni. Az oltár megett mutattatik sirja a' hires *Rabundusnak*, ki a' monda szerint mindenkor koporsójára koczogatva jelentette mindenik kanonok' halálát, minekutána illy esetnek az előtti előpostája, egy fejér rózsza, egy illy uj halál-candidatus' fortélyja által más sirhalomra tolatott, a' melly nem kanonoké volt. Derék halálkövet, ámbár csak tiszti utódjai' számára.

Az oltár mellett a' karzatban látni egy rémes órát, közepén a' perpendiculumnak minden billenésekor megmozduló szemekkel. Derék helyet választott követségi színhelyének a' jó Rabundus, hogy ha kivált már akkor megvolt ezen óra, mert valóban, valami kellemetlen rejtélyesség vagyon ezen emberi arcot mutató óralapban, már az által is, hogy az idő' eltelését olly észrevehetőleg előadja, a' nélkül hogy maga *az alatt változnék*.

A' *Mária* templom 340 láb hosszú, 's 176 l. szélességű roppant épület. Két tornya a' gombig 422 láb magasságu. Én az éjszakiban voltam, 's a' nagy szélvészben szintugy éreztem, hogy ingott a' magas pyramis. Meg fogja talán bocsátani szives olvasóm, hogy ennyi tornyokkal fárasztom; nem hagyhatjuk egy-könnyen említetlen a' jó esmerőst, én pedig ilyeneknek nézem utamban kivált sikszágon a' tornyokat. A' minék tartathatjuk a' jó könyvek' tartalmában a' summás áltűnést, vagy a' szabad természet' kebelében az ellátást mutató hegyeket, azok nagy városokban a' tornyok. Ezen templomon már igen esmerhető az éjszaki character. Magas csucsos fedelezete, kívülről setét fél fedelű boltozatjai, mellyek az egésznek szent borzadást gerjesztő barlangi tekintetet adnak, — belől a' nehézkes festvények, a' halálnak minden ponton látszó borzasztó alakja, — erre mind emlékeztetnek. A' felében harmadában elpusztult, 's minden esetre nem használandó mellékoltároknak újabb csinosítással, de még tisztítással is ritkán, 's kis mértékben elevenített régi alakja, a' délnak pompásabb 's újabb idők által is javított templomait látottban valami kellemetlen ürességi érzést támasztanak. Istent tisztelésünk' helyei már eredeti rendeltetésöknél fogva annyiszor ellephetnek bennünket borzadó

érzettel, valamennyiszer szent neve' tiszteletére rendelt épületekbe lépünk. Itt azonban elevenen képzeljük előttünk felnyilni az idő' sirját. Ritkán emlékeztethetünk néma tárgyak által komolyabban, hogy számunkra is külön külön fog egykor egy elnyelő sir várakozni. Illy ropant templomoknak legalább fele egészen pusztá szokott lenni, 's különösen ennek egy harmad részét még azonkívül halottak' óriási koporsói foglalják el. Nem csuda, hogy illy eszméletek öntudatom előtt a' lübecki Mária templomban különösen kimerengtek. A' leveles kápolna egy egy darabból álló nyulánk granit-oszlopokkal, 152 l. magasságu boltozatjával; Holbein', van Dyck' festéseivel; 2' orgonával, a' mellyeknek nagyobbika a' pedalon kívül 3 zongorát foglal magában, 57 registrum, 's 4684 hangzó sippal. Egy kápolnában a' *haláltánc*. 25 különbféle csoportozatból áll, mindenütt a' halál jelenik meg 's diadalmaskodik a' legkülönbfélébb koru 's ranguakon, a' pápától egészen a' gyermekig a' bölcsőben. Sokféle helyzetben felszólítja az embereket végső utjokra a' fáradhatatlan kaszás. Mindnyájan az 1463-ki viseletben láttatnak, ábrázatjaiknak tárgyra czélzó kifejezésével. Nevezetes az 1405-ben készült, Bode által 1809-ben megújított 's 1875-ig elintézett óramiv. Ennek említésével kezdi Jean Paul az ő nevezetes bétékintését a' jövőendőbe, a' 18-dik század' végén. „Wenn die große Uhr in der Marienkirche zu Lübeck“ úgy mond — „nicht mehr zu brauchen seyn wird, weil sie gar zu oft umgestellt worden ist, und weil auch der Mond schon anders umläuft als“ 's a' t. Három osztályból áll. Az alsóban vagyon egy mozgó, naponként előbbre iparkodó, gömbölyü tányér lap, a' mellyen több körben láttatnak a' vásárnapot jelelő betük, az esztendő' minden napjai a' hóna-

pokkal, datumokkal 's nevekkal (balra egy kéz mutatja mindig a' datumot); a' nap' felkölte, az aranyszám, a' nap' cyclusa, a' husvéti holdtöltének napja és a' karácsony-bőjt közti hetek mind megmutattatnak. A' középtéren vagynak a' Bode által újra kiszámított nap- és hold-fogyatkozások, a' mellyek Lübeckben 1811—1860ig fognak láttatni. A' legfelsőbb osztály egy kis toronnyal bir, ebben van a' minden óraütéskor zengő harangjáték, melly minden fél órában egy chorálnak fél 's egész sorait játsza. Azonkívül látni rajta időjárást mutató alakokat. De koránt sem hangzik olly kellemetesen, mint a' hamburgi, vagy a' berlini. Felül az egészen látni egy kis karzatot az Idvezítő' képevel, a' ki előtt minden délben 12 órakor az apostolok egy tanácsi szolgától kísértetve elmennek, magokat mélyen meghajtván. Ezen alakok egyéberánt igen aprók, egy, egy alig magasabb 4 hüvelyknél. Két angyal mind annyszor tárogatók által hirdeti a' bókولاتot. Majd minden délben látni itten egy csoport idegent ezen 's egyéb nevezetességnek a' Mária templomban megsejmlélésére. Vagyon még más három fő templom, *Jakab*, *Péter*, 's *Egyed*. Voltak hajdan mások is, most már ugy, mint sok magános épületek, üresen állók. Néhány már lerontatott, így a' vártemplom. Üresen áll Kataliné, tárva nyitva éjjel napal, katonák gyakoroltatnak benne. Tartatik ugyan ebben még egy kincs, templomnak ember után legméltóbb lakója, egy 30,000 darabra menő könyvtár, 's *Vasa Gustav*' ruhája. Más templomokba jóltévő intézetek szállítatnak. Illy épületbe telepített a' kórház. Még most is sokféle maradékát viseli régi rendeltetésének ez épület, kivált belsejében, hol a' betegek' szobái fasátorokat képzón, olly formán mint a' ferdőházakban, három sor-

ban vagynak felállítva, alig $1\frac{1}{2}$ öl magasságuk, 's felül-ről, hogy tisztább levegőt [szolgáltatassanak, fedeleken egy ablakkal bírnak. Mintegy 120-ra megy ezen kis czellák' száma. A' ki nem tudná mire valók, azt hihetné, vásárt akar tartani Lübeck város e' templomban.

Több gonddal viseltetik Lübeck! földi jóltévéőségét gyakorló 's nevelő intézetekre, mint templomaira. Gazdag ő ezekre, Igaz ugyan, nem csekély inség lehet az, melly az emberiségnek szenvedő részére illy erőlködő ápolást tesz szükségessé a' városnak. Szemlátomást észrevehető, hogy rendkívüli körülmények, 's épen nem kedvezők azok, mellyek ez intézeteket olly szerfelett népésítik, mellyek annyira gyanítják a' város' elszegényedését, 's mellyek olly szükségessé teszik, [hogy a' lakosok' egyik része a' másiknak költségén éldegeljen. Nincs Lübeck többé olly fényes állapotban, mint akkor, midőn a' gazdag 's hatalmas Hanzának gyűlései egy palota-nemű épületében, a' mostani tanácsházban tartattak, — ámbár tele vagyon mellette most is hajókkal a' Trave, ámbár a' keleti tenger' déli partján Danzigot kivéve mostan sincsen véle feltehető kereskedő hely.

A' város' tanácsházán 10 torony vagyon. A' fellyebb említett terem, a' mellyben 85 város' követjei szoktak hajdan öszvegyűlni, 1817-ben több szobára osztatott. A' Börse! teremében 80 embernek van helye.

Most e' helyett a' négy szabad német városok' fellyebbviteli törvénszékét birja Lübeck.

Holsteini nevet viselő kapuja különös alkotására nézve nevezetes. Két temérdek vastagságú toronnyal szinte elborítatik, annyival észrevehetőbben, mivel mélyen fekszik. Mintha a' kapu előtt folydogáló Trave' vizébe akarna borulni. Rajta látni ezen felülirást:

„Concordia domi et foris pax sane res est omnium pulcherrima.“

A' Francziák miatt szenvedett sanyaruságban Lübeck is vett bőven részt. 1806-ban Nov. 6-kán Blücher által védelmeztetvén, Bernadotte által ostrommal bévétetett, 's ezen véres nap' nyomait még most is viseli.

Vagyon még Lübecknek egy a' maga nemében eddig ritka intézete: az *Orthopaedi*. Dr. Leithoff igazgatója mostan. Sok hibás növésű gyermekek visszanyerik itten természeti természetüket. Most 66, többnyire külföldi nevendék vagyon benne. Itten gyógyítatott szerencsés előmenetellel a' kevéssel ott létem előtt haza vitetett dán herczegnő Caroline; valamint Kutusow orosz herczegnek is egy leánya. *) Általában Oroszok egyéb nevendékek között is sokan találtnak Lübeckben, 's ezen város ámbár nem fekszik közvetlen a' keleti tengerenél, 's ennek is délnyugotti partjai körül, még teteemes távolságra az orosz birodalomhoz; még is minden német város között legtöbbszöri közösülésben vagyon avval, kivált miolta egy társaság' eszközlése által ő, 's sz. Pétervára között a' roppant „1-ső Miklós“ gőzhajó uszkál, melly egy hét alatt egyszer mindenkor megfordulhat, hogy ha az időjárás kedvező. **)

A' tornaszint (Schwimmbad) ellepve láttam szorgalmas látogatókkal, a' kik ifjú izmaikat hasznos gyakorlással erősítik 's ügyesítik. Helyesen felfogták itten is

*) Örömmel érthette az emberiség' minden igaz barátja, hogy mult tavasztól (1836) fogva magyar hazánk is bír egy ily intézetet, Pesten, dr. Schöpfnek, e' rajzok' írója egykori tanuló társának honfiai iparkodása által.

**) Nem is lészén csekély a' veszteség, melly Lübecket érni fogta, e' hajózásnak 1835-d. esztendei megszüntetése miatt.

a' testi nevelés' fontos ügyét. Valóban lehet rajta csudálkozni, hogy még eddig többnyire mindenütt, még ott is; hol egyébiránt semmi költség' sem kíméltetett, csak hogy felsőbb törekedésü előmenetel szereztessék az emberi kifejtőzésnek; még is földi jó létünk' ezen nevezetes feltétele még mind annyira, figyelem nélkül maradt. Igen könnyen lehetett volna ezt is azon esetre, ha veszedelmes lehetne, szintugy, mint a' statusban fenálló egyéb intézeteket a' felsőség' ellenőrsége alatt, a' véle legközelebbi atyafiakkal, a' nevelő intézetekkel, mint egészítő részeket életbe léptetni; nem ugy, mint a' közép korban, a' hol ismét csupán *csak ő* szolgált az emberi lény' kifejtő pályájául. A' melly visszaélések gymnastica által becsuszni látszattak, azok csak véletlen találkozásnak ő benne némelly más kedvetlen esetekkel öszve, 's másutt is szinte előfordulhatnak, mindenütt, a' hol csak emberi öszvejövetelek tartatnak.

Kellemes sétálásban részesültem a' kikötő körül, 's a' földbástyán, melly magas és árnyékos fasorokkal fedetett bé. A' malomkapunál láttam a' franczia uraság' szigoruságának példáját egy polgár ellen, ki a' tilalmat elmellőzve az utszán egy másikkal szóba állott. Az oszlopon ezt olvasni: „Hier sank I. P. Prah. 7. Jul. 1813. Waffengewalt erkör zum Opfer den friedlichen Bürger, nun danke dem Herrn jeder, den Freiheit beglückt.“ Most ezen kapu előtt a' szabad Lübecknek kiállítandó német szövetségi contingensét láttam fegyverben, 's számos ujonczokat fegyver nélkül gyakoroltatni. Voltak közöttök mindenféle vidékiek, mert mostan majdnem egyedül a' négy szabad városok a' német földön azon statusok, a' hol még idegen karokra bizzák a' hon' fegyverét. Voltak is közöttök sokféle ábrázatok, 's kö-

zűttök olyanok, hogy vitézi indulat helyett láthatólag bieskás' alattomoságát látszattak kifejezni; ha nem a' táborozásban is, de a' csavargásban, 's országkerülésben.

Hogy Lübeck még is annyira ninesen magára hagyatva, [mint képe'nek némelly másolatjai szerint gyaníthatnók, onnan is látni, hogy itt a' rendőrségi hivatal két egymástól egészen külön munkálódó osztályra szakasztatott: az, ugy nevezett *Gewerbs- és Gerichtspolizeira*. Az idegenekre nézve amaz ügyel a' mesterlegényekre, ez a' felsőbb rangakra.

Az egész város egy kis dombon fekszik, mellynek lejtője a' Trave felé hajlik. A' fő- 's a' király-utszak evvel párhuzamosan futnak, a' többiek ezek 's a' Trave között, evvel keresztben, mind a' vizpart által fejeztetnek be, 's elég különösen, mind *Grube* nevezet alatt jönnek elő, p. o. Beckergrube, a' hol én szálásoltam; ámbár elég egyenesek lévén, csak ugy mondathatnak vermeknek, valamint megfordítva Scotiában még a' múlt század' elején a' nemesi lakhelyek, 's ezen 19-ben *nálunk* is sok faluk, a' hol a' vásárok tartatnak, *városoknak*.

Még egy különös régiséget láttam Lübeckben. Egy 1583-ban épült háznak egyik szobája még egészen az eredeti karban vagyon, rakva fametszésekkel. Ezeknek némellyike valóban jelentékeny alakokat mutat; csak hogy rakva anachronismusokkal, p. o. *Luther* mutatja két térdelő *lovagnak* Jézus' keresztelkedését. A' falak' belekomlóval vagyon kitömve, ez által oltalmaztatnak a' megőrlő molyoktól. Egy conventualista (Stiftsdame), Wilmsen kisasszony, a' házbirtokos' esmerőse, különös szivességgel mindent megmagyarázott. Azonkívül ezen feketült régiséget olly társasággal együtt volt szerencsém megnézni, a' mellynek kellemes tagjait bár sem az előtt,

sem alkalmasint ezután is soba nem látom, még is mindig úgy nézendem, mint az igaz jószívűség' angyalait, a' kiknek szivessége öt napi létemet Lübeckben nem kevesebbé érdeklővé, mint elfeleljethetlenné tévé.

A' városház előtt egy kis piacon két sor mészárszék vagyon. Hogy régenten négy volt, 's fele elvétett, magában nem volna nevezetes, de annál különösebbek a' történet' körülményei. Ezt a' város egy felfedezett öszveszküvés' következtében rendelte, minthogy a' mészárosok abban különösen részt vettek. Egyszer mind azon különös büntetéssel is illettettek a' markos zenebonások, hogy annakutána minden halálra ítélt gonosztévőket ők kísérjenek ki a' vesztőhelyre. Egy holsteini lovag, a' kit esküvése minden lélek eránt hallgatásra kötelezett, ivópoharának fedezte fel a' dolgot a' polgármester' fia' jelenlétében. „Csak tenéked,“ ugymond, „oh pohár, beszélem el, minthogy embereknek nem szabad, minő veszély fenyegeti a' várost.“ A' királyutszában egy ház' külső falán, kőbe vágott kép emlékeztet é' történetre.

Meier urnak egy nevelő intézet' érdemes tulajdonosának köszönhetek Lübeckben annyit, mint a' derék Plathnak Hamburghban. Még az utolsó napon is, egy igen nyájas aprilisi délután látogattuk a' város' kies környékét. A' Wackenitz' tószem nemű öblénél fekvő kertjéből 's mulatóházából szemcinknek kellemes lehelés szereztetett; a' szives társaság' buzdításai bennem itten érlelének tervet utamnak még Lübecken túl nevezetes meghosszabbítására. Elköltvén délutáni kávékat, a' mellyel tölt edény már itt is, valamint Hamburghban, meleg vizben álló csészében adatik fel, odább sétálánk a' városhoz. éjszakra, egy kies erdőségen ált,

a' tornaszin mellett el, a' Travéra dülő kies kertek felé. Ezeknek legszebbikébe, a' közönség' számára mindig nyílt parkba, Bartels úr' tulajdonába, bémentünk. Örömet vagyok én illy nyilvános kertekben, mellyek a' magánosokéit hogy ha felül nem mulják is, legalább vélek versenezhetnek. A' hol illy szép 's tágas parkok vagynak, 's benne a' virágtelekek számosak; ott rendszerint a' föld' legkellemesebb virágai is, számos érző szív' vágyainak tárgyai, szebbeknek látszanak; ott a' természetnek szabályok alá vett szép mutatványai között a' társalkodási élet végzetlenül nyer, simítja ott diogenesi redőit az elvonultság. Főkép kivanatosak illy szép kertek a' népes kereskedővárosokban, hol úgy is a' hitnek nagyobb részét a' kereső vágy sörvasztja, hol a' szív' meleg' érzeménye, mint a' munkás kémlelődésekben tulzó emberi alakok' rajzolatja, csupa számokká 's árukat jelelő betűkké változhatik ált', 's csak a' messzebről nézett hüvely, a' számoló 's pénzt olvasó test látszik embernek, de minden emberi valót éltető belső tulajdonságoktól megfosztott embernek.

Nevezetes e' kertben a' többek között, Hercules' óriási szobra, a' melly egykor egy orosz nagy' számára készült, de rendeltetése' helyére nem jutott. Nem csekély díszére szolgál a' kertnek. Majdnem mellette, Travén jönnek-mennek a' Lübeckbe szánt hajók.

Hamar elenyészett a' meleg tavaszi nap, a' Travén túli kis hegység megett, 's midőn utolsó sugarait Herculesen aranyozta, már akkor mi is, citromos ser' által (falte Schaale) ujlva szelíd holdvilággal a' városba visszaindultunk.

Még Lübeck' játékszinéről is kellene emlékezmem, de erről sok különöset nem mondhatok, mert benne

minden igen középserű. Hogy ha a' hamburgit külsőjére nézve a' pestihez hasonlíthatom, a' lübecki a' búdaira emlékeztet, annyiban, hogy az is, mint ez, házsorban vagyon, 's valami klastrom nemű közönséges épület lehetett egykor.

Nyelvszólási sajátság' tekintetéből ide tehetjük, hogy a' zsemlye név Lübeckben ismét előjön, a' melly Hamburgban mindig *Rundstück* által cseréltetik el; hogy *Diele* = *Hausflur*, Ausztriában *Vorhaus*; *die Schütte* = *Schleusse*, zsilip, csak azon különbséggel, hogy ennél egy kevésbé kisebb; *stößig* = *pamstig*, pudvás, p. o. retek, a' melly e' tájakon *Radiese*; 's hogy Lauenburgban van sok málna-szederj, *Himbeere*, itt *Bickelbirnen*. Azt is említhetjük, hogy a' környék' falusi leányainak ingei egészen férjfiui ujjnak, 's az egész kezet befedik. Termetökre nézve nem először tapasztaltam, a' mit p. o. Helvetia' Bern cantonjáról hallunk, hogy a' termet' csinos külsőjének rendszerint csinos viselet felel meg, értvén a' közép rendűeket, nem a' divatnak minden hónapban hydraiképen ujló bábfejeit követőket, kik a' helyes izlést már régen egészen elfelejtették. Minden falusi leány fejkötőt hordoz Lübeckben, de homlokig elő nem nyulót, hanem a' fej' tetején egy hátra fenálló csipkével végződőt. Erre ollykor szalmakalapot tesznek; egyéb ruházatja csinos merino vagy selyem rekli; vékony veres csikos füzöld szoknya, vagy egészen fekete, 's barna köntös. Képek eleven színű, termetök sudár, kitünőbbben szebbek, mint az előkelőbb polgári leányok a' francia viseletben,

VIII.

Száguddás a' balti tengeren.

Elszánás a' tengeri utra. Lübeckből el. Wilhelmine gőzöny. Trave' környéke.

Hamburgban már több tengeri hajót láttam 's látogattam. Megesmerkedtem velek annyira, mennyire ezt egy belföldi európai, 's különösen egy magyar, egy két látogatással, szemléléssel teheti. De nem láttam még a' tengert.

Szép darabját jártam már be az éjszaki Némethonnak. Sokféle eddig esmeretlen tárggyal jöve szemlélésem érintésbe, 'S látatlan bagyjam földszinünk' hatalmas habövezetét, melly valamint halál minden nemű életet a' földi lét' színhelyének e' földnek minden széleit határozza? 'S épen most hüljön tenger' látására készítő ohajtásom, midőn már azt olly tetemesen megközelítém? Meg nem bocsáthattam volna mulasztásomat.

Különben eleinte czélzott utazásom e' tájon már alkalmasint befejeződött volna. A' hatalmas elem' láthatása vala a' fő indító ok, melly reá bira, hogy még most arra, honnét jövék, vissza ne forduljak, hanem hogy Lübecket is meglátogassam. Igaz hogy még e' város sem tengerparti. De legalább jóval közelebb jutott illy fekvés' lehetőségéhez. Az öblös Trave folyám körül épült, honnét három-négy óra múlva a' torkolatot, 's ennél fogva a' balti tengert elérni lehetséges.

Mi belföldiek rendszerint hajlandók vagyunk, — geograph győződésünk ellenére is, — a' tengeri kereskedő városokat valóságnál közelebb képzelni a' tenger-

hez. Nálam ugyan még magában Lübeckben is nyere táplálatot az illy optikai csalódás. Több részről biztattak, hogy megláthatom a' roppant Máriatemplom' egyik toronyából, legalább tiszta idővel a' széles habtükröt. 'S én még nem barátkozva egy tengeri ut' létesítésének ideájával, kész valék eleinte csupa látással megelégedni, a' látogatással vagy egészen felhagyva, vagy azt legfellyebb egy kis parti száguldásra határozólag.

De hijában fáradozám az említett torony' csucsáig. Nincs romlott szemem, nem vala borus az ég, még se terjedhete túl látköröm a' tengert Lübecktől visszanyomó csekély emelkedésü, többnyire homoktorlódás által támadott domb-csoportozaton. Elégületlen ereszkedém le majdnem 422 láb magasságu állás-pontomból, 's tüstént álla szándékom egy kirándulásra a' folyam' torkolatjánál fekvő *Travemünde* városkához.

Egyik elszánás a' másikat keletkezteti, 's érleli. Csekély érdekü ötlet gyakran terjedelmes következésü merényekkel végződik, mint Helvetia' havasain egy meg-rázkódott kis hópohely roppant hótömegeket ragadó lavinákkal. Az én látási vágyom is utat vont maga után, magában véve ugyan nem nevezetese, de a' szándék' keletkezésétől gondolat 's valóság közti távolsággal különbözött.

Került ugyan egy-két álomtalan éjben elhatározásom. Ritkán titkolhatunk el egy kis borzadást, az új-ságot hozó jelenlét' küszöbén, légyen bár ez akár rosszat sejtő félelmünk' valósult rémképe; akár édes óhajításunk' rózsaszövedékének tellyesülése. Még a' Galliát hódító Caesar' bajnokinak is borzadni kellett az először meglátott, bár nem sokára meggyőzetett vad Németek' első megpillantásakor. Nem szükség azért, hogy félénkek'

sorába iktass szíves olvasó, habozásom miatt. Olly elemnek készítém áltadásomat, melly már számtalanszor legügyesb 's bátrabb emberi erőfeszületet tönkre tett, 's én, Európa legbelsőföldibb nemzete' egyikének fia, hogy száljak minden baleseti sejtéstől mentt reménnyel a' már annyiszor hűtelenné lett elemre? Nehezen fog földrészünk' akármi népe olly szerencsés lenni, kinek kebléből, mint a' mienkből, olly kevés áldozatok ragadtatnának a' tenger' gyomrába, 's még is ugy-e bár, nem tegnapi szülött ama példabeszédünk: „a' föld anya, a' tenger mostoha?“ Alig képzelhető olly vitéz bajnok, ki ellentállást próbálhatna a' fenyegető veszélyben, ha minden ereje dermedez, ha izmos tagjai lebilincselvék. Hát ha se bajnokok' díszére nem számolhatunk, se biztosítás veszély' ellen nem reménylhetők, ki követelne rendületlen bátorságot, 's pillanat szülte elszánást?

Maga a' meglepetés is nem ritkán szokja nevelni megfélemlésünket az esmeretlen előtt. Én pedig így juték tengeri utam' tervéhez, 's csak Lübeckbe érkezésem után érzém, szinte együtt a' létesítés' sürgetésével.

Számoltam ugyan más meglepetésre, a' tenger' véletlen megpillanthatására, — 's ez mint rendszerint minden várt vendég, maradott el.

Örömet megelégedtem volna eleinte egy kis hajózással a' partok körül. Tudakozódám e' végett olly hajók után, mellyek nem kizárólag kereskedés végett használtatnak, hanem rendkívüli alkalmak' számára, utasok' száguldásának, gazdagok' kényelműségének, a' közönség' mulatásának kedveskedők. Hijába. Pedig ugy vélem, itt nem csekélyebb fogytkozás az illy intézetek' hijánya, mint némelly belföldön pompás uri eqvipagek mellett a' búkórság' czimét viselő, ámbar pompás név

alá rejtező diligencek, nesztori korral vetélkedő 's azonban épen nem nesztori erejű kocsik, nem kényelműséget szolgáltatók, hanem csak utast gyötrők. Két tenger által, több mint 100 mértföldnyire mosogattatik bár Némethon, még sem képes még mind eddig, tengeri közlekedésének tengeri erő által hatalmat szerezni. Illy állapotban nem lehetséges még ügyelni a' kényelműségekre. Hijában tartunk itt számot csak egyre is azon pompás *jachtok* közül, mellyek a' Britteket parti száguldásaikban meg szokják hordozni. Közönséges kereskedőhajóra pedig annál kevesebbé véltem tanácsosnak, magamat bizni, mivel az ilyeneken elsősegre a' benne lévő áruk felett nem igen számolhat az utas, minekutána még a' tulajdonosok is csak bizonytalan kereskedési érdekeiktől függők.

Annál kedvesb vala illy körülmények között megértenem, hogy Lübeck' kikötőjében minden héten megjelenik, dán lobogó alatt, „Princesse Wilhelmine“ *schoner* gőzhajó, 's hetenként kétszer lehetségessé teszi minden reája szálónak, az 52 mértföldre fekvő *Kopenhaga* dán székesvárosnak 30 óra alatt eszközölhető kényelmes látogatását. Első tengeri utamat gőzös által eszközölve Balt hullámain tenni, Dánia' szívébe rövid idő alatt játszva eljuthatni, eddig csupa képzelmenyi derengésekben tapasztalt földeket érinthetni, — nem vala csekély inger a' regényes tapasztalást mindig buzgó hévvel ölelőnek. Nem csuda, ha előbbi habozásaim' ellenére, most olly hamar érlelheték eltökélyést. Siettem rendbe szedni utileveleimet a' lübecki dán consulnál; hamar megtörtént ez, semmi más feltételhez, mint egy adónak Dánhont néző lételéhez köttetve nem lévén. Még ez nap' estvéjén megcszemléltem a' 64 löerejű gőzöst.

Nyngtosan horgonyozott a' tunya, de széles *Trave* folyam' ölében a' város' nyugati szélén, számos más hajóknak közepetté.

Utolsó Aprilisnek szép tavaszi reggele mosolyga, midőn Lúbecktől bucsut vettem. Egy kis ladik vive Wilhelmínához. Fügő lábtón kelle felhágni. Magasabbak 's öblösebbek a' tengeri gőzösök, csupán folyamakat hasogató hasonló erejű testvéreiknél. Maga a' hajó' parancsnoka, Low kapitány, fogadott a' lábtó' legfelsőbb fokánál, 's nem sokára, felmenvén a' kerék' sinia gömbölyű kétes párkányu fedelére, hangoztatá erős parancsa' szózatát.

Mintha egy csudás bájfuváalom érintette volna a' nyugalom' ölén henyélni látszatott pipás óriást. Gyorsabban loboga rajta Dánia' veres-fejér zászlója. Indult hajónk' valós mozgásával a' szép part' sok nemű tárgyai színlelt mozgásnak eredmények. Nyilként repülénk a' csendes folyamon. Nagy robajjal zördülének meg a' hatalmas kerekek, 's nem sokára tajtékfellegbe burkolák egymást szakadatlanul üző fogait. Ringatásunk a' legkényelmesb mozgalom vala, szendébb, mint sok mérges dajkától ringatott szerencsétlen kis bölcső-martyré. Mélyen felszántatott a' türelmes *Trave*. Szabadon mosolygott zászlónk a' tiszta kék ég' mosolygó bارسony leple alatt, csak néha vegyülvén a' magas kürtön kilövelő sűrű feketeségű gőzszlopba, fel-fel öszlatva ennek bodor gömbjeit. Sebesen repülének előttünk a' partnak szorgalmas műveléssel szépített kertjei. Az egész város mulattató bujósdi játéknak látszaték vélünk eredni; minthogy a' folyam' gyakori kigyózásai miatt majd előttünk majd hátunk megett, majd oldalvást mutatkozott; majd sűrű ligetek között lapangott, majd meg

majd meg ismét előbukkant. Elsuhantunk nem sokára *Bartels'* kertje előtt is. Szíves részvétellel küldém feléje néma bucsumat, azon kellemes órákért, melyeket előbbi napon a' derék *Meier'* családjával, 's néhány más vendégszerető jó lübeckiekkel benne töltöttem. Bucsuztam az ugyan ott felállított *Hercules'* izmos szobrától. Sokat jelentőleg képzelek hevült eszméim az óriásnak felém meresztett rideg tekintetét rajtam nyugodni. „Csak haladjatok“ — véltem rajta olvasni: — „majdan nálam külön óriással fogtok vesződni.“

Minden körülmény kedvezőn mosolyga utunkra. Tiszta ég, meleg tavaszi nap, csendes fuvalmu, de kedvező dél-délkeleti szellő, a' legszelídebb ringatás, mély béke a' 76 utásra 's 16 — 20 kormány vivő biztos karokra telő kis uj statusban; mindenikünk uj honfitársai' figyelmének tárgya. Módosula ugyan későbbben több tekintetben e' szép kezdet. Azonban a' szoktatás' első pillanati, a' bemenet' küszöbei rózsásak valának. Kell-e ennél több, kivált egy olly durva szeszélyű elem' háttára sietőknek? Mit lehet vallyon a' legboldogabbaknak vélt életpályákból vagy akármi kedves éldeletekből szigoru bonczolás után igazán boldognak mondani? Bizonyára rendszerint egyedül a' kezdetet, az ugy nevezett téjpillanatokat. Győzessenek bár le a' boldogság' hosszú éltének minden rövidítői, ellenszegül előbb-utóbb az érzék tompító, a' gyönyörök' széplátóit ellentállhatatlan bészennyező csigavérű szokás.

En azonban, alkalmasint több utitársaimmal együtt, — repesve csendes örömömben éldelém tengeri utam' első pillanatit. Magasan — bár külsőleg némán, — éltetem, — egy ügyes íróként, — a' felvilágosulást 's a' gőzhajózást. A' délelőttnek tizenegyedik órája kón-

dult, midőn Lübecktől elindultunk; erős négy mértföld ide, a' folyam' tetemes tekervényei miatt, a' tenger, közelgetett a' délután' második órája, midőn e' szakasz' czímét igazán megérdemlő helyszínre eljutánk. Még eddig mind a' kezdet' édesgető czimjei, a' legédesb nyugalom, távol minden zavarodástól; ha csak így nem nevezzük a' hajónak sokszor hajlongó, azonban minden csüggesztő bizonytalanságtól ment irányzatát, a' folyam' gyakori kigyózásaiban alapulót. Csak a' levegő kezd hidegebb lenni. Már kezdünk meggyőződni, hogy nem leendünk tanui más erőmutatványnak, mint annak, melyet hajónk' haladhatása méltán követelhet munkás erőmivein. Bátran minden tántorgás nélkül sétálgatánk a' hajó' fedelén. Nem igen vevők észre hajónk' automedonai' arezain a' gunymosolyt, melyet mutatának az intézett tengeri utnak lassanként kitünő ujonczaival általellenben. Még legerősebben tarthatánk a' tengeri láztól. Ijeszthetett ugyan egy kopenhagi született dán leány utitársunk' példája. Szegény mindjárt egy pár órával indulásunk után érezte a' hatalmas elem' zavaró befolyását idegzetére, ha bár attól olly sok felől öblögettetik honja. Hát én hogy kerüljem el e' csudálatos bajt? Így okoskodhatott bennem a' félelem' tépelődése, — ha juthatott volna meghallgatáshoz vig kedvű idegzetem miatt. Uton arányzatilag mindig bátrabbak vagyunk. Sok tépelődéstől, a' képzelt bajoknak e' termékeny forrásától tisztulunk ekkor. Sőt hátra tett utunk' nevekedése szerint nevededik e' bátorság. Csak marados volna haza jöttünket felváltó időnkben! Vitorláink is ki valának feszítve. Nevezetes szolgálatot ugyan nem ígérnek. 'S csak ugyan épen ezek nyiták meg kezdetét utunk' rózsás pillanati' hervadásának. Még minekelőtte

a' Travetól bucsut vennénk, elnémula a' majdan erős ellenfuvalom által felváltatott lágy dél-délkeleti.

Azonban mind inkább nyílt a' már eddig is elég széles Trave, 's utunk' harmadik órájában már olly nevezetes szélességre tágula, hogy tőlem alig észrevéve kiviheti 'schoonerünket a' tengerre, ha egyszerre környékzetem' minden tárgyai az eddig szemléltectől különböző alakot fel nem öltöttek volna. Majdnem szegényebb maradt az idvezlettel a' hatalmas elem.

Ugyan is egyszerre a' hajó körül 's alatt a' habzás' tömegi között idegen nemű zsibaj' keletkezését vevém észre. Megváltozék a' hajó' mozgása is, nem bölcső nemű lágy ringatás vala ez többé; hanem előlről hátra billegő hajlongás, nagyobb karimákban, erőszakosb ingásban. Észrevehetőleg setétülének a' tunya folyam' halvány habjai, a' habok' szende kavargása erőszakos habütésekig élénkült. Tajtékat már most nem egyedül hajónk' kerekei támasztának; minden habcsoporton, minden felé mutatkoztak már a' küzdő viznek ezen nyugtalan czimjei, a' hegyi jégsikokon tornyosuló hógömbökként; érdekesebbek, mint ezek, szüntelen változó alakjoknál, 's egymást szakadatlanul semmisítő, még is annál nagyobb erővel ujja szülő túsájoknál fogva. A' közel lévő tenger' behatása vala mind e' jelenet, a' táj pedig azon álménetet képező köz, minőt minden egymástól tetemesen különböző szomszédok' határvonalán lehet találni. Elértük, Lübecktől intézett megindulásunk' harmadik óráján.

Travemündét. Zátony. Eszméletek. Kegyetlenkedés. Parti élénkség.

Szárazon igen kellemes ut viszen ide Lübeckből, az ugy nevezett *Herrenfähre* révől le felé, János erdő-

kén keresztül, azután folyam hosszát. Travemünde városka fekvésénél fogva viseli a' hasonló nevű folyam' torkolatja' nevét. Ha még a' folyamhoz számíthatjuk ezen köznemű birtokot, a' két szomszédok' surlódó érintésének színhelyét, úgy a' Travét itt 650 öl szélességűnek mondhatjuk.

A' torkolat előtt gyűlt a' *Plate* nevű nagy zátony. Jó szolgálatot tehet háboru' idején, a' belföldnek, ellensége' hadi hajói ellen. Apró üres hordók lebegnek a' siker helyeken, óvni a' torkolatba szaló vagy belőle ki-ereszkedő hajókat. Horgonyhoz köttetve egy helyen maradnak, szakadatlan mozgásuk' ellenére is. Messziről vizen lebegő madaraknak látszanak. — Tengeri ferdővel is bir a' városka, kedveskedik a' jó izű *dorsch* halal, 's tengeri rakokkal. Szép lehet a' kilátás az öszve-ütköző torkolatszélnél 's a' tengerpartnál emelkedő 130 láb magasságu pharusról. Magánosan áll ez elég pusztá partokon. Magában nem tetemes magassága e' lapályos partok körül kettősen fontos. A' tengeren, mint minden lehetséges színhelyek' legnagyobbikán 's legroppantabbikán a' természet' nagy drámájának minden jelene nevezetesebb alakot ölt magára. Kifejezettebb itt minden jegyék, élénkebb a' körrajz, szólóbb minden arcvonal, mélyebben a' természetből, — tehát az eredetiség' valódibb sajátságával ragyogtatva, — van itt mérítve minden helyzet. Több 's gerjesztőbb itt a' figyelem' ingere; a' figyelmetes nagyobb nemű, bizonyosabb titkos szövétnekkel világítja az érző lelkek' belvilágában sejtett eredeti szépséget, 's az ennek rajtunk kívül megfelelő tárgyak' jelentősége könnyebben szolgáltatja a' magyarázatot. Ezekre emlékezem én Travemünde' világító tornyának megpillantásakor is. A' szárazon bi-

zonyosan ritkán bíratunk a' szokottnál magasb eszméletre egy lámpakaróval szemközt. Egy pharust mindig tekinthetünk legalább is geographiai nevezetességnek. Már nappal is úgy nézhetjük e' lámpa hordó magas villám-bálványokat, mint szomorú pusztában enyhítő vizet szolgáltató kutakat. És mikor éjjel a' kétfősen tévesztő tengeren bolygó utasok előtt, a' bús setétség' veszélyes zivatariban *csillagként* előtűnnek, nem de nem *remény-csillagok* is egyszersmind? Sőt gyakran már *életcsillagok* levének sok veszélyezett hajóknak; elhatározták már számos földi létnek javát, vagy jajját.

Mi egy kis zászlót tűztünk fel arboczunkra e' pharus' környékén. Lobogtatásunk azonban ez ízben sem ennek: sem más hatalmasságnak tisztelését nem tárgyazá. Embereknek szólt ugyan, de csak a' travemündi halászoknak, kik illy jel' meglátásakor már ez alkalomra hallal töltött 's indulásra készen tartott sajkaikba gyorsan a' gőzöshez lövelnek, 's ennek népét halétekkel bőven ellátják. Hamar áltveré hajónk' szakácsa a' kívánt mennyiséget, hōgy, hálá a' vizi utak' nemtőjének, — a' minden gőzhajón lábra kapott dicséretes gond szerint, — az utasokkal izleltesse az alattunk zugó elem' megehető lakosait. Jókorá dézsá töltetek meg a' vígan ficzkándo-zó dorschokkal. Csekély késés után folytatá utját gőzösünk, felvévén az új utasokat. Sokáig azonban nem szaperíthatták társaságunkat szegények, mert alig hogy hozzánk kerültek, a' szó' valós értelmében szétkőnczoltatának, 's még rángatód-zva forró vízbe hanyattak. Szegények, éles ellenzék' tapasztalása közben multak ōk is ki ez árnyékvilágból, talán épen közvetlen valami víg kalandozás után honjok' tágas öbleiben. Kegyetlen ember volt legalább halak eránt a' mi szakácsunk. Ha talán nemesb te-

remtményekkel is kész így bánni, száz, két száz esztendővel előbb élve tortura' poroszlójának ajánlanám, — ha t. i. én is a' setét kor' bélyegeivel jegykezve jöttem akkor a' világra, 's illy diszes tulajdonságokkal felruházva az akkor élt emberi nemnek azon boldog részéhez tartoztam volna, ki az illy czifra büntetések' sujtásától fel vala mentve, — azért hogy a' fel nem mentett másik félnek számára, — nem csak a' szükséges, hanem a' bon plaisir szülte esetekre is annál czifrább illy nemű fenyítések gondoljon ki. Pénzeiktől is még elevenen fosztá meg őket, megfordított arányban azon úton álló gyilkosokkal, kik áldozatjaikat előbb hideggé teszik, 's azután könnyítik pénzeiktől. A' mi áldozatjaink az igaz hidegek voltak már a' megfosztáskor is. Ez azonban, — a' kegyetlenkedő' védelmére legyen mondva, — nem vala tökélyetes, 's a' halpénznek nem kis része birtokosával együtt a' mi gyomrunkban találta biztos rejtékét. Többszörre tisztítatlan készítetnek éjszaki Némethonban a' halétkek, a' mi valóban épen nem neveli az éték' izletes voltát. Nem kegyetlen érzelmének köszönhetjük-e inkább, mintsem gondosb voltának, ha a' mi szakácsunk illy szokástól, legalább részletesen eltávozott? De már egyszer hagyjunk békét e' szegény haláknak, 's kinzójoknak, kinek én itt alkalmasint akaratom ellen is vádolója levék. Igazság' határán túl menéssel azonban, reménylem, nem terheltetem semmi szives olvasóm által, mihelyest megértendi, hogy én a' békebiráknak egyike lehetvén, — more consveto, — collegáimmal egyet értve, a' tőlem védlett szegény alpereseket tönkre tenni nagy szíveességgel segítettém azon ebéden, melyet először éltemben a' tengeren költöttem. Meg fog reménylem bocsátani, szeszélyes félreccsapásom,

philantropismusom, vagy ha úgy tetszik, philoichtios voltom miatt.

Már itt vettem észre nagyobb hajókat is a' Hamburg 's Lübeck körül látottaknál. Mind e' mellett fellette szembetünőnek leltem a' német partoknak arányzatilag szegény voltát a' hajókban. Még maga Hamburg 's valamennyire két szabad testvérei is, Bréma 's Lübeck fedezik e' hijányt, de a' Poroszok' partjainál lakatlanok sem lehetnek üresebbek az élénk tengeri kereskedés' szokott zsibongásától. Annál élénkebbek az által ellenben fekvő Dánok, Balt' sokfelé hullámzó vizein. Talán belső erejök nem enged azoknak több életet gyűlni partjaikhoz. De hiszen a' két utolsóinak hatalma, legalább a' népélet' öszveségében öszvevéve sem ér fel a' poroszéval. Ugy látszik, 'egész népek is, mint egyes individuumok, birnak erőmutatkozásuk' olly sajátságával, melly szerint legalább sok időkig egy életnemre másnál alkalmasabbak, sok ellenkező körülmények' dacára is. Más tehetségeknek pedig állandós hijányával láttatnak lenni, hárítassanak bár el minden akadályok, a' hijáynak köz hiedelem szerint esmert okai. Az bizonyos, hogy a' gát' pusztá elmozdítása nem gyakran elégséges a' nemzeti erő' irányzatának pályáján, ha előbb a' hijányzott tehetség' csirájának teremtéséről nem gondoskodának a' nemzet' erőhatásának intézői.

Számos hajók között hatván a' folyam' torkolatjában keresztül, elértük végre azon vonalt, hol a' már eddig is setétült, ámbár épen nem zavarosabb viz egyszerre szembetünőleg elzöldül. Elértük a' Trave' végét, Némethon' északi szélét, 's vigan kiereszkedtünk utam' új pályájára a' nyílt tengerre.

A' tenger. Idvezlés. Éldélet' zavaritói. Eszméletek. Gőzhajózás' encomiuma. A' tengerilégkör' első behatása. Ebéd. Szél. Meklenburg's Holstein' partjai. Tengeri madarak. Tornyoknak látszó arboczok. A' tenger' emberei. Utitársaim. Tengeri láz. Napnyugrás. Az éj. Innepélyes elmeállapot.

Érezhetőn szabadabb' 's szilajabbak levének a' szelek' játéka. Sokkal nagyobb 's egészen más nemű habokat vertek, 's rajtok még is sokkal könnyebben elsikamlának. Fáradhatatlanok levének a' hullámozó vizek' hömpölygése. Én csupa szem voltam, 's vont figyelmem által bennem egy darab időre minden más felé törekvő részvét kitörölteték. Elértem valaha a' tengert, részesévé levék, legalább kis időre, olly életnek, hol erőnk' szüntelen küzdése nélkül mindig veszélyes a' legbiztosabbnak látszó nyugalom is; hol épen azért legűgyesb erőhatását fejlítette ki az emberi ész! Rajta lehettem végre, a' földszin' azon roppant leplén, melyet a' száraz föld' egyszerűségét eléglő képzelmények olly sokféle csudás jelenetek' színhelyéül szemlélnék, melyeknek mesés kebele, a' gyenge tapasztalatlan kor' ingerlő álmaiban annyi tündér hont rejteget. Régen elenyésztek ugyan illy képzelmények e' rajzok' irójának képzerőjében, régen elhalaványultak, vagy szétpárologtak a' benne hullámozó csudás alakok; de azért még sem vala kisebb, — legalább a' maga nemében, — meglepetése, sőt várákozásának egészen megfelelt. 'S úgy hiszem, helyzetemben senki' érzelme sem leszen kevesebbé innepélyes, ki előtt a' végetlen isteni hatalom szembetünőbb mutatványai különösen figyelmetesek,

's érdeklők. Illy'érzelmi idegzetben értem 's köszöntöttem én a' nagy *Balticumot*.

Nem maradhat azonban semmi éldelet zavaró vegyíték nélkül. Illyenek az emberi kedvtelések! — Alig, hogy egy pár óráig valék az új körben, majdnem épen egy időben az eddig haladásunkkal egy irányban lengett dél-délkeleti szél' fordulásával kedvtelésemből is látszának némelly sugarak vissza felé lengni. Olly valamit kezdék érezni, melly a' csak imént elhagyott száraz felé kezdé vonszani, 's gyengéd bánat' hangjaival meg-megpendülni. Annyit vágytam a' tenger után, 's most ime, alig, hogy egy pár óráig rajta valék, emlékezetem' köre készüle ujuló ingert nyerni; igen gyengéden ugyan, de még is ösztani készte figyelmemet a' valósult tárgyak 's a' régibbek között az elhagyott elem' képeibe számomra több életet öntőn. Körben lejtnek vágyaink is, valamint munkás erőnk' pályája, 's a' távol lévő soha sem veszti el egészen ingerét, legyen az akár a' múltnak, akár a' jövőnek ölében. Csak egymás' kölcsönös rövidségével ne történne ez! Nálam azonban alkalmasint nem a' valósult tárgy' eránti hülés vala oka némelly eszméi sugaraim' vissza felé reppenő szalongásának. Ugy hiszem, minden változatok között van egybefüggés, nem csak az, melly viszonyokat sző az ok 's okozat között, hanem van bizonyos igen finom szétterülése minden jelenetnek, a' valóság' pontja körül, elől-hátul, hosszú, bár mindig vékonyabb 's végre finom árnyéklatu kinyúlásban. Ezt pedig csak akkor nézhetjük elégületlenség' jelének, ha az új tárgyak felé csupa érzeményi szárnyakon szalonga a' törekvés az ész szülte belátás' szövéténeke nélkül. Különben a' tiszta visszaemlékezés' szüleményének tartom, melly körülleghet bennünket, le-

gyünk bár akárminőkép megelégedve az ifjabb valóság tárgyaival.

Azt sem tagadom ugyan, hogy visszaemlékezésem az elhagyott szárazra egy kis bánatos érzettel vegyülve vala, de azért, hiszem, háladatlan nem levék az előttem nyílt új jelenetek eránt. Mennyiszer rebegik ajakaink bánatosan az „Isten hozzádot,” ’s azonban titkosan gerjedeز kebelünkben óhajtása az új tárgynak, mellyet pedig csupán az eltávozással, az épen most siratottal valósíthatunk.

Minő fáradhatlan erőlködéssel tornyozódának körülöttem a’ habok! Igyekezetök minő szakadatlan, szám-talan szoniszédjaik’ felülmulására! Azonban nem tartnak akármi senmisüléstől! Nyelessenek bár ezerszer el a’ közöttök nyiladozó mélységek által, ugyan annyiszor ’s annál béhatóbb észrevétet gerjesztőn ujítják fáradhatlan erejök’ óriási tornyosulását. Minő végetlen felséges erővel birhat azon hatalom, melly illy óriási tömegeket, magokban véve holt, mozdulatlan anyagot, ennyire megtudott indítani! Lehetetlen, hogy ilyenkor néma maradjon egy legfelsőbb lényt hívő sejtésünk. Lehetetlen, hogy ennek tagadója, ha csak minden érzelme örökösen el nem fásult, itten ne tisztuljon szerencsétlen tévelygéséből. Soha nem győződtem meg az eránt világosabban, hogy a’ nézeti atheisták, ha csak ugyan találkoznak, ritkán hagyják el szűk szobájok’ négy falait! Ugy hiszem, ha különben nem romlott érzelmű sántikál e’ részben, a’ nézeti tévelygés’ kutfejét mindig megtaláljuk e’ körülményben, melly szerint az ilyennek élete a’ nagy-nemű természeti jeleneteknek nem kevesebbé szegény tanuja, mint az őt könyvtroglodytává tevő szűk szobatér.

Hütelenné lett szelünk miatt majdan kényteleníteténk öszvehozni vitorláinkat, ’s ezen túl egészen Kopenha-

gig bé kellett érnünk hatalmunkhoz hiebb mozgónyunkból fejlődő segedelemmel. Minő jótékony az illy erőmivekkel lelkesített hajókázás! Gyakran megtörtént ez áldott találmánynak haszonvétbe szálása előtt, hogy leg-sürgetősb utak 14 napig nyuló veszteglés vagy kóválygás után hajtathattak csak végbe a' Belt' déli 's éjszakai partjai között, ide nem'számítva a' századnak tetsző 's bokrosuló életveszélyektől tuskézett unalmat, melyet időközben az utasoknak ki kellett állniok. Most az említett utat Wilhelmine gőzöny annyi pár óráig megszokja futni, két hét alatt pedig lehetséges az egész keleti tenger' hosszát megjárás. Sőt Lübecktől kiindulva, a' *Fin* öbölből, Sz. Pétervárból egy vagy kétszer hasonló időközben meg is lehet fordulni. *Nikolajew* 3 — 4 nap alatt rendszerint megtette e' pályát, 's fájlalni lehet, hogy a' mult 1835-d. évben járását megszüntette.

Azonkívül hányféle leve még a' gőzhajózás' jótékony befolyása, félre nézve a' másutt használt gőz-erőmivektől, már eddig is, tellyes társasági viszonainkra. *) Feltette félre távozólag, ámbár roppant módon bővít-ném e' jegyzeteket azoknak csak részletes érintésével is. Ha *Franklin*' halhatatlan találmánya villámot ragadott ki a' tyran természet' kezeiből, méltán állíthatjuk, hogy *Fulton* a' gőzhajózás által villámot, 's azt újne-müt, adott emberi kezekbe. Azonkívül ha nem semmi-síthette is, de nevezetesen megfosztotta rémületes vol-tától a' tengeri utazás' ujonczainak vázképét, a' *tengeri lázat*. Sokkal nyomosabban ellent tudván állni gőzha-jók a' hullámoknak, a' hanyatást is, ama félelmes baj-

*) Bővebben emlékeztem a' gőzhajózásról mult 1836-ki Szem-lélő' 24 — 28-dik számaiban.

nak egy fő indítóját, nevezetesen enyhítik. Nem csak próbált testalkotású férfiak, még gyenge nők is enyhébb mértékben tapasztalják már most a' tengernek e' kellemetlen behatását idegeikre. Én ezen utban egészen mentes maradtam. A' hajósok' tanácsa szerint, mit a' nélkül is igen örömet cselekedtem volna, majdnem szakadatlanul egész nap a' fedélen maradtam. Sűrűbben ált vagyon szöve a' hajó' zárt üregének levegője azon émelygős szaggal, melly a' tenger' vizéből párolog ki. Azonkívül könnyen képzelhetni, hogy azon utasok, kiknek izmai e' gőzkörtől már úgy is ingerelvék, a' rossz behatást hasonló nemű 's nagyobb mértékű rossz kihatással viszonzván, a' dohos levegő' kellemetlen voltát a' többiekre nézve nevelik. Szemeimet egy tárgyon csüggni, helyzetemet egy telepedésben tartósan nyugodni, nem hagytam. Főképen ennek tulajdoníthatom, hogy legalább ekkor, e' bajjal meg nem kellett, ön tapasztalás szerint esmerkednem. Élénk kedvtelés, az új kör' ingerlő érdeklése, nem keveset járultathatának e' kellemes kimaradáshoz. Egészen azonban már csak azért se fognak a' tengeri utasok e' bajtól felszabadulni, minthogy több okokból keletkezhetik. Kizárólag úgy látszik, egyikének sem tulajdonítható, jeléül mindnyájok' öszveszővődésének. Egyéberánt származzék bár e' láz akár a' tenger' vizének viszolygós szagától, vagy a' hajók' szokatlan mozgásától, vagy általjában azon szenvedékeny állapottól, mellynek hajón kivált a' veszteglő utas' teste, a' külső mozgás' erőszakos volta 's tartósága miatt részesévé leszen, örökös fájdalom-vám ez a' hatalmas Neptun' számára a' tengeri utnak majdnem minden ujonczaitól, csak hogy ritka ismétléssel, sőt nem sokára tellyes kimaradással. Örülhetünk, hogy legalább leszá-

lítaték e' vám a' gőzhajózás által. Sokan mentesek maradnak gőzhajókon e' bajtól, ha bár az étvágy megromlik, 's ez is, ha komolyabb következéseket maga után nem von, csupán a' konyha intézőnek lehet kellemetlen; ki azonban hajónkon jól értette a' kárpótlást, olly gyengéd tekintetbe vevéssel, hogy az innét hárámló terhet ne a' patiens' erszénye viselje, hanem az étel-italhoz hivebben maradottaké. Egyszerű ebédért, a' leve-sen kívül csupán sültből 's halétekből állóért 24 hamburgi schillinget vagy is 24 porosz courant garast, mi pénzünk szerint mintegy négy huszast fizettem. *Monarch* 120 lóerejű gőzösön, melly *Hamburg*, *London*, 's *Hull* között jár, table d' hôte az ebéd, 's határozott dija még is egy személytől csak két angol schilling vagy is három forint váltó czédulában.

Tartós ellenszelünkre nem lehet különösen panaszkodnom. Ámbár mindig birt annyi erővel, hogy a' hullámokat hajónk' fedeléig felszökeltethetné, lábaink azonban még is szárazan hagyatának. Érezhető vala, legalább későbbi öszve hasonlításomban, azon kimélés, mellyel tengeri utam' harmadik szakasza nem dicsekedheték. Erősüle az ellenfuvalom, de csak a' nyiltabb tengeren, minekutána mind messzebb maradának tőlünk jobbra-balra a' meklenburgi 's holsteíni partok, itt egymástól majdnem egyenes irányban szétvergődők.

De annál szembetűnőbb leve a' száraz földön, 's itt a' tengeren nem nagy távolságban tapasztalt légmérséklet között érzett különbség. Erősen izzadva hagytam el Lübecknek tavaszi langy melegséggel enyhített körét, 's alig hogy hajóra szálltam, erősen mutatkozik a' változott mérséklet. A' reggelivel megegyezőn sugárzó tavaszi nap' tartós mosolygása mellett bár a' nyárinál me-

legebb öltözetem, alig leve elegendő oltalmu a' durva tengeri levegő ellen.

Sokaig fenmaradtak látkörünkön *Holstein'* 's *Meklenburg'* partjai. Vigasztalón emlékeztetének bennünket, a' merény' első próbatevőit a' föld' több más tengereinél kisebb *Balticumra*. Messzebb véli tőlünk az ólálkodó veszélyt, jót reménylésünk, ha a' kétes elemen lebegvén, szemközt maradunk biztosabb testvérével a' szárazzal, ha bár az óvott állapot így is gyakran nem biztosabb, mint a' jární kezdő kis gyermeké, kinek dülöngő zsenge járkálásával egyenközt, de öszve nem függőt tart dajkájának gyakran elandalodott kísérése. *Holsteint* már délutáni 3 óra tájban elvesztők szemeink elől; de áltellenese csak az éjnek lassanként terülő fátyola által fedték el egészen a' délkeleti látkörön, miuekutána több falun, 's a' partokig nyuló kies erdőkön kívül *Dobberán* hires tengeri ferdőnek, 's *Wismar* és *Rostock* városok' törnyainak mutatásával kedveskedett.

Sajnálnom kellett, hogy valamint egyébkor az ezen pályát jelelő hajók, 's maga *Wihelminánk* is tenni szoktak, *Dobberán* előtt meg nem állapodhatánk. Azért *Meklenburg-Schwerint* csak láttam, de nem érinthettem; 's szíves olvasóimnak is csak mutatom képzeletökben.

Reppentek fel néha tengeri madarak is előttünk, a' viz' színéről. Többnyire mővék, halászatjuk végett a' hullámokat seregesen elborítók, vagy bennük kedvökre buvározók. Más lakosait e' tengernek honjokban nem igen láttam. Alkalmasint az ő bátorságuk sem hősibb, mint *Dunánk'* halaié, kiknek ritkulása közönségesen a' folyamon megjelent hatalmas gőzösöknek tulajdonítatik. Az bizonyos, hogy már szendébb moráj elijesztett állatokat emberi lakhelyekkel népesült vidékekről. A'

gőzönyök' kerekeinek tajtékverése épen nem segedelmező a' néma halak' meglelésében. Egyéberánt a' tajték-ká változott viz maga már eléggé elfedheti vizsga szemünk előtt a' rejtekre különben is könnyen szert tehetőt. A' haladás' sebessége is felette ritkítja az alkalmat, a' pályán találkozó tárgyak' megláthatására.

Még a' csalatás' felfedezése után sem könnyű elszokni a' csalatástól, legalább az ő bényomásaitól. Számos tornyot láttam a' látkör' szélén időről időre felbukni. Dicsérni kezdém Holstein' 's Meklenburg' sűrű népességét, örömmel szemléltem a' sudár czimesekkel diszeskedő partokat, midőn egyszerre mozgást 's élénk közeledést fedezék fel látkörünk' szélének e' szembetűnő jelei' részéről. Tornyok valának ugyan a' mozgó bálványok, de a' viz' hullámain sikamlók. Csalatásom sokáig épen nem tarthatott, eránta majdan eléggé meggyőződhetém a' tévesztő jelenet' sokszori ismétlése miatt; 's még is jó darabig nem szemlélhettem torony' képzelme nélkül az illy arboczokat, főkép ha csalatásomat helyzetökkel is nevelték, ha az oldalvást setétlő partokkal egy irányban emelkedének. Semmi a' maga nemében olly távol-ságról bizonyosabban nem gerjeszthet bennünk szárazra emlékeezést, 's a' mellett olly elhatározottan nem hirdetheti a' partok' távol létét. Mi szépen nyulnak fel a' tenger' nyugtalan sikján! Mi fennyen hirdetik az elemekkel küzdő, sőt küzdésében földi jóvoltának egy nevezetes nemét megszerző ember' nagynemű szorgalmát! Már maga a' csalatás, mellyet a' megpillantáskor szerznek, minő érdekes, tünésében minő mulattató lépcsőzetet követő! Valljuk bár az eltünéskor hiu ábrándnak rajtok hűbájt látott képzelményünket, nem ölt-e majdan olly szint magára a' tárgy, melly nem kevésbé

bilincseli az elsőbb jelenetnél figyelmünket? Midőn közeledése bizonyos pontján mozdulatot kezd már mutatni a' képzelt torony, midőn kitűnnek hatalmasan hadonázó karjai (a' raa nevű keresztben álló 's abroncsokról függő gerendák), midőn egyszerre szárnyasulni látszanak a' sudár törzsökök, midőn a' szárnyakban lassanként szélesen kifeszült szövedékek' mozgó öszvelegét, bámulatosan öszveillő, 's mind egy tárgyra, a' hajó' önkényes haladására szolgáló szövevényét fedezzük fel; — lehetetlen nem örülni az elmés emberi szorgalmon. Minő könnyű haladásra tudja készíteni az ember ez ut intező, 's ut' terhét főképen viselő mozgó kalauzokat a' tengeren, épen ezen ellenséges elemen, míg a' biztosabb szárazon is, mint sugar fenyvesek látszólag oly mozdulatlan állnak egy helyben, minden rendítésnek oly nyakas ellenszegülést ígérőleg! Megrendítheti ugyan őket mind itt, mind ott egy pár szélrohanás, rémítő csikorgással dűnek a' hasogatott arboczok sok aggsággal készített 's erőlködéssel erősített helyekből. Imádom ekkor a' rejtélyes isteni hatalmat, melly oly hirtelen tönkre tévén illy bámulatos emberi készítményt, végetlen erőmutatkozását oly rendítő elevenséggel érezteti velünk. Bámulom a' rémítő ellenzetekben dülő 's vivó jeleneteket. Bámulom a' legszörnyűbb ellenzeteknek egymást oly hirtelen felváltását. Bámulom, minő vígan enyelegnek egy felől kedvező szellők az arboczok' terjedelmesszárnyaival, a' kifeszített vitorlákkal, 's minő elég gyakran egy pillanat e' csókolódásnak *halálcsókká* változtatására.

Itten minden tárgynak a' temérdekség' élesen jegyékelt vonatiban kell kitüntetni arczatját. A' matrózok' mélyen barázdált arca, testökön az idomtalan

mozdulat, egészen hushalmot képző, de nagy erőt sejtető durva ökleik, igen hozzá illenek egész termetök' athletai alkotásához. Ha tagmozgatásuk' kifejezésében minden kellemet hiányzunk, másfelől bámulatos erő fejezte ügyességet tudnak kifejlíteni, mihelyest tevőségek felszólítatik. Szemközt a' veszéllyel, a' rajta keresztülkasul szökelő hullámoknak közepette, midőn hangos ordítása' rezgő hangjait a' dühöngő szelek' üvöltéseivel versenezve párosítja; midőn a' hajók' sebes hanykodási' miatt alig lel helyet is, tántorgó, bár erősen dobbantó lépéseinek; midőn az ingó árboczokon evet' könnyűségével csupán teste' rugósága által emelkedik, midőn a' kifeszült köteleken függve ide 's tova szökel; feje felett az égnél, lábai alatt a' felháborodott vizeknél egyebet nem lát, mint legfellyebb ön képét ezeknek zavaros tükrében; — akkor kell szemlélni egy matrózt, akkor fedezhetünk fel sokféle jelentőséget testének egyébkor durva egyszerűséggel békózott mozdulatiban, akkor látni rajta legvilágosabban bizonyítványát azon tapasztalásnak, hogy ő egy *más elem' embere*. Szigorú az ő élete, de olyan, melly hatalmasabban megfosztja számára ez élet' bajait rettentőségöktől, mint a' legszigorubb Stoa. Nem csuda tehát, ha kiforgatva a' szelídebb életnem' köréből, a' matróz nem esmér társalkodási könnyűséget; még olyant se, minőt a' legegyügyűbb falusiban lelünk, ki legalább sorsa' életölő nyomoruságitól nem sujtatik 's a' természet nyujtotta kedvteléseket éldelheti. Igen természetes!, hogy e' szerint a' társalkodás' egyik legnevezetesebb gyümölcsét, a' beszédi hajlékonyságot, 's a' minden pillanatra kész ötlettel szolgáló találékonyságot sem birhatja e' nyugtalan élet' embere. Szótalanok a' tenger' küzdő fiai, mint elemők' honosai, a' néma ka-

lak. Rövid idejű esmerkedés után meggyőződém, hogy köztök hiában számolhatok bő beszédű ciceronera, minőt pedig legalább a' pénz' szerelne szok mindenütt támasztani, hol tudni vágyó idegenek megfordulnak. Még a' néma könyvtárakban is lelni a' rendszerint szótalán könyvtárnokok mellett egy beszédes szolgát, ki az idegent legalább a' könyvtár' osztályai' czimével megismerteteti; a' még némább sirboltokba mozgékony egyháziak által vezetettünk be gyakorta, de a' tengeren mind ezeket nélkülözni kellett. Honnét jó e' szótalanság éppen azoknál, kik pedig a' test' szüntelen gyakorlása által neki keményülvén, az életkedvet elevenebben érzvén, az ezt kifejező szavakat is annál szaporább' 's zajosabban hangoztathatnák? Bizonyos, hogy ez magában véve csak szoktatás, nem pedig eredeti tulajdonság, minekutána mindenféle népekből vállalkoznak matrózok. De a' minden nemű erő erőszakos gyakorlásban tartó élet-nem miatt hamar természetű válik itt a' szoktatás. Sehol, mint a' tengeren nem erőbben szerfeletti a' szószaporítás. Egészen ki felé hat itt a' tevős lélek, maga a' tett már elég szóló minden miveiben. Más felől a' durva élet-nem' jelenetinek sokszori ismétlése durvaságig erősítvén az ideget, érzéktompulást okoz, melly az eszmélődés' játékot egyszerűsítvén, lassanként mind szegényebbé teszi a' kifejező nyelvet. Innét érthető, miért hogy a' tenger' nagynemű jelenetei annyira feltűzelhetik azoknak képzerőjét, kik velök most állnak először szemközt; láthatni miért vagyunk ilyenkor képesek olly gazdagon ömledeztetni a' reájok eszmélő kifejezés' beszédét, miért vihetjük olly könnyűséggel a' rólok másoló rajzoló' ecsetjét, midőn más felől azoknál, kiknél a' sokszori alkalom illy élénk benyomásokat nevelhetne, ezek-

nek épen éles ellenzetét, a' leghidegebb közönbőséget szülia' tengeri élet. Túl hat a' tenger' szemlélése, ám-bár eleinte annyira szívemelő, olly képzelményi játékok' erején, mellyek a' bizonyos fokig emelkedő, 's ismét leapadó ingerlésnél fogva tarthatják csak szünteleni élénkségben érzeményinket. Illy képes a' tenger első látogatói' kebleiben nevét olly atyafi képű hasonlítás-sal viselhető érzelmi tengert támasztani, 's azután még is a' rajta sokáig jártak' érzelmeit megdermesztani, 's lassanként tellyesen 'előlni. Először igen is ingerel, majdan épen az ingerlés' tartós volta miatt igen is el-keményít.

Magok a' tengerhez nem szokott utasok is, tudni vágyásuk' ellenére hamar kénytelenek simulni illy hallgatagsághoz, ha már előbb el nem némulának a' kebleiket olly könnyen előntő, 's ön magába visszautasító, külső közlést felejtő eszméleteik' zajlongásában. A' szenvedékeny helyzet is, és főképen a' sok lépcsőzetű tengeri baj hamar ritkítják a' beszédet.

Mind e' mellett ne higyük, hogy Stoa', vagy la Trappe' rideg' sorsosihoz másban mint szótlan-ság' 's veszélydaczolásban hasonlítának a' tenger' fiai. Az érzéki éledeletben, kivált az alsóbb neműben annál mohóbbak, csak szabadulhassanak a' szárazra, hol e' tekintetben mindig gazdagabb a' sokféleség. Örömük' kitörése ekkor annál zajlongóbb, annyira, hogy p. o. Hamburg' azon részében, melly ide színhelyül szolgál, mindig kénytelen a' szabad város egy felfegyverzett dzsidas osztályt készen tartani, midőn a' város' egyéb pontjain, még a' népelet' kellő középletén is, a' hajóerdő borította kikötő körül, hire sincs fegyveres őrnek. A' tengeren is, valahányszor szigorú munkájok tágul, 's a' hajó'

száraz' gyomrában pihenhetnek, annál nagyobb szorgalommal hódolnak durva gyönyörűségöknek, leginkább a' szeszes italokban találandónak. Mind e' mellett a' hang adástól sem szokhatnak el, habár annak szaporítását restellik is. Sőt szózatjuk annál harsányabb, mennél készebbek azt a' körülöttök gyakran megriadott hullámok felülmulni. Annál kevesebbé kímélik ekkor a' hangerőt, mennél fősvényebbek máskor a' hang' sokszorozásában. Borzasztón párosulnak kivált setét éjjel, kiabálásaik a' szelek' üvöltéseivel. Száguldásomnak zivataros harmadik szakaszában nem keveset eleveníté elöttem illy versenezés a' fenyegető veszély' képét.

Szeretném tudni, reá illenék-e e' rajz a' franczia matrózokra, minőkkel még eddig nem esmérkedtem. Ha ugy van, akkor nem lehet életnemet képzelni, melly e' tekintetben annyira módosíthatná az eredeti character-t, minekutána a' Francziának esmeretes bőbeszédűsége olly jegyékes tulajdonság. E' szerint semmi osztály nem fogna birni elkülönözőbb sajátsággal e' nép-nél. Valóban mindig igen hasznos előmenettel vesztegelhetne ez esetre tengereken egy pár évig a' bölcsességnek valami béavatandója, kivált ha béavatása fő feltétele, hallgatás' megtanulása. Lamartine az ő szépen rajzolt keleti utjában emlegeti matrózainak sokszori éneklését, mi azonban még bőbeszédűséget nem tesz fel; természetes hallgatásban sorvadó jámbor remetek is meg meg szokják szakasztani szomorú magányuk siri csendét.

Még mindig meglepetés' bámulásával szemléltem a' velünk szemközt jövő nagy tengeri hajókat. Esmerkedtem ugyan már Hamburgnál is vélek, de csak a' kikötőben. Mozgásában képes illő behatást szemlélőjére

tenni minden erőmiv. Nem csekély figyelőmaradott azért részenről is gőzönyünk' szemlélésére, habár illy nevezetes mivnek minden részről megesmerése csak tartósb vizsgálat által eszközölhető. Minő nevezetes erőnek kell itt öszvehatni, hogy csak a' segéd eszközök megszerezethessenek! Nézzük ott a' czombvastagságu köteleket, a' horgonytól nyert oltalom' erős kezeseit. Nézzük a' horgonyokat, magok minő ingatagok, 's még is minő biztos gyámul szolgálnak a' hajó' roppant tetemének a' szélrohanások ellen. Vagy tekintsük az egésznek sudár karjait, az arboczokat, ezeknek légben uszó szárnyaikkal, a' vitorlákkal. Mintha már alkatólag egy test volna az egész, ugy öszvefüggnek. Egy intésre megmozdul itt minden kis rész, öszhangzón, egy célra hatólag. Mi merészen utánoztatik illy mivekkel az alattok uszkáló vizi három állatok' ereje 's tevősege, maradjanak bár így is még olly messze azon erőktől; mellyeknek lételeme öszvefügg szinte a' létforrással, tehát ugy mint ez soha fel nem lebbenthető fátyol' titka alatt rejtezik!

A' hajósok csigaként öszvenőtteknek tekinthetők lebegő hajlékaikkal. Természetesen csak addig tarthat ezen kölcsönösen védő öszvenövés, meddig a' nyugtalan elemnek a' kihejázás nem tetszik. Ellenben minő hasznos lészen munkás emberi erőnek a' tenger; annyira, hogy én e' mondást: „a' föld anya, a' tenger mostoha,” csak megszorítva veszem, 's az emberi nem' egészére nem érthetem. Inkább szeszélyes anyának nevezném én a' tengert, mert majd igen kitünő kedvezéssel kegyeli a' benne bizókat, majd pedig rémítő kegyetlenséggel fenyíti. Oktalan csókokkal kísérlőn halmozza gyakran gyermekeire kincseit, 's máskor ismét, szeszélye' hir-

telen változásában, az őszvecsókoltakat adományival együtt agyonsujtja. Keressünk inkább mostohaságot földünknek azon tájain, hol némelly más pontjai felett rendkívül emelkedik felülete, hol a' vad bérczek között szintugy kell küzdeni lákhatás 's élélhetés' megnyerése végett, hol azonban ritkán koronáz bőség 's kényelmség akarmi nagyságu törekvést. Ott is kereshetünk mostohaságot, hol temérdek jégsíkok, a' viz' 's száraz föld' characterének ezen köznemű, de dermedett denevérei, borítják a' száraz földet, hol szomorun gyászolja a' megdermedett természet gyümölcsöző erejének fogantatlanságát, az eltűnt termő erőt, a' kiveszett állatfajokat, az örökre letépdelt növényzeti koszort, az elborított 's kövé vált erdőségeket.

Minden esetre nagyobb nemű, szárazai társánál a' tengeri élet; rajta az egész földi pályának mind szenvedései mind gyönyörei, erőhatásai valamint viszonyosságai erősebb 's emeltebb vonatokkal vagynak jegyezve. A' szárazai élet, legalább e' viszon' tekintetében inkább lágy ecsettel készült festett kép; a' tengeri ellenben jobban félig emelt vonalu rajzolat, melly jobban ingerli az ölelése után sorvadó éldeletet, de erősebben is karczolja, szeszélye' kitörésében. De legyen elég e' rajzoknak bár még sokféle néző pontokból eszközölhető szemlélése. Elég nekem belőlök annyit felfognom, hogy rövid tengeri száguldásom' képét világíthassa e' visszaemlékezésben.

Ellenkezőleg a' matrózokkal annál élénkebben folyt jó darabig az utasok' beszéde. Több Francziát is számolt a' társaság, 's ezek esmeretes népcharacterök szerint hiven gondoskodának az elnémulás' távoztatásáról, míg nem a' tengeri baj' erős vetoja gátolni kezdé őket

az állhatatosságot ígérő szándékban. Közülök egy aszszony ekkor sem némult el, habár hangjait megváltoztató is. Hangos sirás váltotta fel délelőtti vidor kedvét. Csendesen feküdt ellenben a' fellyebb említett dán leány oda lent, a' függő ágyon. Fejének a' hajó' öszvegyöngyörgetett zászlója elég magos vánkosl szolgált. Legnevezetesebb vala a' 76 utas között az algieri, épen most családostól haza utazott dán generalconsul.

Furcsa vala helyzetünk' tekintete mindig, valahányszor a' hajónak időről időre heves rázatása kitünőben jelelte a' szokatlan utasokat. Gyakoriak valának ekkor az ütügetések, mellyek főkép a' cajüttben kölcsönösen osztattak. Főkép érezhető leve kévéssé védhető egyensúlyunk az életnek azon rendesen visszaforduló munkálatinál, hol a' testnek különösen kellemetlen a' nyugalom' zavarása. Bizonytalan vala iránya minden mozdulatinknak, még a' már szájhoz emelt ételfalaté is, evés közben. Mozgalom szerzés 's a' tengeri bajnak ellenállhatás végett, szorgalmasan sétálgaték a' hajófedélen, ha így nevezhetem tántorgásból álló döczögésemet.

Illy könnyen zavarba hozhatják változott körülmények az ügyességében bizó emberi erőt, mihelyest az alkalmazás egy kis szokatlanság' színében jelenti kíváncsiatát. Nem de így járnak-e gyakorlat' próbakövén számos tudományi alkatok, mellyekkel kitalálóik olly nagyra vagynak?

Nevekedett ez állapot' furcsasága az ingás' bizonytalansága 's nem egyforma erőszakot mutató játéka miatt. Loppal, 's hirtelen lepe meg hevesb taszításival, mint egy alattomos küzdő társ, színlelt békülésének

álhüvely alatt. Sokszor midőn már biztos lépésekkel véltem mozgásomat intézni, akkor billenté egyszerre egyensúlyomat elesésig egy pajkos hullámcsapás miatt erősebben megmozdult hajónk, nem csekély mulattatására a' körülöttünk szédelgő hajósoknak, kikhez képest itt igazi kis gyermekek valánk, tapasztalatlan ujonczai az életnem' első alapjának, a' járkálhatásnak. Egészen más állást kell itt a' testnek adni, menés közben. Más-kép kell az egyensúly' középletét helyezni, mi csak hosszabb gyakorlás által eszközölhető. A' lépdelés, melly itt elesés ellen biztosíthat, igen hasonlít a' kácsa' tipogéséhez. Hátrább kell szegni a' főt, jobban szétfeszíteni a' lábakat, toppantóbban rakni a' lépést. Természetesen szokássá válik azután a' testnek innét támadó különös tartása; ennél fogva lehet a' szárazra lépett tengeri férjfiakat külsejéről olly könnyen megismerni. Fő feltét pedig itt is szoktatáshoz a' jeles erő. Valamint mindenben, úgy e' tekintetben többet kíván erőnk-től a' tengeri élet. Minden mutatkozásakor kifejezettebb, világosabban kinyomatott itt az élet' egésze.

Hogy a' keletinek is nevezett baltí tenger' vize a' többiekéhez képest kevesebbé sós, azt legfellyebb a' Chemia' beavatottja fogja nevezetes különbséggel tapasztalni; a' több vagy kevesebb itt egy féle tetteleggel hat ki az emberre. Az bizonyos, hogy e' nagy habhon is társaival megegyezőleg, hasonló bizonyossággal képes kellemetlen zavarba hozni belsónk' jó rendjét, midőn még sokkal erősb létalkatra is tud felforgatólag behatni a' tenger' szörnyű hatalma. Igaz, ha nagy bajt tud szerezni, kedvezései is elég hatalmasok. A' tőle származott baj' következése is annál nagyobb könnyebbü-

lés, gyomrunk' rendszerében. Nem ritkán helyre tudja hozni ennek augiási rendetlenségét.

Innepélyes vala a' nap' nyugvása. Reggeli 's azutáni pályájának megfelelőleg nyílt arcczal, 's derülten merült el a' hab öntötte látkör' karimáján. Nem látszatott a' következő nap' komorságának semmi előjelét gyanítatni. Ha el nem éré is a' forró övezet' pompás napnyugvásait, a' szárazon látszókat már ehhez sem hasonlíthatom. Kimondhatatlan gyönyört élesztőn terjeszkedék ki a' nagy tüztet' sugarainak villogó fátyola a' látkör' szélén, pírítva ölelkezvén a' habokkal. Illy tiszta estvén itt az alkony is tovább tart, 's játszibb küzdéssel foszlatja le ama pompás fényt a' tenger' csillagzó zöld lapjáról. A' habok hivebben tükrözik a' magas égbolton lassanként kiterülő csillaglepelt. Festékenyebb minden jelenet. Villogó barázdákat huza maga után hajónk; mind meg annyi folyó brillantokká bájolak a' habokat kivilágító csillagi másolatok a' temérdek viztömegeket.

Az éji ut' biztosítására kirendelt matrózokon kívül senki se zárta be olly későn szemeit, 's a' nap' nevezetes szüleményeivel bajlódó számadását, mint én. Már jó két óráig lebege tengerünkön a' szürke homály, 's én még mindegyre a' fedélen. Szemeim' andalgását majd a' csillagos égboltra függesztve, majd ismét a' setéten zúgó habokon jártatva, eszmélődtem a' tapasztaltakról. Legördült ugyan eszméim' színhelyének világosb részéről a' karpit, de annál nevezetesebben világító fénybe merült bennem a' látottak' élénk visszahatása. Egész valómat elfogó viaszugárzásnak ada helyet. Látásomnál sokkal messzebbre elszáguldának a' bilincsről tökélyetesen elszabadult képzelmenyek. Nálam még ed-

dig soha illy pompás színhellyel nem dicsekedhetének.

Jótova láttam *Laland*, *Fulster* 's *Möen* szigetek' tüzeit; midőn már utitársaim mindnyájan mély álom' ölében szenderegtek.

Későn száltam le éji nyugalomra a' cajüttbe, melly azonban, mint előre láthatám, kívülről erősen zavaró kísérettel vala vegyítve. Zúgott hatalmasan a' tenger, ámbar magában véve még elég csendesnek tartható. Sziklákon zörejjel csergedező csermelyek' képéfe emlékeztethető e' zugás, de egész idegen neműségig elváltozott emelkedéssel. Különben nem kevésbé juttatá eszembe *Tapolczafőn* Veszprimben, 's *Modor* városkánkban töltött édes nyugalma néhány éjeimet, annyi-
val inkább, minthogy a' nappali szél mind inkább elcsendesülvén, az egész zugást csak a' habok' szokott sur-lódásának tulajdoníthatám. Még nyugalomokban is elevenen emlékeztetők a' benne lakozó rettentő erőre. Így mormog a' pusztá' szörnyű vadja, édes álmának közepette. De ha még olly csendességig enyhült volna is a' vad mormolás, igen csekély vala a' tanyájától elválasztó, 's létünket egyedül biztosító köz, a' vékony deszkafal. Hozzá járult a' mozgony' kerekeinek fáradhatlan kelepelése. Még azon engedély is, mellyel bár kényszerítve hódoltak a' habok a' kerek' nagyobb hatalmának, nem könnyíté az elcsendesülést, sőt inkább a' morajt nevelte. Nem hagyják soha békével felszántani tömegeiket a' nyugtalan habok, szüntelen tajték-
kal borítatik a' hajó' sikamlása után barázdázott pálya; de különösen éjjel főkép észrevehető a' süvöltés, mellyre fakadnak mindig kényszerített engedésökben. Közelebből hangzanak ekkor füleinkben, ingerlőbben

sujtják hallásunk' idegeit, 's álmunk' zavarása miatt erősebbeknek látszók. Valóban végre igen alkalmatlan leve nékem az örök nesz. Oda fen nem éreztem, elfoglaló figyelmem miatt, a' lankadást, de most minek-utána, már itt vala az éj' dereka, hol, kivált az én valómn által tapasztalt ingerültségtől elbágyasztva ellenállhatlan tartozunk díjunkkal az álomnak, egyszerre nyomasztta törődésem. Csak szakaszokként, sokszori félbeszakasztással győzhetett a' természet az álom' szokatlan akadályain.

Hideg kamaránk, mint egy nedves bölcső, híven osztozott éjünk' mostoha ápolójának irgalmatlan ringatásával. Sokra emlékeztetőn zúgtak fejeink' felett a' habok. Nem mondhattam többé, hogy a' tenger' színén lebegénk; ben valánk nedves ölében. Igaz, hogy észre -, legalább fel -, illy helyzetet sem igen veszünk napal. De éjjel midőn érzékenyebb minden ideg, midőn minden veszélynek könnyebben érezzük magunkat kitéve, szinte mély sír' ölében véli magát a' cajüttben szunnyadozó utas. Mintha valami gonoszkodó Undina' hatalma által süllyesztettünk volna e' különös környékzetű hajlékba.

Dicséret azonban Morpheusnak, hogy ő a' nap' minden terhein keresztül megtalálja hozzánk az utat, 's annyira óhajtott ölébe bele férünk, akármilyen súlyos, akármilyen aggasztó gondjainkkal egyetemben. Soha se zárja ki ernyős boltozatja a' halandó' elméjét, kelljen bár ennek eleinte még annyira szorokonkzni az ingerültség' képeinél fogva nagyra nőtt kísérete miatt. Győzelme ugyan az álomhozónak nálam ez alkalommal nem vala könnyű.

*Második napom a' tengeren. — Kettős
elkésés. Ködös esőző nap. Murdock mester.
Seeland.*

Első május vala. Mint a' szép természet' tisztelőihez illik, ébren óhajtam e' napon reáni sugaraztatni Heliosz' ifjult tüzeit. De hosszúra nyult reggeli álmon ólomsullyal nyomá vissza óhajtásomat a' nemtellyesülés felé; rögtön serkenésemkor gyanítám az elmulasztást. Komolyan dörzsölém szemeimet, értesítetvén, hogy már valóban majd fél délig emelkedett a' reggel, 's én elalvám a' pompás május' első napköltét. De hamar vigasztalódtam, értvén, hogy ezen mulasztásom alkalmasint az egész Balticummal közös vala. A' reggeli idő inkább November', mint Május' hirdetőjének illett volna be. Hideg, 's esőzésig sűrűdött köd' fátyolába burkolódzott egész látkörünk. Csak e' környülményben leltük magyarázatját csalatásunknak. Azt hittük, utazásunk' célját fogjuk az első körültekintéssel együtt megpillantani. Álomból felserkenéskor igen követelékeny (praetensiv) a' kocsiban vagy hajóban haladó utas, épen midőn a' haladást semmivel, még kísérő figyelmével se segíté elő. Mennél rövidebb maga az álom, annál gazdagabbnak véljük tartalmát, annál több az alatt létesült történeteket kívánunk érteni az ébredéskor. Mintha bizony tündérek vinnék álmunk közben ügyünket!

Annyit még is türhetetlenségünk' mentségére, hogy valóban egy keveset hátra maradtunk a' sűrű köd miatt. Azt lehetne gondolni, Wilhelmina gőzöny már szembe-kötve is haladhatna itt, tévelyedés' bajja nélkül, minekutána minden héten kétszer hasogatja e' habokat. Épen nem. Még is könnyen megboesátható az illy esmeret-

lenség, minekutána a' tengeri utazás még az esmeretesb vizeken is mindig csak tapogatás marad a' száraz földihez képest. Kalauzra szükség akármi uton mindig vagyon, bár mi világosságig előhaladjon esmeretségünk. A' legjártasb utazó' elsősége is főkép csak abban áll a' tapasztalatlanok felett, hogy ő nem csak a' szembetünőbb tárgyakat jegyezé utján kalauznak, hanem minden pontokat, mellyeken emlékezete nyugodhatik. Még az amerikai rengeteg sávanákon 's pampásokon (puszta síkságok) jártas Indusoknak is vagynak mindig illy jegykelő pontjaik az olly egy alakunak látszó pusztában. De a' tengeren, kivált a' szigetekre szegényen, hol a' legnagyobb nemű jelenetek mellett mindig bizonyos egyszerűség uralkodik, hol találhatók az illy nyugpontok emlékezetünknek? Nem csuda tehát, ha a' fő tengeri kalauz, a' magnestő, nem leve hajónknak, legalább sietése tekintetéből, 's bizonyos haladást szándékolása miatt, a' nagy ködben elegendő. Nem csuda, ha több ízben lebocsátatott a' mérő ón, 's ki-ki terjesztetett az erőmiv' órének (Maschinist) asztalán is a' tenger' képe, melly a' Lübeck 's Kopenhága közti minden részleget megmutat, különös tekintettel a' mélységre 's zátonyokra. *Murdock* mester, született angol vala az erőmivész, 's a' kép' vizsgálója, kinek figyelméből azonban mindig maradott egy nevezetes rész enyhítőbb tárgyaknak, a' kancsók' 's bűtykösöknek számára. *Murdock* mesternél egészen megigazolva lelém azon hirt, mellyben állnak a' hajósok, nyeldeklőik' vonszalma miatt a' szeszes áztatás éránt. A' legkülönfélébb nemű szeszes italok békésen egyesítetnek o' hősi férjfiakban, úgy hogy még csak külöskép sem mutat eszméjük semmi zavarodást. Se fő' se láb' egyensúlya nem látszik veszélyeztetni. Alkalmasint

a' tikkasztó életmód 's a' felette nedves tengeri levegő' praecipitáló ereje kívánják, legalább enyhítik az illy túlzást. Murdock mesterről különösen meg kell vallanom, hogy légkevebbé se mutatá túlzása' behatását, ha bár e' reggel is egy boutellia ajánlatos Medoc bornak, ugyan annyi erős porternek, 's egy kis bűtykös liqueurnek nyugalmas arcczal végére járt. Minékünk, kiknek illy áztatásban létesülő éldelet épen nem lett volna tanácsos, az alatt meg kelle elégednünk a' látandók' várásával. Lankadott a' társaság' beszédváltása, elégülésével mind inkább állandóbbak levének a' paúzák. Azonban nem tisztula a' látkör, mellyen utunk' célját már követelni kezdtünk. E' szerint legalább az elsőhez képest, valamennyire unalmasnak látszott második napunk' reggele. Én azonban találtam elég időtöltést eszméimnek be felé simuló, 's a' tegnapot álnéző legelészésiben. Egy köd lepte tenger reáni nézve szinte hira a' maga nemében annyi érdekkal, mint tegnap a' tavaszi fényben tükröződött széles hullámkör.

Dél felé mind inkább sűrűdött a' levegő. Majdan vékonyan szitáló eső kezde keresztül peregni a' ködfátyolon. Nyugtalanabbul kezde hullámozni a' tenger, mit azonban, minthogy majdnem tellyes szélcsend ölelte a' vizeket, inkább a' közeledő *Seeland* sziget okozott. Háladásunk egyéberánt gátlás nélkül törekedett. Szakadatlanul bontakozott kürtönkből a' setét füstoszlop. Hamar bele vegyüle ugyan a' sűrű ködbe, de haragos színével a' vegyülés' változtatását jó darabig hátráltatta; bodrait mintegy hímezve terítvén a' ködlepelre. Veszélytől tartani itt semmi okunk sem lehet. Nincsenek e' tájon veszedelmes zátonyok, bár a' partok sehol se ma-

gasak. Nincsenek hajót alattomban repesztő sziklák, a' tengernek ezen titkosan kajánkodó agyari.

Sokasultak azon közben a' velünk találkozó hajók; bizvást számolhatánk élénk népü partok' közeledésére. Nem is maradának ki sokáig. Lassanként kibuktak a' habokból, arboczként, valamint első nap arboczok toronyként, Seeland' csinos faluinak tornyai. Ideje is volt már, váró türelenségünknek; olly hamar sokaltuk a' tengeri utat, Lehetett már több arczokon olvasni a' béfejezés' óhajtását, 's kérdést a' béfejezés után. Illyen az ember, Elégedettségé ritkán nyugtosabb a' zajos tengernél. Ez legalább megelégszik szokott játéknak ismétlésével. De érzelmi világunk' játécai! Kösenek bár Proteussal ki, nem menthetnek meg az unalomtól. Nem csak a' sornak, az alakoknak változtatása után is esengnek. Olly természetes kívánság emberi élet' számára a' nyugalmas éldelet. 'S legyen bár még olly édes, édes-örömet oda vetjük, csak cserélhessünk helyette változékony alakokat, legyenek bár ezek kíváncsúsra törekvő természetünkkel homlok-ellenzetben vi-vó rém alakok!

Délután egy óra tájban egyszerre hosszasan feltűnének Seeland' zöldelő partjai, 's majdan megláttuk a' Dánok' székes városának tornyait.

Kopenhága. Első benyomások. Kikötés. Kiszállás.

Lassanként buktak fel a' vízzel borított látkörön, nyugtosan, mint egy ön erejében buzogó, de csendes külsőbe vonult lélek, közepette a' zsibongó sokaságnak. A' felbukás hamarabb történt, mintsem hogy arboczok-

nak nézhettük volna őket. Tartós köd, 's a' város alacsony fekvése igen zsugoríták a' látkört, mi azonban a' megpillantáskor még annál inkább nevelte reám nézve a' tárgyak' élénk behatását. Első városi tornyok, melyekhez tenger' hullámaitól előntött kör' tükrözésén ált közeledheték. Meglepő az Elbe is Hamburgnál, kivált ha Hamburg felől kelünk rajta ált. Szinte tengerre emlékeztetőleg kiszélesül. Majdnem 15 ezer lábnyi hosszúságu vala rajta a' Francziák által vert fahíd. Szelesebbre terült folyamnál hasonló nagyságu várost még nem láttam. De hiánylik ott még is a' vizi körnek azon nagyneműsége, mellyel csak a' tenger birhat. Terítve volt a' folyam jobbra-balra a' sok száraz közzel, melyek között a' vizen, mint csatornákon, csak lassu haladással bujdokla dereglyénk. Kopenhágával szemközt, szinte szárazak között, Seeland sziget 's a' nagy Svédhon közé szökött vizeken lebegett hajónk; de a' nyugtalan tenger hajtott ám bennünket oda, hol minden hullám annyiban különbözik a' hamburgi Elbe' tunya habjaitól, mint élet haláltól. Jegyzettebb ott minden tárgy a' partokon, élénkebb a' víz' színe a' számos hajók miatt; hátul rejtélyes ködboruban lappangott Svédhon; elől a' fővárost keblező sziget, félig kifejlődve a' ködből, épen azon homályos színben derengve, mellyek nélkül mi éjszak' honját nem is képzelhetjük. Hamburg' köre ehhez csak előjáték.

Minő kellemes a' száraz' megpillantása csak egy pár napi távol lét után is! Már néhány óra után olly kedves vala az illy nemű viszontlátás; vallyon minő érzést gerjeszthet azokban, kik több hetekig a' tengeren hányatának! Nem csak a' változat munkás e' kellemes érzésben, hanem azon nagyobb bizodalom is, mellyel már

ösztönileg viseltetünk a' száraz éránt, habár kalandos képzelményeink által néha a' szokatlan ellenzet után ragadtatunk. Igazoltatik észrevét azon különböző okok által, mellyek miatt új tárgyat 's nem régen látott tárgyat egy formán szeretünk látni. Mindenik után vágyunk, de mi következéssel a' tellyesedés' pontján? Avval, hogy amott nagyobb a' meglepetés, de a' mellett, ha elértük, az elégülés' hidegsége is; itt a' vonzalom erősb, a' viszontlátáskor elevenebb érzellemmel elégitő. Minő sok időkig tápláljuk gyakran óhajtásunkat az idegen után, 's még is, ha valósula, mi hamar megfordul az elhagyott régi felé! Ellenben minden kebel, ki tévedett világpolgárság' szelétől el nem kaptik, hosszas távol lét. után rendszerint mindig forróbb ragaszkodásra lobbantja a' réginél honja' szeretetét. Különösen a' tengeren, úgy hiszem, ha még olly repesőn hangoztatuk rajta első idvezletünket, hamar megfordul kedvünk iránya az elhagyott hon felé; valamint nyugtalan síkjain a' változékony kénnyel hullámozó szél.

Mind inkább terjeszkedék előttünk a' város. Nem sokára elértük a' széles révet (Rhede). Még néhány sikamlása szorgalmas gőzönyünknek, 's bé a' kikötőbe. Hamar szárazra léphettem, az első tengeri szigetre. A' jeles *Kopenhágában* valék.

Tartalom.

	<i>Lap.</i>
I. Anhalt herczegségek, 's Magdeburg.	1.
Anhalt' földje — — — — —	1.
Rándulás Cöthen, Desszau, Rosszlau, Zerbst, 's Magdeburg városokba. Látogatás Hahneman- nál. Rosszla' népinnepe — — —	7.
Zerbsti vár. Fejedelmi sirbolt. Fékház. Fűvész fogadós. Főtemplom. Luther-cranachi bib- lia. — Leiczkau. Gomorin. Königsborn. —	15.
Magdeburg. Fellegrára. Magyar ivadéku vámós. Játékszin. Dohány- 's borkereskedők. Confir- matio. Dom. Kellemes est Mühlingenben. —	22.
Gross-Salze. Schönebeck. — — —	30.
Gnadau. A' Herrnhuterek. — — —	32.
Vissza Nienburgba. — — —	37.
Bncsuvét Nienburgtól. Ilberstätt, Aschersle- ben; Hoym. — — — — —	39
II. Quedlinburg és Halberstadt. —	45.
Quedlinburg. Brühlje. Tája. Siketnémák' in- tézete. Régiségek. — — —	45.
Halberstadt. Templomai. Dompia cz. Spiegel- berg. Gleim' sirja. — — —	50.
Út Wolfenbüttel felé. Német tanulók' huma- nitása. Dugárosság. Brautloch. — —	55.
III. Braunschweig herczegség. —	59.
Wolfenbüttel. Viselet. Könyvtár. — —	58.
Braunschweig. Arczképe. Endretorony. Mu- zeum. Templomok. Hessenmüller. Mummie. Platdeutsch. Braunschweig' Leonidásai' emléke. Formaruha. G. és J. betük' küzdé- se. Magyar emlékirás. Falusi viselet. Serki- rály' udvara. — — — — —	66.

IV. Hannovera királyság. — — 80.

Hildesheim. Viselet. Keresztfák. Templomok.	
Irmaszobor. — — — —	80.
Alsó Szászshon' caractere. — — — —	84.
Utam' folytatása. Kilátás Hülfersbergről. — — — —	89.
Hannovera, Table d' hôte. Játékszin. Templomok. Waterloo-émlék. Leibnitz' emléke. Janseni ágy. Fogadók' czimjei. Apró székes városi népszorgalom. Pénzlab. Werlhof' emléke. Auguste herczeg-kisasszony. Formaruha. — — — —	92.
Póstások' formaruhája. Weseri Nienburg, Helységek. Tőzek. — — — —	103.

V. Bréma. — — — — 105.

Bréma' szorgalma. Domplacz. Épületei. Ólom-pincze. Weser' hidja. Vizmozgony. Városházi pincze. Normal évi bor. Akustika-bolt. Schütting. Szélmalmok. Ebédlés' ideje. Viselet. Groot. Draesecke. Olbers. Gesche, az étető. Hajókázás. Képzemények' ereje. — — — —	105.
--	------

VI. Hamburg. — — — — 126.

Hamburg' arczképe. Szorgalma. Népségi oltó-ványok. Élénksége. Droschkék. Hamburgiak' cosmopolitismusa. Haarbura. Innét Hamburgba jövés' első benyomásai. — — — —	126.
Altona' neve jelentősége. Népélete. Jelességei. — — — —	140.
Hamburg' kikötőjének nagynemű jelenetei. Matrózok. Első jelenetek a' révben kiszálók' számára. Statistikája. Sz. György külváros. Különös legitimatio a' kapuknál. Hamburg' vizei. Sok nevű hajlékok. Tengeri élet' behatása. Látogatás a' kikötőben. Tengeri hajók. Luxus a' nyelvekben. Eszméletek a' nyelvek' kelendőségéről. Elbepavillon. Szegénység' hajlékai. Gőzmalom. Templomrontás. Sz. Mihály templom. Közönséges kórház. Árvaház. Hamburgiak' chameleonjai. — — — —	142.
Ottensen és Ranville. — — — —	187.
Helgoland. — — — —	180.
Vierländerék. — — — —	191.
Billwärder. — — — —	193.
Dánia' széle. — — — —	193.
Wandsbeck. Erdőség mint ritkaság. Fogasrendőrség. Labens falu. Sachsenwald. — — — —	194.

VII. Lübeck. — — — 199.

Épületei. Rabundus. Haláltáncz. Orthopaedi
intézet. Két nemű rendőrség. Grube. Ré-
gi haz. Meier úr. Rundtück. Viselet. — 199.

VIII. Szárguldás a' balti tengeren. — 121.

Elszánás a' tengeri utra. Lübeckből el. Wilhel-
mine gőzöny. Trave' környéke. — — 211.
Travemünde. Zátony. Eszméletek. Kegyetlen-
kedés. Parti élénkség. — — — 218.
A' tenger' idvezlése. Éldelet' zavarítói. Eszmé-
letek. Gőzhajózás' encomiuma. Tengeri lég-
kör' első behatása. Ebéd. Szél. Meklenburg'
's Holstein' partjai. Tengeri madarak.
Tornyoknak látszó arboczok. A' tenger'
emberei. Utitársaik. Tengeri láz. Napnyug-
vás. Az éj. Innepélyes elmeállapot. — 222.
Második napom a' tengeren. — Kettős elkésés.
Ködös esőző nap. Murdock mester. Seeland. — 243.
Kopenhága. — Első benyomások. Kikötés. Kiszállás. 246.

Nyomtatás' hibái.

5	-	21	-	nyelve	-	nyelv.
13	-	28	-	szetett	-	szettet.
19	-	20	-	kifárazstának	-	kifárazstának.
23	-	2	-	többen	-	többek.
43	-	17	-	országuk	-	országunk.
47	-	10	-	Brühl	-	Brühl.
49	-	6	-	a' g quedinburgiak- a' quedinburgiak.	-	
53	-	9	-	telepedéssel	-	telepedésével.
61	-	1	-	mostár	-	mostan.
64	-	81	-	irván	-	irvák.
63	-	81	-	hazánkban nem csak	-	hazánkban csak.
67	-	13	-	fekszi	-	fekszik.
82	-	24	-	mánap	-	másnap.

